

BAKI AVRASIYA UNIVERSİTETİ
Elmi-nəzəri jurnal

ЦИВИЛИЗАЦИЯ

CIVILIZATION

“Sivilizasiya” jurnalı Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına Tarix; Siyasi elmlər; Fəlsəfə və Sosiologiya; Filologiya; Pedaqogika elmləri üzrə daxil edilib.

Directory of Research Journals Indexing (DRJI) ilə indekslənməmişdir.

Jurnal ildə 4 dəfə nəşr edilir.
The magazine is published 4 times a year.
Журнал выходит 4 раза в год.

Cild 10 №2 2021(47)
Vol. 10 №2 2021(47)
Том 10 №2 2021(47)

BAKI – 2021

Təsisçi
Bakı Avrasiya Universiteti

Baş redaktor
F.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlu

Baş redaktorun müavini
S.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızı

Məsul katib
Fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızı

REDAKSIYA HEYƏTİ

Tarix və siyasi elmlər üzrə:

Prof.Dr. Attar Aygün (Türkiyə)
S.e.d., prof. Ryabova Yelena Lvovna (Rusiya)
T.e.d., prof. Nikonov Aleksandr Vasilyeviç (Rusiya)
T.e.d. Natia Mirianaşvili (Gürcüstan)
AMEA-nın həqiqi üzvü, t.e.d., prof. Bünyadov Teymur Əmiraslan oğlu
T.e.d., prof. Cəfərov Əsədulla Qüdrət oğlu
T.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlu
T.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlu
T.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlu
T.e.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlu
S.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlu
B/m.Qasimov Səyavuş Kamran oğlu
S.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlu (şöbə redaktoru)

Fəlsəfə və sosiologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Suat Günsel (KKTC)
Prof.Dr. Məmmədov Nizami Mustafa oğlu (Rusiya)
Doç. Dr. Abdıldayev Kurmanbek (Qırğızıstan)
F.e.d., prof. Orucov Zahid Məlik oğlu (Rusiya)
AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əliyev Bəxtiyar Həmzə oğlu
F.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əsrəf oğlu
F.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlu
F.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlu
F.e.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu
Fe.f.d., dos.Qaraməmmədli Yasin Alı oğlu
F.e.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlu (şöbə redaktoru)

Filologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Bozkurt İsmayıl (Türkiyə)

Prof. Dr. Hikmət Koraş (Türkiyə)

AMEA-nın müxbir üzvü, fil.e.d., prof. Cəfərov Nizami Qulu oğlu

Fil.e.d., prof. Qasımov Cəlal Əbil oğlu

Fil.e.d., prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu

Fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlu

Fil.e.d., prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu Fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin
Gülverdi oğlu

Fil.ü.f.d., prof. Məmmədov Novruz İsmayıl oğlu Fil.ü.f.d., dos. Quliyev Əsgər Qədir
oğlu

Fil.ü.f.d., dos. Gündoğdu Səriyyə Gülağa qızı

Fil.ü.f.d., dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızı

Fil.ü.f.d., dos. Hüseynova Nigar Nazim qızı

Fil.ü.f.d., dos. Rzayeva Sevdə Ramiz qızı

Fil.ü.f.d., dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızı

B/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlu

Fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlu (şöbə redaktoru)

Pedaqoqika sahəsi üzrə:

P.e.d., prof. Hüseynzadə Rüşət Lətif oğlu

P.ü.f.d., dos. Səmədov Oqtay Əlipaşa oğlu

Ps.ü.f.d., dos. Cavadov Rövşən Əli oğlu

İÇİNDƏKİLƏR

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

Mayis ƏLİYEV

Sosial təhlükəli vəziyyətdə olanlarla sosial işin təşkilinin sosial-hüquqi aspektləri..... 6

Müslüm NƏZƏROV

Postindustrial cəmiyyətdə elm və texnologiyaların inkişafındakı müasir tendensiyalar..... 14

Хикмет Н. ВЕЗИРОВ, Фикрет Х. ВЕЗИРОВ-КЕНГЕРЛИ

Философско-математический парадокс точек: начало и основание наук..... 21

Sabir BEHBUDOV

Mirzə Fətəli Axundzadənin fəlsəfi düşüncələri kontekstində maarifçilik ideyalarına dair..... 41

Məhsəti CƏFƏROVA

Mədəniyyətin inkişafında yaradıcı elitanın rolu 47

Ülvi ƏLİYEV

Sosial xidmət sahəsində dövlət sifarişlərinin qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilməsinin perspektivləri..... 55

TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

Fatma Neval GENÇ, Murteza HASANOĞLU

Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımında Kamu Hizmeti ve Kamu Yöneticisi 67

Həsən SƏFƏRİ

Pəhləvi rejiminin müstəmləkə siyasəti Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkəti formalaşdıran əsas amil kimi 76

Aybəniz OSMANOVA

Qədim Misirdə riyaziyyatın təşəkkülü və inkişafı 83

Toğrul SALMANZADƏ

Sivilizasiyalar alyansı və ictimai diplomatiya 90

Elgün QƏHRƏMANOV

Türkiyə-Rusiya münasibətlərindəki dəyişikliklərin İkinci Qarabağ müharibəsindəki əksətlərinə ümumi bir baxış 96

Rəqsanə CƏFƏROVA

Belarus-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafında Belarusun azərbaycanlı icmasının və diaspora təşkilatlarının rolu 102

Günay AŞUROVA <i>Türkiyənin xarici siyasətində siyasi nəzəriyyələrə ümumi kontekstdən yanaşma .....</i>	109
Surxay HACIYEV <i>İsraildə Azərbaycan icması .....</i>	116
Nihad YAQUBLU <i>Qərbdəki populist siyasi hərəkatların beynəlxalq institutlara və dövlətlərarası tərəfdaşlığa təsiri .....</i>	124

F İ L O L O G İ Y A

Aynur MƏMMƏDOVA <i>Ceyn Ostin romanlarının qrammatik xüsusiyyətləri .....</i>	130
Fatimə HƏSƏNLİ <i>Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktublari” əsərində “cəhənnəm sakinləri” və mifoloji surətlər.....</i>	136
Məleykə İSMAYILOVA <i>Zaman anlayışının nəzəri məsələləri .....</i>	143
Vilayət MƏMMƏDOV <i>Sabir yaradıcılığında bəhri-təvil janrı: tarixi təkamülü və struktur xüsusiyyətləri .....</i>	151
Aynur MƏMMƏDOVA <i>Seyid Əzim Şirvaninin təzkiyəsində Füzuliyə münasibət .....</i>	160

P E D A Q O G İ K A

Günay NƏZƏROVA <i>Təhsildə informasiya texnologiyaları paradigmasının əsas funksiyaları .....</i>	168
Düzəlişlər.....	176
Bizim müəlliflər.....	177
Yazı qaydaları.....	179
Правила написания.....	181
Rules of writing.....	183
Yazı kuralları.....	185

UOT 316:34:349.2

SOSIAL TƏHLÜKƏLİ VƏZİYYƏTDƏ OLANLARLA SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİNİN SOSIAL-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Mayis ƏLİYEV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 9 mart 2021; çapa qəbul edilmişdir: 30 mart 2020; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2021.

Received: 9 th of March, 2021; accepted: 23 th of March, 2020; published 30 th of June 2021

Açar sözlər: sosial, xidmət, dövlət, siyasət, təhsil, funksiya, əmək

Giriş

Bakıda, əsasən də, regionlarda yaşayan sosial təhlükəli vəziyyətdə olanların mövcudluğu və onlarla müasir tələblərə uyğun olan sosial işin təşkilinin zəruriliyi ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, iş yerlərinin az olması, məşğulluq faizinin aşağı göstəricisi insanların yaşayışına güclü təsir göstərir, onların maddi həyat şəraiti, sosial rifah halları qənaətbəxş səviyyədə olmur. Ailənin təminatını ödəmək üçün ailə başçıları iş axtarmaq üçün iri şəhərlərə axışır, işçi qüvvəsi səpələnir, ailələrdə psixoloji vəziyyət gərginləşir, boşanmaların sayı artır, bəzi hallarda uşaqlar işə cəlb olunur, təhsildən uzaqlaşır, təminatlılıq bəzən qadınlar arasında əxlaqsız həyat tərzinin yaranmasına gətirib çıxarır, banklara borcu olan insanların sayı artır, borcu ödəyə bilmədiklərinə görə, intihar, kriminal halların, cinayətkarlığın faizi yüksəlir, erkən nikahların arealı genişlənir [4, s. 5]. Bəzi hallarda KİV-lərdə verilən məlumatlarda göstərir ki, oğurluq və cinayətkarlıq halları daha çox hallarda sosial təhlükəli vəziyyətdə olanlar tərəfindən həyata keçirilir.

Araşdırmada cəmiyyətin sosial strukturunda sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslərin çətin həyat şəraitində olan şəxslər kimi sosial-hüquqi statuslarını təhlil etmək və onlara sosial xidmətin təşkili məsələləri əsas götürülmüşdür.

Sosial təhlükəli vəziyyətdə olanlarla sosial işin təşkili məsələləri

Müasir dövrümüzdə cəmiyyətin sosial strukturunda sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslər kateqoriyasını fərqləndirmək lazımdır. Mövcud qanunvericilik sosial təhlükəli vəziyyətdə olmanı həmin şəxslərin çətin həyat şəraitində olması ilə əlaqələndirir. “Sosial xidmət haqqında” 30 dekabr 2011-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanuna əsasən sosial xidmət vətəndaşa həyat fəaliyyətini obyektiv surətdə pozan, onun müstəqil surətdə aradan qaldıra bilməyəcəyi vəziyyətə görə müəyyən edilir. Həmin vəziyyət qanunla çətin həyat şəraiti kimi göstərilir. Çətin həyat şəraitinə isə qanunda şəxsin (ailənin) sosial xidmətə götürülməsi üçün əsas yaradan və həyat fəaliyyətini obyektiv surətdə pozan, təkbəşinə aradan qaldıra bilmədiyi hal kimi anlayış verilir. Qanuna əsasən yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığı və ya sosial təhlükəli vəziyyətdə olması onların çətin həyat şəraitində olduğunu göstərir [6]. Ədəbiyyatda isə çətin həyat şəraiti sosial qeyri-stabillik, yəni, böhranlı, stressli, eksteremal, qeyri-müəyyən və kəskin vəziyyət kimi xarakterizə olunur [9, s. 419].

“Sosial xidmət haqqında” qanun eyni zamanda şəxsin sosial yadırğama (dezadap-

* hüquq üzrə elmlər doktoru, prof., Azərbaycan Universiteti
e-mail: aliyev.mayis@mail.ru

tasiya) və sosial məhrumiyyət (deprivasiya) vəziyyətində olmanı da çətin həyat şəraiti kimi xarakterizə edir. Belə ki, həmin qanunda sosial yadırgama (dezadaptasiya) və sosial məhrumiyyət (deprivasiya) kimi anlayışlarından istifadə edilir və onların leqal anlayışı verilir. Belə ki, qanunun 1-ci maddəsinə görə sosial yadırgama (dezadaptasiya) şəxsin (ailənin) sosial mühitə uyğunlaşma qabiliyyətinin itirilməsi, sosial məhrumiyyət (deprivasiya) isə şəxsin (ailənin) əsas həyatı tələbatlarını müstəqil şəkildə ödəmək imkanlarının məhdudlaşması və (və ya) ondan məhrum olmasıdır [6]. Göründüyü kimi sosial yadırgama (dezadaptasiya) və sosial məhrumiyyət (deprivasiya) şəraitində yaşayan ailələr içərisində sosial təhlükəli vəziyyətdə olan yetkinlik yaşına çatmayanlarda çətin həyat şəraitində olan hesab edirlər. Yetkinlik yaşına çatmayanlar isə uşaq statusuna malik olan şəxslər kimi çıxış edirlər.

Aparılmış araşdırmalar nəticəsində sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslərə baxımsızlıq və ya kimsəsizlik nəticəsində həyatına və ya sağlamlığına təhlükə yaranan, yaxud tərbiyə edilməsi və ya saxlanması üçün tələblərə cavab verməyən şəraitdə olan, yaxud hüquq pozuntuları törədən şəxslər kimi anlayış vermək olar. Bu anlayışdan göründüyü kimi, şəxsin sosial təhlükəli vəziyyətdə olması aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur: baxımsızlıq; kimsəsizlik; tərbiyə edilməsi və ya saxlanması tələblərə cavab verməyən şəraitdə olması; hüquq pozuntuları törətməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslər kateqoriyasını həm yetkinlik yaşına çatmayanlar, yəni uşaqlar, həm də 18 yaşdan yuxarı şəxslər əhatə edir.

Baxımsızlıq, özündə təlim-tərbiyə vermək, yaxud saxlamaq vəzifəsinin valideynləri və ya digər qanuni nümayəndələri tərəfindən yerinə yetirilməməsi və ya lazımcıca yerinə yetirilməməsi nəticəsində şəxslərin davranışına nəzarətin olunmamasını özündə ifadə edir. Kimsəsizlik isə, müəyyən yaşayış yerinin və ya qalmağa yerinin olmaması başa düşülməlidir. Tərbiyə edilməsi və ya saxlanması tələblərə cavab verməyən şəraitdə olması əlaməti əsasən yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlıdır. Bu əsasən natamam ailələrdə yaşayan uşaqları əhatə edir.

Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslər içərisində uşaqları, əsasən də, küçə həyatına məruz qalmış uşaqları (“küçə uşaqları”) xüsusi olaraq fərqləndirmək olar. Avropa Şurasının Küçə Uşaqları İş Qrupu 18 yaşdan kiçik olan qısa və ya uzun müddətli küçə mühitində yaşayan uşaqları “küçədə yaşayan uşaq” olaraq qəbul ediblər [5].

UNİCEF küçə uşaqları anlayışını uşaqların ailələriylə olan əlaqələrinin səviyyəsinə görə üç kateqoriyaya bölür:

I qrup: Ailələri ilə davamlı əlaqəsi olan uşaqlar “küçədə çalışan uşaqlardır”. Günlərini küçədə keçirməyə çalışsalar da, ailələrinin nəzarəti altında olan uşaqlardır.

II qrup: Valideynləri və bacı-qardaşları ilə əlaqə yaradan bu uşaqların ailə bağları zəifləsə də tamamilə qopmamışdır. Onlar günlərini küçədə xırda alver edərək, ya da gəzərək keçirsələr də, amma çox vaxt evlərində gecələyirlər.

III qrup: Bunlar ailələri ilə heç bir əlaqəsi olmayan “küçə uşaqlarıdır”. Ümumiyyətlə, cəmiyyətin ən yoxsul təbəqəsindən və parçalanmış ailələrdən olan uşaqlardır. Ailələrindən zorla və ya öz istəkləri ilə ayrılan bu uşaqlar günün 24 saatını küçədə keçirirlər. Bunlara küçədə yaşayan uşaqlar da deyilir [7, s. 49].

Küçə uşaqları ilə aparılan söhbətlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onlara yaşamaq və oxumaq üçün əlverişli şərait təklif olunarsa, küçə həyatından və işindən imtina edə bilirlər. Sosioloji sorğu nəticələrinə görə qızların (91 faizi) və oğlanların (83 faizi) bu şərtlərlə küçələri tərk etmək istədiklərini bildiriblər [10].

Azərbaycan Respublikasında şəxslərin sosial təhlükəli vəziyyətdə olması səbəblərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- sosial-iqtisadi problemlər (yoxsulluq, işsizlik və s.);
- ailədaxili problemlər (boşanma, zorakılıq, münaqişələr, valideynlərdən birinin və

ya ikisinin də vəfatı, davamlı olaraq uşağın işlədilməsi və ya istismara məruz qalması, uşaqdan imtina edilməsi və s.);

- ailədəki ağır iş tələblərindən qurtulmaq üçün;
- təhsildən kənar qalmaları və nəticədə heç bir peşayə sahib ola bilməmələri;
- alkoqol və narkotikdən istifadə etmələri;
- dövlət uşaq müəssisələrində qalan uşaqların müəssisədən qaçmaları;
- uşaqlar üçün küçənin azadlığı - cazibədarlığı.

Azərbaycan Respublikasında sosial təhlükəli vəziyyətdə olanların rastlaşdıqları problemləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

Yaşayış yerinin olmaması. Hesab edirik ki, bununla bağlı dövlət uşaq müəssisələrinin valideyn himayəsindən məhrum olmuş məzunları üçün “Məzun evi” Sosial Müəssisəsi şəbəkəsi artırılmalıdır.

Təhsildən kənar qalmaları və müəyyən peşayə malik olmamaları. Hesab edirik ki, həmin mexanizmin müəyyən edilməsi, belə problemlərin yaranmaması və ya artıq yaranmış olan problemlərin aradan qaldırılması, kimsəsiz, ailələri ağır sosial vəziyyətdə olan və digər səbəblərə görə təhsildən yayınan uşaqlara nəzarət və işlərin vahid mərkəzdən kompleks şəkildə idarə edilməsi və əlaqələndirilməsi funksiyası Təhsil Nazirliyinin De-institutlaşma və Uşaqların Müdafiəsi İdarəsinə (bundan sonra İdarə) həvalə edilməsi məqsədmüvafiq olardı. İdarə təhsildən yayınaraq əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan və ya valideynləri və digər şəxslər tərəfindən əməyi istismar edilən məktəb yaşlı uşaqların aşkar edilməsi üzrə iş aparmaq, belə hallar aşkar edildikdə uşaq əməyini qanunsuz istismar edən işəgötürənin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün məsələ qaldırmaq və ya bu barədə Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidmətinə məlumat vermək, habelə həmin uşaqların ailələrinin sosial vəziyyətini araşdırmaq və həqiqətən ağır sosial vəziyyətdə olan ailələrə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş sosial təminat növlərinin (məsələn, ünvanlı dövlət sosial yardımı, işsizlik müavinəti və s.) təqdim edilməsinə köməklik göstərmək səlahiyyətinə malik olmalıdır. Eyni zamanda uşaqlarını icbari təhsildən üzrlü səbəb olmadan yayındıran valideynlərin inzibati məsuliyyətə cəlb edilməsi ilə bağlı qanunvericiliyə dəyişikliyin edilməsi istiqamətində təkliflərin verilməsi məqsədmüvafiq olardı.

İş yerlərinin olmaması. Hesab edirik ki, sosial təhlükəli vəziyyətdə olanların bu problemi sosial iş yerlərinin yaradılması və özünüməşğulluq proqramına cəlb edilməsi vasitəsi ilə həll etmək olar. Sosial iş yeri – işaxtaranlar və işsiz şəxslərin məşğulluğunu təmin etmək və işəgötürənləri həvəsləndirmək məqsədi ilə işəgötürənin ən azı 3 (üç) ay əvvəl vakansiya bankına təqdim olunmuş boş iş yeri üzrə işçinin əməkhaqqının bir hissəsinin qanunla müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən maliyyələşdirilən iş yeridir.

Sosial təhlükəli vəziyyətdə olanların məşğulluğunun təmin olunması məqsədi ilə işəgötürən və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən kvotadan əlavə iş yerləri, sosial müəssisələr yaradıla və məqsədli proqramlar həyata keçirilə bilər.

Sosial təhlükəli vəziyyətdə olanların *özünüməşğulluq proqramına cəlb edilməsi ilə bağlı aşağıdakı təkliflərin həyata keçirilməsi məqsədmüvafiq olardı*: a) özünüməşğulluq proqramı çərçivəsində öz bizneslərini qurmuş kiçik sahibkarlara, biznes mühiti rəqabətinə davamlılığı artırmaq məqsədilə 2 il müddətinə vergi və sosial ödənişlər üzrə güzəştlərin tətbiq olunması və qeyd edilən kateqoriya üzrə müvafiq olaraq vergi və sosial ödənişlər üzrə maarifləndirmə tədbirlərinin təşkil edilməsi; b) özünüməşğulluq proqramının təyin olunması ilə bağlı meyarların dəqiqləşdirilməsi və bu proqramla bağlı müraciət qaydaları və müraciət edən şəxsin qeydə alınması ilə bağlı sistemli proqram təminatının gücləndirilməsi.

Sosial təhlükəli vəziyyətdə olanlara verilən ödəmələrin məbləğinin aşağı olması

Hesab edirik ki, müavinətlər ailənin maddi vəziyyətindən asılı olaraq fərdi yanaşma və ünvanlılıq prinsipi baxımından sosial təhlükəli vəziyyətdə olanlara ödənilməlidir.

Müasir dövrümüzdə cəmiyyətin sosial strukturunda sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslər kateqoriyasını fərqləndirmək olar. Hesab edirik ki, sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslər dedikdə, baxımsızlıq və ya kimsəsizlik nəticəsində həyatına və ya sağlamlığına təhlükə yaranan, yaxud tərbiyə edilməsi və ya saxlanması üçün tələblərə cavab verməyən şəraitdə olan, yaxud hüquq pozuntuları törədən şəxslər başa düşülməlidir. Bu anlayışdan göründüyü kimi şəxsin sosial təhlükəli vəziyyətdə olması aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur: 1. baxımsızlıq; 2. kimsəsizlik; 3. tərbiyə edilməsi və ya saxlanması tələblərə cavab verməyən şəraitdə olması; 4. hüquq pozuntuları törətməsi.

Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslər kateqoriyasını həm yetkinlik yaşına çatmayanlar, yəni uşaqlar, həm də 18 yaşdan yuxarı şəxslər əhatə edir.

Baxımsız, özündə təlim-tərbiyə vermək, yaxud saxlamaq vəzifəsinin valideynləri və ya digər qanuni nümayəndələri tərəfindən yerinə yetirilməməsi və ya lazımınca yerinə yetirilməməsi nəticəsində şəxslərin davranışına nəzarətin olunmamasını özündə ifadə edir. Kimsəsizlik isə, müəyyən yaşayış yerinin və ya qalmağa yerinin olmaması başa düşülməlidir. Tərbiyə edilməsi və ya saxlanması tələblərə cavab verməyən şəraitdə olması əlaməti əsasən yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlıdır. Bu əsasən natamam ailələrdə yaşayan uşaqları əhatə edir.

Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslər içərisində uşaqları, əsasən də, küçə həyatına məruz qalmış uşaqlar (“küçə uşaqları”) xüsusi olaraq fərqləndirilir. *Küçə uşaqlarının küçəyə yönəlməsi və ya küçədə yaşaması səbəblərini aşağıdakı faktorlar üzrə təsnifləşdirmək olar:* 1. Sosial-iqtisadi faktor - yoxsulluq, işsizlik. 2. Ailənin “mədəni” quruluşu - çöl quruluşun davamı olaraq uşağın işlədilməsi. 3. Ailənin dağılması - boşanma, valideynlərin ölümü. 4. İstismar - ailənin uşağı iqtisadi baxımdan istismarı. 5. Ailə problemləri – zorakılıq, imtina, münaqişə və s. 6. Ailədəki ağır iş tələblərindən qurtuluş yolu. 7. Valideynlərin spirtli içkilərdən və narkotik vasitələrdən istifadə etmələri. 8. Sosial müəssisələrdə yaşayan uşaqların müəssisədən qaçmaq istəyi. 9. Uşaq üçün küçə azadlığı - küçə həyatının cazibədarlığı. Bəzən uşaqlar, yeniyetmələr küçədə həyatın daha maraqlı olduğunu, sərbəstliyini, azadlığın olduğunu, özlərini orda daha yaxşı ifadə edəcəklərini, daha yaxşı təmin ediləcəklərini düşünürlər. 10. Miqrasiya proseslərinin kəskin artması, əyalətlərdən böyük şəhərlərə miqrasiya, urbanizasiya – kənddən, əyalətdən nisbətən inkişaf etmiş şəhərə, paytaxta insanlar miqrasiya edir. Böyük şəhərlər isə heç də hər zaman gələn insanları qəbul edəcək vəziyyətdə olmur. Belə olan halda isə gələnlər dağılmış evlərdə qalmağa məcbur olurlar. Təbii ki, iş tapmaq da çətin olur. Bu zaman ailə uşağın əməyindən istifadə etməyə başlayır. Uşaq böyük şəhərlərdə ya dilənçilik edir, ya maşın yuyur, təkər qaraldır, ya da küçələrdə oğurluqla məşğul olub ailəsini saxlayır.

Məlumdur ki, müasir dövrdə təhsil sektorunun qarşısında duran əsas məsələ müxtəlif ailələrdən olan uşaqlar üçün bərabər təhsil imkanları yaratmaq, həmçinin regionlarda bərabər keyfiyyətli təhsil xidmətlərinin təmin edilməsidir. Təhsil almaq imkanlarını məhdudlaşdıran və mənfi təsir edən amillərdən biri də əsas valideynlərin tədris materiallarını, məktəbli forması ala bilməməsi, digər bir səbəb isə regionlarda məktəb binalarının yararsız vəziyyətdə olmasıdır. Son illər dövlət ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyət göstərərək məktəblərdə təhsil alan şagirdləri pulsuz dərsləklərlə təmin etmişdir və çoxlu sayda yeni məktəb binası istifadəyə verilmişdir.

Yoxsul ailələrin uşaqları valideynlərinin onlar üçün geyim və məktəb ləvazimatı ala bilməməsi səbəbindən məktəbə gedə bilmir və uşaq yaşında işə cəlb olunur. Bəzi regionlarda məktəbdən yayınma halları yüksəkdir. Belə uşaqlar ya kənd təsərrüfatı işlərində işləyir, qızlar isə erkən yaşda nikaha məcbur edilirlər. Bu halların özü də gələcəkdə

erkən uşaq dünyaya gətirmə, uşağa baxa bilməmə və bəzən də erkən doğum zamanı ölümə gətirib çıxardır.

Ölkəmizdə texniki peşə təhsilinə aşağı gəlirli və yoxsul ailələrin uşaqları müraciət edir. Lakin bu sahələrə ayrılan maliyyə vəsaitinin həcmi artırılrsa, bu təhsil pilləsinin əhəmiyyəti də artacaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə orta məktəbi bitirən şagirdlərin 40-60%-i texniki peşə məktəblərində təhsilə yönəlir. Bu gün Azərbaycanda aparılan təhsil siyasətinin əsas məqsədlərindən biri peşə təhsilinə göstərilən diqqət və qayğının artırılmasıdır. Yetiştirilən tələblərin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması gələcəkdə aztəminatlı ailələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına təsir edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun tərkibində olan “Baxımsız, kimsəsiz və sosial təhlükəli vəziyyətdə olan yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün Sosial Sığınacaq və Reabilitasiya Mərkəzi”ndə fəaliyyət göstərən sosial işçilər üçün təsbit edilmiş aşağıdakı vəzifələr mövcuddur:

1. Uşaqların Mərkəzə qəbulu prosesində iştirak etmək.
2. Sosial xidmətin göstərilməsini, sosial xidmətə olan tələbatın qiymətləndirilməsi və müəyyənələnməsini həyata keçirmək, sosial xidmətə götürülən uşağa sosial xidmət göstərilməsinə dair fərdi plan tərtib etmək.
3. Uşaqların problemlərinin həllinə və aradan qaldırılmasına yardım etmək.
4. Sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsində qanunvericiliyə və peşə etikası normalarına əməl etmək.
5. Sosial xidmətlərin sosial xidmətin göstərilməsi üzrə standartların tələblərinə uyğun olmasını təmin etmək.
6. Xidmət göstərdikləri uşaqların hüquqlarına, şərəf və ləyaqətinə hörmətlə yanaşmaq.
7. Sosial xidmət göstərdikləri uşaqlara münasibətdə ayrı-seçkiliyə yol verməmək [7, s. 49].

Sosial təhlükəli vəziyyətdə olanlara münasibətdə sosial iş üzrə mütəxəssisin roluna onların sosial xidmətə olan ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi, ehtiyac və problemlərinə uyğun fərdi planın hazırlanması və müvafiq prosedurlara yönəldilməsi və s. daxildir. Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslərin üzləşdikləri hallar, zərər, istismarın xarakteri və dərəcəsi çox genişdir və bu zorakılıq, baxımsızlıq və istismarın qarşısının alınmasında və fərdlərin müdafiəsində sosial işin güclü rolunun olmasını tələb edir. Hazırda ölkənin sosial xidmət sistemində sosial iş mexanizminin zəif inkişafı ilə əlaqədar vətəndaşların sosial təhlükəli vəziyyətinin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və müvafiq xidmətlərə istiqamətləndirilməsi sistemli şəkildə təmin edilməmişdir ki, bu da çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərin problemlərinin erkən müəyyən edilməsində əsas çətinliklərdən biri kimi qeyd edilə bilər. Bu məqsədlə bir sıra qabaqcıl dünya dövlətlərində keys menecment metodundan geniş istifadə edilir. Keys menecment prosesi şəxsin həyatında çətinliklərin yeni yarandığı vaxtdan tətbiq edilməyə başlayır. O, sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslərin ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi, bu ehtiyacların aradan qaldırılması üçün xidmətlər zərfinin təmin edilməsi, aparılan sosial işin koordinasiyası, həyata keçirilən xidmətlərin monitorinqinin təşkili/qiymətləndirilməsi və işin bağlanması ibarət bir prosesdir. Keys menecment geniş tətbiq edildiyi ölkələrdə həmçinin qurumlararası birgə əməkdaşlıq və koordinasiya fəaliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Qeyd edilənlərə əsasən təklif edirik ki, ölkədə sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslərlə aparılan sosial işin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədilə keys menecment metodunun geniş tətbiq edilməsini özündə əks etdirən təlimat işlənib hazırlanmalıdır.

Sosial təhlükəli vəziyyətdə olanlara münasibətdə sosial işin təşkili zamanı sosial işçilər faktiki olaraq keys menecer kimi çıxış etməlidirlər. Sosial işçilərin sayı az olduğu

üçün keys menecer vəzifəsini digər mütəxəssislər də icra edə bilərlər. Keys menecerin gördüyü işlərə aiddir: qiymətləndirmə nəticəsində müəyyənləşdirilmiş ehtiyac və problemlərə uyğun ümumi və spesifik məqsədlərin müəyyən edilməsi, məqsəd və problemlərə uyğun yardım planının hazırlanması, onların icrası, mütəmadi izlənməsi və monitorinqinin aparılması, ailə ilə əlaqə saxlanılaraq daim əməkdaşlığın təmin edilməsi və tez-tez digər mütəxəssislərin bu barədə məlumatlandırılması.

Obyektiv səbəbdən çətin vəziyyətə düşmüş və təcili sosial xidmətə ehtiyacı yaranan sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslər üçün təşkil olunmuş sığınacaqlarda aşağıdakı xidmətlər təşkil edilməlidir:

- sanitariya-gigiyena normalarına uyğun şəraitə malik müvəqqəti sığınacaq verilməklə, onların pulsuz yemək, geyim, tibbi yardımla təmin edilməsi və normal inkişafı üçün hər cür şəraitin yaradılması;
- psixoloji və hüquqi yardımın göstərilməsi;
- sosial təhlükəli vəziyyətdə olan ailələrə psixokorreksiya yardımını göstərilməklə ailə mühitinə qaytarılması.

Nəticə

Sosial təhlükəli vəziyyətdə olanların *özünüməşğulluq proqramına cəlb edilməsi ilə bağlı təkliflərin həyata keçirilməsi məqsədamüfəviq olardı:*

1. Özünüməşğulluq proqramı çərçivəsində öz bizneslərini qurmuş kiçik sahibkarlara, biznes mühiti rəqabətinə davamlılığı artırmaq məqsədilə 2 il müddətinə vergi və sosial ödənişlər üzrə güzəştlərin tətbiq olunması və qeyd edilən kateqoriya üzrə müvafiq olaraq vergi və sosial ödənişlər üzrə maarifləndirmə tədbirlərinin təşkil edilməsi.

2. Özünüməşğulluq proqramı aktiv əmək proqramıdır və vətəndaşları ələbaxımlılıq prinsipindən uzaqlaşdırır və öz fərdi ailə təsərrüfatlarını və gəlir gətirən sahələrini formalaşdırmağa təşviq edir. Özünüməşğulluq proqramının təyin olunması ilə bağlı meyarların dəqiqləşdirilməsinə və bu proqramla bağlı müraciət qaydaları və müraciət edən şəxsin qeydə alınması ilə bağlı sistemli proqram təminatının gücləndirilməsinə ehtiyac vardır. Belə şəxslər təhsil almamış və ya təhsil müddətindən erkən ayrılmış olurlar. Yaxud da onların təhsil səviyyələri çox aşağı olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün ixtisaslaşdırılmış sosial reabilitasiya müəssisələrində yetkinlik yaşına çatmayanlara xidmət göstərilməsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında” 7 mart 2008-ci il tarixli 66 nömrəli Qərarı / URL: <http://www.e-qanun.az/framework/13723>
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 oktyabr 2015-ci il tarixli 320 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Təminat Xidmətinin nəzdində dövlət uşaq müəssisələrinin valideyn himayəsindən məhrum olmuş məzunları üçün “Məzun evi” Sosial Müəssisəsinin Nizamnaməsi”. URL: <http://e-qanun.az/framework/30875>
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2019, 100 s.
4. Bağırılı A.H. Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunda aztəminatlı ailələrin yeri və rolu / Sosiologiya üzrə fəlsəfə dok. dis. ...avteoreferatı, Bakı, 2017, 29 s.
5. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla sosial işin əsasları, Bakı: Avropa, 2019, 72 s.
6. “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. URL: <http://www.meclis.gov.az/?/az/legislation/view/1998>
7. Sosial iş bacarıqları / Bakı: Meqa, 2018, 72 s.
8. Sosial siyasət sahəsində qanunvericilik və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi perspektivləri, Bakı, 2009
9. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Учебник для бакалавров /

Е.Е.Мачульская. Москва: Юрайт, 2012, 575 с.

10. URL: <https://pavlovspartner.com/cocugunuz-zor-cocuk-olmayabilir-farkli-bir-bakis-acisi-mumkun/>

Резюме

Маис Алиев

Социально-правовые основы организации социальной работы лицами находящимися в социально опасном положении в Азербайджане

В данной статье исследуются социально-правовые основы организации социальной работы лицами находящимися в социально опасном положении в Азербайджане. Анализируется круг лиц, находящихся в социально опасном положении, причина их туда попадания, роль социального работника в организации социальной работы с данными лицами и другие вопросы.

По мнению исследователя, под лицами находящимися в социально опасном положении понимаются лица для здоровья которых из за беспризорности и одиночества создается угроза для жизни и здоровья, или находящийся в в условиях не отвечающих для воспитания и содержания или совершающие правонарушение.

На основе исследования, для систематического осуществления социальной работы лицами находящимися в социально опасном положении автором предлагается, внедрит подготовку инструкции, включающей в себе широкое применение метода кейс менеджмент.

Для привлечения лиц находящихся в социально опасном положении к программе самозанятости считается целесообразным осуществлять в жизнь следующие предложения:

1. Для увеличения стойкости конкуренции бизнесной обстановки предпринимателям создающих свой бизнес в рамках программы самозанятости предоставлять льготы по налоговым и социальным платежам на два года и проводит образовательные мероприятия по налоговым и социальным платежам.

2. Программа самозанятости являясь активной трудовой программой, отделяет гражданина от принципа покровительства и поощряет его сформировать свою личное семейное хозяйство и прибыльную отрасль. Критерии внедрения программы самозанятости, правила обращения по этой программе и системное программное обеспечение по регистрации обращающихся лиц нуждается в уточнении и усилении. Эти лица не либо не получают образование, либо покидают образование с ранних лет или уровень этого образования значительно ниже.

Ключевые слова: социальная, служба, государство, политика, образование, функция, труд

Summary

Mais Aliyev

Social and Legal Framework for the Organization of Social Work by Persons in a Socially Dangerous Situation in Azerbaijan

This article examines the socio-legal basis for the organization of social work by persons in a socially dangerous situation in Azerbaijan. The range of persons in a socially dangerous situation, the reason for their getting there, the role of a social worker in organizing social work with these persons and other issues are analyzed.

According to the researcher, persons in a socially dangerous situation mean persons whose health due to homelessness and loneliness poses a threat to life and health, or who are in conditions that are not adequate for upbringing and maintenance or who commit an offense.

The author, for the systematic implementation of social work by persons in a socially dangerous situation, offers to prepare instructions that include the widespread use of medota case management.

In order to involve persons in a socially dangerous situation in the self-employment programme, it is considered appropriate to implement the following proposals:

1. To increase the persistence of competition in the business environment, entrepreneurs who create their own business within the framework of the self-employment program provide tax and social payments for two years and hold educational events on tax and social payments.

2. The self-employment program, being an active labor program, separates a citizen from the principle of government and encourages him to form his personal family ownership and profit industry. The

criteria for the introduction of the self-employment program, the rules of appeal under this program and the system software for registering applicants need to be clarified and strengthened. These persons do not receive education or leave education from an early age or the level of education is significantly lower.

Keywords: *social, service, state, politics, education, function, work*

Redaksiya heyətinin üzvü f.e.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 37

**POSTİNDUSTRIAL CƏMIYYƏTDƏ ELM VƏ TEXNOLOGİYALARIN
İNKİŞAFINDAKI MÜASİR TENDENSİYALAR**

Müslüm NƏZƏROV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12 mart 2021; çapa qəbul edilmişdir: 23 aprel 2021; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2021.

Received: 12th March, 2021; accepted: 23rd April, 2021; published online: 30 30 th of June, 2021.

Açar sözlər: elm, təhsil, texnologiya, informasiya cəmiyyəti, bilik cəmiyyəti

Giriş

Post-sənaye cəmiyyəti, iqtisadiyyatı elmi-texniki inqilab və əhalinin gəlirlərində əhəmiyyətli dərəcədə artım nəticəsində üstünlük təşkil edən məhsul istehsalından xidmət istehsalına keçdiyi bir cəmiyyətdir. İnformasiya və bilik məhsuldar bir mənbəyə çevrilir. Elmi inkişaf iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Ən dəyərli keyfiyyətlər işçinin təhsil səviyyəsi, peşəkarlığı, öyrənmə qabiliyyəti və yaradıcılığıdır. Post-sənaye cəmiyyəti bu gün nəzəri biliklərin tərəqqisindəki potensialdan tam istifadə əsasında inkişaf edir.

Nəzəri biliklərin əsas istehsal mənbəyi rolunu qazandığına görə, müasir cəmiyyətin siması son əsrdə ictimai həyatı müəyyənləşdirən hər hansı digər proseslərin təsiri altından daha əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Nəticədə təhsil ən vacib sosial dəyər oldu, meritokratiya prinsipləri formalaşdı, bilik cəmiyyəti meydana gəldi və müasir bir işçinin fəaliyyəti üçün motivasiya kökündən dəyişdi.

Bütün bunlar belə bir həqiqətə gətirib çıxarır ki, bizim gözlərimiz qarşısında formalaşan bilik cəmiyyəti görünməmiş bir dinamizm ilə xarakterizə olunur, lakin özü də əvvəlkindən daha az sabit və idarə olunan olur.

1. İnformasiya cəmiyyətindən bilik cəmiyyətinə keçid

Müasir cəmiyyətin həyatı da daxil olmaqla dünyada hər şey davamlı olaraq hərəkətdədir. Bu gün elmdə hərəkət prosesi sosial dinamika, sosial dəyişiklik, sosial inkişaf, sosial tərəqqi, sosial reqressiya və s. kimi başa düşülür.

XXI əsrdə bəşər sivilizasiyası informasiya və telekommunikasiya inqilabının yerləşdirilməsi, informasiya texnologiyalarının sürətlə yayılması, sosial proseslərin qloballaşması, beynəlxalq münasibətlərin yaxınlaşması, informasiya sahəsinin formalaşması və informasiya təhdidlərinin yaranması və informasiya təhlükəsizliyi ilə xarakterizə olunan yeni bir inkişaf dövrünə qədəm qoydu. İnformasiya cəmiyyətinin təşkilati və texnoloji əsasını qlobal informasiya şəbəkələri təşkil edir.

Hazırda elmi biliklər və informasiya ehtiyatları iqtisadiyyatın ən vacib mənbəyidir. Müasir cəmiyyətin bütün quruluşu informasiya texnologiyaları ilə səmərəli işləməyə imkan verən bir istiqamətdə yenidən qurulur. Prioritetlər tədricən mülkiyyətdən və kapitaldan elmi biliklərə və məlumatlara keçməkdədir. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması və inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsində qlobal informasiya məzmununun təhlil metoduna əsaslanan yeni vahid elmi tədqiqat metodologiyası əsas rol oynayır.

Cəmiyyət biliyə əsaslanan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. "Bilik cəmiyyəti"

* pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: muslimnazarov@mail.ru

anlayışının özü nisbətən qısa bir tarixə malikdir, başlanğıcı XX əsrin ikinci yarısı - XXI əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. İnformasiya sahəsində təhsil və elm strukturlarında, daxili münasibətlərdə baş verən prosesləri anlamaq üçün getdikcə daha çox istifadə olunur. Hazırda, qloballaşma və dünyaya inteqrasiya tendensiyaları səbəbindən, informasiya və postindustrial cəmiyyətin təhlilindən bilik cəmiyyətinə yönəldi, çünki bilik maddi dəyərlərlə yanaşı cəmiyyətin həyatında bilik artan bir rol oynayır.

“Bilik cəmiyyəti” ifadəsi ilk dəfə 1966-cı ildə amerikalı politoloq R.Leyn tərəfindən sosial əhəmiyyətli siyasi qərarlar qəbul edilməsində mütəxəssis dəstəyi lehinə bir argument kimi istifadə edilmişdir (6). R.Leyn dövrün texnokratik nikbinliyi ruhunda, elmi bilik və siyasi praktikanın sisteməlik şəkildə qarşılıqlı əlaqəsini təklif etdi.

1990-cı ildə bilik cəmiyyəti haqqında fikirlərin inkişafına mühüm töhfə verən N.Ster iştirakçıların fərdi hərəkətləri ilə sosial mühit arasında əlaqə yaradaraq biliklərin fəaliyyət qabiliyyəti kimi qəbul edilməsini təklif edir. Müəllifin Ü.Uferlə birlikdə yazdığı məqalədə qloballaşma kontekstində məlumat ötürülməsi məsələləri araşdırılıb. Müəlliflər hərəkət qabiliyyəti kimi biliklərin həmişə yerli kontekstlə əlaqəli olduğunu və sosial-mədəni mühitin təsiri altında qaçınılmaz dəyişikliklərə məruz qaldıqlarını göstərir. Bəzi bilik formaları hələ də qlobal xüsusiyyətləri əldə etmək şansına sahib olsa da, əksər bilik formaları qlobal səviyyəyə çatmasına mane olan məhdudiyyətlərlə qarşılaşır.

“Bilik əsaslı cəmiyyət” informasiya cəmiyyətindən mahiyyət etibarilə fərqlənmir, çünki bilik hər ikisi üçün təsis amildir. Bu fikri təsdiqləmək üçün post-sənaye cəmiyyəti nəzəriyyəsinin klassik banisi olan D.Bellə müraciət etmək olar ki, “kapital və əmək sənaye cəmiyyətinin əsas struktur elementləridirsə, məlumat və bilik postindustrial cəmiyyətin əsasını təşkil edir.

D.Bell biliklərin müasir cəmiyyət üçün quruluşçu rolunu qeyd etməklə yanaşı, “bilik cəmiyyəti” ifadəsini də istifadə edir, baxmayaraq ki, ona bilik cəmiyyətinin sonrakı şərtləri üçün xarakterik olan geniş mənə vermədi. D.Bell yazırdı: “...postindustrial cəmiyyət ikiqat mənada bir bilik cəmiyyətidir: birincisi, tədqiqat və inkişaf getdikcə daha çox yenilik mənbəyinə çevrilir; ikincisi, cəmiyyətin tərəqqisi getdikcə daha çox bilik sahəsindəki uğurla təyin olunur” (4).

Nəhayət, informasiya cəmiyyətinin aparıcı nəzəriyyəçisi M.Kastellsin “informasiya və bilik həmişə iqtisadi inkişafın vacib komponentləri olduğunu və texnologiyanın inkişafı cəmiyyətin məhsuldarlığını, həyat səviyyəsini, eləcə də iqtisadi təşkilatın sosial formalarını böyük ölçüdə müəyyənləşdirdiyini” vurğulayır (5).

Əslində, postindustrial cəmiyyətin, informasiya cəmiyyətinin və bilik cəmiyyətinin proqramı rəasionalist Kastellsin ənənəsindən və bu ənənəyə əsaslanan maarifləndirmə layihəsindən qaynaqlanan eyni sosial inkişaf məntiqinin davamıdır. Bu proqram, müasir dünyanın təhsil və mədəni məkanının genişləndirilməsi, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı uçurumun aradan qaldırılması və dialoq mədəniyyətinin inkişafına gəldikdə metodoloji cəhətdən məhsuldardır. Ancaq bu proqram, əsasən sənayesi inkişaf etmiş ölkələrin hərəkətləri nəticəsində yaranan ən kəskin qlobal problemləri həll edə bilmir. Həqiqətən də, əslində, “biliklərə əsaslanan bir cəmiyyət” qurma tapşırığının müasir formulası, elmi meyillərin genişlənməsi və dərinləşməsi deməkdir.

Dövrümüzün ən vacib meqatexnologiyalarına beş komponent - nanotexnologiya, biotexnologiya, informasiya, idrak texnologiyaları və sosial texnologiyalar daxildir. Bütün texnologiyalar sinerji olaraq qarşılıqlı əlaqədə olur, bir-birini tamamlayır və gücləndirir, insanı və dünyəvi sivilizasiyanı dəyişdirmək üçün son dərəcə güclü vasitə yaradır.

Bu texnologiyaların bir-birinə yaxınlaşması, insan təbiətinin şüurlu şəkildə idarə olunan çevrilmə prosesi olaraq bəşəriyyətə öz təkamülü üçün imkanlar açır.

Geniş informasiya bazası və texnoloji potensialı olan insanlıq onların qeyri-adekvat istifadəsindən məhsuldur. Bilik cəmiyyətinin ən vacib komponentləri nanotexnologiya,

biotexnologiya, informasiya və idrak texnologiyalarıdır. Bu dörd texnologiyanın dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsi “texnologiya”nın yaranmasına səbəb oldu.

Bilik cəmiyyəti regional, milli və beynəlxalq strukturların strategiya və proqramlarının istiqamətini təyin edən yeni bir sosial ideal xüsusiyyətlərini əldə edir.

Sosial-fəlsəfi əsərlərdə, bilik cəmiyyəti ilə əlaqəli idarəetmə və bazar sahələrində meydana çıxan yeni anlayışlar və proseslərin öyrənilməsi aşağıdakı kimi əks etdirilir.

Bilik insanın idrak fəaliyyətinin nəticələrinin mövcudluğu və sistemləşdirilməsinin bir formasıdır. Bilik, insanlara fəaliyyətlərini rəşional şəkildə təşkil etməyə və onun prosesində ortaya çıxan müxtəlif problemləri həll etməyə kömək edir.

Cəmiyyət məqsədyönlü və əsaslı şəkildə təşkil olunmuş birgə fəaliyyət nəticəsində yaradılan bir qrup insandır və belə bir qrupun üzvlərini həqiqi bir icma olduğu kimi dərin bir prinsip birləşdirmir.

İnformasiya maddənin obyektiv xüsusiyyətləri və insan şüurunda əks olunması ilə əlaqəli ümumi bir elmi anlayışdır. Müasir elmdə iki növ məlumat nəzərə alınır (semantik və obyektiv).

İnformasiya cəmiyyəti. Postindustrial cəmiyyətin nəzəri konsepsiyası, məlumat və biliyin istehsalın əsas məhsulu olduğu sivilizasiyanın mümkün inkişafının tarixi mərhələsidir.

İnnovasiya bazarın tələb etdiyi proseslərin və ya məhsulların səmərəliliyinin keyfiyyətcə artmasını təmin edən həyata keçirilmiş bir yenilikdir.

Postindustrial cəmiyyət iqtisadiyyatı, elmi-texniki inqilab və əhalinin gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artması nəticəsində üstünlük malların istehsalından xidmətlərin istehsalına keçdiyi bir cəmiyyətdir.

Bilik cəmiyyəti hakim dəyərin, iqtisadi və rəsursun bu kimi “bilik” olduğu yeni bir post-sənaye cəmiyyətinə keçidi xarakterizə edən mövcud sosial inkişaf mərhələsinin konsepsiyasıdır.

Bilik cəmiyyəti, keyfiyyətcə orijinallığı aşağıdakılar daxil olmaqla bir sıra amillərin təsiri ilə təyin olunan dinamik inkişaf edən bir cəmiyyətdir.

1. Hər hansı bir fəaliyyət sahəsindəki müvəffəqiyyət şərtləri olaraq biliklərin rolu barədə geniş məlumatlılıq.

2. Varlığı (müxtəlif səviyyəli sosial subyektlər arasında) yeni problemləri həll etmək, yeni məhsul və xidmətlər növləri yaratmaq üçün zəruri olan yeni biliklərə ehtiyacın olması;

3. Bilik istehsalı və məlumat ötürmə sistemlərinin effektiv işləməsi.

4. Bilik təklifi və bilik tələbinin qarşılıqlı stimullaşdırılması (təklif mövcud bilik tələbini ödəməyə və tələb yaratmağa çalışır).

5. Maddi məhsul istehsal edən sistemlər (alt sistemlərlə bilik istehsal edən sistemlər) bütövlükdə təşkilatlar və cəmiyyət daxilində təsirli qarşılıqlı əlaqə.

Cəmiyyətin inkişafı yeni biliklərin istehsalından getdikcə daha çox asılı olur. İnformasiya cəmiyyətindən fərqli olaraq, biliyin rolu artıq yalnız elmi istehsalın səlahiyyətində deyil, onlardan istifadə cəmiyyətin praktik fəaliyyət qabiliyyətini gücləndirmək kimi qiymətləndirilir. Elmə olan tələblər dəyişir, təkə şeylərin mahiyyəti barədə məlumatları yox, həm də konkret sosial, iqtisadi, ekoloji və digər problemlərin həllinə imkan verən biliklər verməlidir.

Bu gün mövcud biliklərin kataloqlaşdırılması, elmlə ictimaiyyət arasında bir çox müzakirə aparılır, informasiya cəmiyyətinin fənlərarası əlaqəsi bilik cəmiyyəti ilə əvəz olunur. Əsas odur ki, elmi və texniki sahə üçün sosial sifarişin informasiyadakı boşluqları müəyyənləşdirək, elmin strukturundakı dəyişikliklər fənlərarası elmi tədqiqata çevrilməsi kimi xarakterizə olunur. Elmi biliklər indi təşkilati plüralizmlə xarakterizə olunur, tətbiqetmə kontekstində biliklər istehsal olunur, sosial məsuliyyət və düşüncə artır,

qiymətləndirmə və keyfiyyətə nəzarət güclənir.

İnformasiya cəmiyyətinin vacib bir xüsusiyyəti, nəzəri biliklərin dəyərinin artmasına səbəb olan informasiyaların kompüterdə işlənməsinə əsaslanan ağıllı texnologiyaların köməyi ilə informasiyaların istehsalı və istifadəsidir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, informasiyalaşdırılmış sənaye cəmiyyəti bazar iqtisadiyyatı tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Deməli, bu gün meydana çıxan bilik cəmiyyəti kökündən ikitərəfli mövqedədir. Bir tərəfdən, yeni ortaya çıxan istehsal imkanlarına və İKT-ni təmin edən informasiyaların mövcudluğuna diqqət yetirildiyi zaman informasiya cəmiyyətinin bir törəməsi olaraq görülür. Digər tərəfdən, bilik cəmiyyəti bundan irəli gələn risklər baxımından nəzərdən keçirilməlidir ki, bu da sosial praktikanın elmi biliklərdən asılılığının artmasının nəticələrinin müzakirəsini tələb edir.

2. Elmi biliklərin metod və quruluşundakı dəyişikliklər

Həm tərbiyə, həm də təhsil mədəniyyətlərin mənəvi və əxlaqi ənənələrindən qaçınmaq. Nəticə etibarlı ilə təhsildəki hər hansı bir dəyişiklik müəyyən dərəcədə cəmiyyətin mənəvi dəyərlərindən asılıdır. “İnsan keyfiyyəti”, “təcrübə təhsilin əsas mühərriki” şəklində mədəni təcrübəyə sahib bir şəxsiyyətin formalaşmasıdır.

Elm insanlara təhsil yolu ilə təsir göstərir. Bu təsir “elm-təhsil-insan” sxeminə əsasən həyata keçirilir. Keçmişdə elmi bilik insanlara canlı sözlərlə, şəxsi ünsiyyət yolu ilə ötürülürdü. İndi elmin əsasları internet vasitəsilə təqdim olunur. Müasir təhsildə distant təhsil və virtual qurumlara üstünlük verilir. Müəllimlə şagird arasında canlı əlaqə kəsilir. Canlı nümunə ilə müəllimin tərbiyəçi rolunu azaldır.

Elmin yerinə yetirdiyi funksiyalardan biri də müəyyən dünyagörüşünün formalaşmasıdır, yəni dünyanın sintetik bir forması olan dünyagörüşüdür. Bilik dəyərlər və münasibətlərlə yanaşı dünyagörüşünün əsas tərkib hissəsidir.

İntibah dövründən bəri elm dünyagörüşünü formalaşdıran bir amil halına gəldi. Müasir dövrdə elmi ictimaiyyət dünyagörüşünü gücləndirir. Nəticədə dünyanın elmi mənzərəsi formalaşır. Keçmişdə elmin məqsədinin praktik faydasından asılı olmayaraq saf nəzəriyyə olduğuna inanırdılar. Müasir dövrdə elmin məqsədi insanın təbiət üzərindəki gücünü artırmaqdır və təbiət yalnız ona itaət etməklə ram edilə bilər.

XVIII əsrin sonunda ilk elmi və texnoloji inqilab başladı – əl əməyinin maşın əməyi ilə əvəzlənməsi. İyirminci əsrin ortalarında ikinci elmi və texnoloji inqilab başlandı, elmi biliklərin istehsalda tətbiqi kütləvi xarakter alır, cəmiyyət sənaye mərhələsindən yeni - postindustrial mərhələyə keçir.

Elmin inkişafı yeni texnologiyaların yaradılmasında, zəhmət tələb edən sahələrin avtomatlaşdırılmasında və sosial həyatın bütün sahələrində kompüter texnologiyalarının istifadəsində həlledici rol oynayır. Elmi tədqiqat eksperimental dizayn inkişafı yaradılmağa və tətbiq olunmağa başladı. Əldə edilən nailiyyətlər təhsil, elm və istehsalın inteqrasiyasını təmin etdi. Avtomatik istehsal inkişaf edir, insan indi bu prosesin təşkilatçısı və rəhbəri kimi çıxış edir. Yeni meqatexnologiyalar və metamateriallər ortaya çıxır.

Müasir dövlətlərin iqtisadi vəziyyəti və rifahı birbaşa elmi sahələrinin inkişafından asılıdır. Yalnız elmi tədqiqatlara və istehsalın stimullaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirən dövlətlər yüksək texnologiyaları uğurla mənimsəyər və müasir siyasi iqtisadi yarışda lider mövqə tuta bilirlər. Bu prosesə qarışa bilməyən dövlətlər beynəlxalq aləmdə ikinci dərəcəli bir rola məhkumdurlar.

İnsanın təhsil müddətinin artması ilə əlaqədar olaraq bütün həyat dövrü dəyişir və əmək fəaliyyətinin ilkin yaşı artır. Tarixdə ilk dəfə işi dayandırmadan davamlı təhsilə ehtiyac yaranır.

Müasir təhsildə elmi biliklərin rolunun dəyişməsinə kömək edən aşağıdakı sosial inkişaf meyilləri ayırd etmək olar:

1. İnsanın sürətlə dəyişən şəraitdə navigasiya qabiliyyətinin inkişafını tələb edən cəmiyyətin inkişaf sürətindəki artım;
2. Ünsiyyət bacarıqlarının və tolerantlığın gücləndirilməsini nəzərdə tutan mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi;
3. Beynəlxalq birlik daxilində yalnız ortaq səylərlə həll edilə bilən qlobal problemlərin ortaya çıxması (bu prinsipə yeni düşüncə tipinin formalaşması olmadan mümkün deyil);
4. Artan rəqabət, sürətli iqtisadi inkişaf, əmək bazarındakı struktur dəyişiklikləri, burada birinci yer mobillik qabiliyyətinə, peşə bacarıqlarını daim artırmaq və yenidən hazırlamaq qabiliyyətinə verilir;
5. Təhsilin daimi tənzimlənməsi, müxtəlif fəaliyyət sahələrinin standartlaşdırılması fonunda institutlaşma;
6. Müxtəlif sertifikatlar, patentlər, təhsil prosesinin davamlılığı və tutarlılığı ilə qeydə alınan çox səviyyəli təhsilin meydana çıxması.

3. Elmin inkişaf meyilləri

Bilik obyektinin genişlənməsi yeni elmi problemlərin yaranması ilə əlaqələndirilir. Geniş miqyaslı məsələləri araşdıran elmlərdə nöqtə heç vaxt qoyulmayacaq. Müasir dünyada elmi biliklər tədricən yeni prinsiplərə - texnoloji elmə uyğun olaraq təşkil olunmuş elm və texnika arasındakı qarşılıqlı əlaqə sistemində inteqrasiya olunur. Texnologiya, elmi biliklərin texnoloji və sosial aspektlərində, fundamental və tətbiqi tədqiqatların qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan vahid bir bilik sahəsidir.

Elmin sonu mümkün deyil və fənlərarası, multidisipliner və transdisipliner metodlara əsaslanan yeni elmi metodlar meydana çıxmağa davam edir. Biliyin ciddi şəkildə irəliləməsinə kömək edə biləcək yollar axtarılır, bu isə son deyil, elmin inkişafında yeni bir mərhələnin başlanğıcıdır.

Müasir cəmiyyətdə tədqiqatların səmərəliliyinin qaytarılması üçün vaxt artır və bahalaşır. Elmin inkişafında maliyyə və iqtisadi məhdudiyyətlər belə ortaya çıxır. Bununla birlikdə, elmi nəticələrin uzunmüddətli qaytarılması uzaqgörən siyasətçiləri və alimləri qorxutmur, bu səbəbdən inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət büdcəsi xərclərinin vacib maddələrindən biri olan elmə həmişə pul var.

Elmin inkişafındakı sosial məhdudiyyətlər cəmiyyətin elmə olan marağının itməsi ilə əlaqələndirilir. Gənclərin özləri üçün elmi işlərdən daha perspektivli və gəlirli peşələr tapacaqları iddia edilir. Lakin bu arqument inandırıcı deyil, yalnız müasir istehlak cəmiyyətinin fikirlərini əks etdirir. Hər cəmiyyətdə özlərini həmişə "iqtisadi insanlar" deyil, "düşünən insanlar" hesab edən insanlar var və düşünən insanlar biliyə can atırlar.

Postindustrial cəmiyyətə keçid müasir dünyanın inkişafında, elmin nailiyyətləri, onların istehsalatda və insan həyatında tətbiqi ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan açıq tendensiyalardan biridir. Müasir cəmiyyətin həyatında elmin əsas funksiyaları:

- 1) idrak (idrak fəaliyyətinin üç kökü: öyrənilən proseslərin və hadisələrin təsviri, izahı və proqnozlaşdırılması);
- 2) mədəni və dünyagörüşü (dünyanın elmi mənzərəsinin formalaşması, dünya nizamının ümumi prinsiplərini dərk etmək istəyi);
- 3) instrumental funksiya; bu funksiyaya iki səviyyə daxildir:
  - cəmiyyətin birbaşa istehsal gücü kimi elm (elmin texnoloji və müasir istehsalla birləşməsi);
  - sosial bir qüvvə kimi elm (müasir cəmiyyətin qlobal problemlərinin həllində elmin sosial sahədə geniş tətbiqi).

Postindustrial cəmiyyətinin inkişaf prioritetlərini böyük ölçüdə müəyyənləşdirən elmin əsas istiqaməti, elmi və texnoloji inkişafın yerləşdirilməsi üçün aparıcı strategiyaya çevrilən dünya elminin qlobal problemlərə ümumi yönəlməsidir.

Nəticə

Beləliklə, elmin gələcəyi məsələsi mübahisəli olaraq qalır. Bəzi anlayışlar elmi biliklərin inkişafı fikrini rədd edir, digərlərində əksinə, görünən şəkildə mövcuddur. Burada məşğuluq. Fikrimizcə, “tərəqqinin sonu” ilə bağlı tezis ciddi müzakirələrə səbəb olmur, alimlərin şəxsi üstünlükləri ilə elm biliklərə çevrilir və inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyur.

Yeni bir cəmiyyət tipinə doğru hərəkət cəmiyyətin inkişafı üçün ən vacib qaynaq olan bilik istehsalı prosesinə daim diqqət yetirilməsini tələb edir. Bunun üçün iqtisadiyyat üçün zəruri olan mütəxəssislərin hazırlanmasına kömək edən yeni təhsil proqramlarına sistemə dəstək lazımdır. Yeni şəraitdəki təhsil sistemi ən son informasiya və kompüter texnologiyalarının nailiyyətlərinə arxalanaraq bilik keyfiyyətini yüksəltmək kimi davamlı təhsil daxil olmaqla bir sıra tələblərə cavab verməlidir. Təsədüfi deyil ki, dünyanın sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdə, ali təhsilli yetkin əhalinin nisbəti sistemə şəkildə artır. Bu prosesin determinantı, istehsal sahəsinin təkamülü, elm tələb edən texnologiyaların daim artan rolu, işləmək üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislər tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.F. Milli fenomenlərin dərkə və şərhində adekvat epistemologiya zərurəti. Müasir fəlsəfə, elm və mədəniyyət: postqeyri-klassik epistemologiya. Respublika konfransının materialları, 18 may 2011-ci il). Bakı, “Elm”, 2011, s. 275-282.
2. Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosial-mədəni problemləri. Monoqrafiya Bakı: Mütərcim, 2018, 296 s.
3. Nəzərov M.H. Bilik və informasiya postsənaye cəmiyyətinin intellektual kapitalının ən mühüm elementləri // Sivilizasiya jurnalı. BAAU. Bakı, 2014, №11, s.9-13
4. Nəzərov M.H. “Postsənaye cəmiyyəti” nəzəriyyəsi: Z.Bjezinski, E.Toffler, D.Bell. Newtimes.az, 22 dekabr 2014-cü il.
5. Castells M. Communication, power and counter-power in the network society // International of communication. Los Angeles, 2007. Vol.1, p. 238-266.
6. Lane R. The Decline of Politics and Ideology in a Knowledgeable Society // American Sociological Rev. N.Y., 1966. Vol. 31, № 5, 650 p.

Резюме

Муслим Назаров

Современные тенденции развития науки и технологий в постиндустриальном обществе

В статье рассматриваются основные тенденции в научно-технической сфере, определяющие перспективы развития научного знания в контексте анализа стратегий современного общественного развития и формирования общества знаний. На основе анализа текущей ситуации и потенциальных возможностей интеграции образования, науки и производства, междисциплинарных, полидисциплинарных и трансдисциплинарных принципов исследования науки будущего, переход от информационного общества к обществу знаний, новые концепции и анализируются изучение процессов, изменения в методе и структуре научного познания, тенденции научного развития.

Важной особенностью информационного общества являются способы производства и использования информации с помощью интеллектуальных технологий, основанных на компьютерной обработке информации, что повышает ценность теоретических знаний.

С появлением и продолжением новых научных методов, основанных на междисциплинарных, мультидисциплинарных и трансдисциплинарных методах, где науке нет конца, предлагается термин «ироническая наука», знаменующий начало нового этапа в развитии науки.

В связи с увеличением продолжительности обучения меняется весь жизненный цикл, повышается начальный возраст трудоустройства, впервые в истории возникает необходимость в непре-

рывном образовании, тенденции общественного развития, которые помогают изменить роль научных знаний в современное образование.

В статье также рассматриваются пять важнейших мега-технологий современности – нанотехнологии, биотехнологии, информация, когнитивные технологии и социальные технологии, синергетическая взаимодополняемость этих технологий, создание чрезвычайно мощного инструмента изменения человека и светской цивилизации.

Социально-философские работы отражают исследование новых концепций и процессов, возникающих в областях управления и рынков, связанных с обществом знаний.

Переход к постиндустриальному обществу отражает очевидные тенденции развития современного мира, достижения науки, их применение в производстве и жизни человека, а также основные функции науки в современном обществе.

Основное направление науки, во многом определяющее приоритеты развития постиндустриального общества, - это общая ориентация мировой науки на глобальные проблемы, ставшая ведущей стратегией размещения научно-технических разработок.

Ключевые слова: наука, образование, технологии, информационное общество, общество знаний

Summary

Muslum Nazarov

Modern Trends in the Development of Science and Technology in Postindustrial Society

The article discusses the main trends in the scientific and technical field, which determine the prospects for the development of scientific knowledge in the context of the analysis of strategies for modern social development and the formation of a knowledge society. Based on the analysis of the current situation and potential opportunities for the integration of education, science and production, interdisciplinary, multidisciplinary and transdisciplinary as the research principles of future science, the transition from information society to knowledge society, new concepts in socio-philosophical works, knowledge society management and market and the study of processes, changes in the method and structure of scientific knowledge, trends in scientific development are analyzed.

An important feature of the information society is the ways of production and use of information with the help of intelligent technologies based on computer processing of information, which increases the value of theoretical knowledge.

The emergence of new scientific methods based on interdisciplinary, multidisciplinary and transdisciplinary methods, where science has no end, suggests the term "ironic science", which is not the end, but the beginning of a new stage in the development of science.

Due to the increase in the duration of education, the whole life cycle changes, and the increase in the initial age of employment, the need for continuous education for the first time in history, social development trends that help change the role of scientific knowledge in modern education.

The article also discusses the five most important mega-technologies of our time – nanotechnology, biotechnology, information, cognitive technologies and social technologies, the synergistic complementarities of these technologies, the creation of an extremely powerful tool to change man and secular civilization.

Socio-philosophical works reflect the study of new concepts and processes emerging in the fields of management and markets related to the knowledge society.

The transition to a post-industrial society reflects the development of the modern world, the achievements of science, open trends that are inextricably linked with their application in production and human life, and the main functions of science in modern society.

The main direction of science, which largely determines the development priorities of post-industrial society, is the general orientation of world science to global problems, which has become a leading strategy for the placement of scientific and technological developments.

Keywords: science, education, technology, information society, knowledge society

Redaksiya heyətinin üzvü p.e.d., prof. Hüseynzadə Rüşfət Lətif oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 1

**ФИЛОСОФСКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЙ ПАРАДОКС
ТОЧЕК: НАЧАЛО И ОСНОВАНИЕ НАУК**

Хикмет Н. ВЕЗИРОВ*

Фикрет Х. ВЕЗИРОВ-КЕНГЕРЛИ**

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12 yanvar 2021; çapa qəbul edilmişdir: 15 aprel 2021; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2021.

Received: 12th January, 2021; accepted: 15th April, 2021; published online: 30 30 th of June , 2021.

Ключевые слова: наука, философия, точка, линия, число, континуум, вакуум, нейтрон

Введение

Наука не только должна находить и выяснять необходимые, общепольные явления и законы мира (по-философски – вещи), но и пробуждать еще спящее сознание, предназначенное для поиска истины. И то обстоятельство, что среди исследователей мало глубоких и поэтому мало понимающих людей не повод заниматься только поверхностными проблемами и держать науку в дремоте. Поэтому нужно понять, что без правильных философских рассуждений и рефлексии найти истину будет невозможно. Но редко кто задумывается о том, что языков рассуждений может быть много, например, язык философии, язык математики, языки физики, права, экономики, формальной логики, бытовой язык и т.д. И ход, и результат рассуждений будет зависеть от языка. Так, например, в физике число π можно заметить на 3,14, а вместо числа e можно писать 2,7. Действительно, если в измерениях получено 3,14 ампера, то никто не запрещает говорить π ампера. То же обычно можно делать и в математике, занимающейся количественными отношениями мира (реальности). Насколько это правильно? Только философия способна ответить на этот вопрос. Но сегодняшнее бездарное горе-руководство ВАК АР, упразднив философию для ученых, исследователей и докторантов, лишней раз доказало свою некомпетентность и неграмотность. Не поняв ценность, важность и необходимость философии для науки, она тем самым погубила будущее науки нашей страны. Ни один исследователь даже при всем желании не сможет избавиться от зависимости науки от философии. И при этом неприемлемые философские идеи, но не кажущиеся таковыми, обязательно приведут к неистинному и неполному пониманию и толкованию законов науки и самого мира. А это, в свою очередь, приведет к деградации, как самих исследователей, так и страны. Возможно, упразднить можно почти все, но только не философию! Самый великий гений всех времен – Гегель – называл философию абсолютным знанием. И мы с удовольствием солидарны с ним и согласны с тем, что без философии нет деятельности вообще. Без философии нет ни науки, ни политики, ни дипломатии, ни права, ни религии, ни истории, ни этики, ни эстетики, ни искусства... одним словом, ничего. Философия – наиглавнейшее из всех человеческих дел. Недаром Гегель почти каждой из перечисленных

* доктор ф.-м. наук, руководитель лаборатории Института физики НАНА
e-mail: vezirov55@mail.ru,

** сотрудник Азербайджанской государственной морской академии
e-mail: vezirovfikret@yahoo.com

областей человеческой деятельности посвятил философское произведение, например, «Философия права», «Философия религии» или, скажем, «Философия истории». Без философии нет и быть не может управления государством. Очень надеемся, что ВАК срочно исправит свою ошибку. Кодекс чести самураев «Бусидо» гласит: «Совершил ошибку и тут же исправил – считается, что ошибки не совершил». Остается только надеяться, что у ВАК совести все же немножко найдется.

Таким образом, становится понятным, что результат поиска истины зависит от способа рассуждения.

1. Проблема чисел

Итак, одной из известнейших проблем математики является древняя проблема происхождения и сущности чисел. Однако, эта проблема по сей день философски не решена. Причина в том, что с античных времен математика признавалась возвышенной наукой, **не предназначенной для исследования природы**, и поэтому на практике в экспериментах не использовалась. **Поэтому ошибки и неправильности в самих началах математики и всей системе математики в целом без экспериментов оказывались незаметными.** Но эти неправильности приводили к неверным результатам уже впоследствии. И эти ошибки в началах и системах математики дают о себе знать и сегодня тоже. Поэтому Нобелевский лауреат Макс Лауэ в своей «Истории физики» пишет: «Из некоторых дошедших до нас высказываний Платона (427-347 до н.э.) мы узнаем о совершенном пренебрежении ко всякому эмпирическому исследованию. Любые попытки «осквернить» возвышенную науку – математику – применением ее за пределами области чистых идей встречали резкое порицание. Именно с этим связано то, что Аристотель (384-322 до н.э.) в своей величественной системе науки дал в области естествознания логический или чаще только софистический анализ понятий, довольно некритически выведенных из поверхностно установленных фактов. Даже такой гений, как Архимед, не имел значительного влияния. Мы не знаем систематического исследования природы ни в древности, ни в средние века» [1, с. 5]. И с развитием науки эти неправильности в системе математики и, в частности, в проблемах чисел, тоже развивались, расширялись и углублялись. И сегодня на данном этапе развития науки эта философская физико-математическая проблема приобрела новую актуальность, актуальность более высокого уровня [2, с. 29-48]. Поэтому сегодня бросить новый взгляд на эту проблему – проблему чисел – является философской необходимостью.

Из элементарной математики известно, что числа удобно отображать на числовой прямой (оси). Выбрав две произвольные точки на этой прямой (удобно выбрать точку 0 и точку 1), устанавливают единицу длины, равную расстоянию между ними. Т.е. длина отрезка между точкой 0 и точкой 1 есть единица длины. И числа (точки), выбранные на этой числовой оси, будут расположены на каком-то расстоянии от точки 0. При этом это расстояние будет или соизмеримым с единицей длины, или несоизмеримым. Соизмеримым длинам отвечают рациональные числа. Это означает, что существует какой-то маленький отрезок на единице длины, из которого путем многократного повторения в точности могут быть получены и единица длины, и длина, соответствующая любому рациональному числу. **Но, так получилось исторически, что на числовой оси расположили также такие числа, расстояния до которых никак не могут быть соизмеримы ни с единицей длины, ни с этим маленьким отрезком, каким бы маленьким он ни был.** Такие числа называются иррациональными. Повторимся, расстояние от точки 0 до этого

числа оказывается несоизмеримым ни с единицей длины, ни с этим маленьким отрезком. Частным случаем таких чисел являются трансцендентные числа (от лат. transcendere – переходить, превосходить). И размещение трансцендентных чисел на общей числовой оси приводит к любопытным парадоксам, на которые раньше внимания не обращали. Так, известно, что число π – трансцендентное число, т.е. это число не может быть корнем алгебраического уравнения, например, уравнения $x^2 = \pi$. Т.е. не существует такое число, квадрат которого **в точности** равен π . На самом деле, $x^2 \neq \pi$. Да и само число π не имеет точного значения. Следует обратить внимание: **точное значение π не существует!** Т.е. речь не о том, что какое-то число в квадрате дает **почти π** , т.е. приблизительно равно π , а том, что такого числа не существует в принципе. И нельзя утверждать, что это число есть $\sqrt{\pi}$. Это было бы тавтологией. Т.е., на самом деле, нет числа, квадрат которого **точно** равен π по той причине, что не может квадрат числа быть равным **несуществующему**. Но ведь существует функция $y = x^2$, **считаемая непрерывной**. График этой функции – парабола. Но, в таком случае, на оси ординат на этом графике числу π соответствует какое-то число x на оси абсцисс. А этого быть не может, т.к. в таком случае это число x было бы тем числом, квадрат которого равен π . Но такого числа, как сказано выше, просто не существует. А стало быть, в той точке параболы, ордината которой соответствует числу π , должен быть разрыв (хоть и маленький, но все же разрыв). Т.е. парабола не является непрерывной линией?!. И таких разрывов на параболе должно быть бесконечно много, причем на любом участке графика, т.к. считается, что трансцендентных чисел бесконечно много на любом отрезке числовой оси. **Стало быть, непрерывных линий в математике не существует вообще, даже в теоретических рассуждениях?!** Все линии, в лучшем случае, квазинепрерывны, т.е. вроде бы непрерывны. Например, такой же разрыв будет и на той точке параболы, ордината которой соответствует числу e (основание натурального логарифма). Точно такие же разрывы будут наблюдаться, если рассмотрим уравнения $x^3 = \pi$ или, скажем, $x^4 = e$, а также бесконечное количество подобных функций с другими трансцендентными числами.

Или рассмотрим, например, задачу о квадратуре круга. Возьмем круг радиусом равным единице длины. Тогда площадь этого круга в современной общепринятой системе представлений будет π квадратных единиц. А квадрат площадью π квадратных единиц будет иметь сторону длиной $\sqrt{\pi}$. Т.е. задача о квадратуре круга сводится к построению отрезка длиной $\sqrt{\pi}$ в масштабе любой принятой единичной длины. Но по общепринятой сегодня теореме о геометрических построениях, отрезок длины π построить невозможно. Т.е. на числовой оси отложить числа π и $\sqrt{\pi}$ для любого масштаба, для любой принятой нами единицы длины, будет невозможно в принципе. Вот причина, почему квадратура круга неосуществима.

Таким образом, проблема чисел и, в частности, проблема актуальной бесконечности, все же существует! И эта проблема весьма актуальна!

Однако привычными способами, устоявшимися в сегодняшней системе математики, ответить на возникшие вопросы и решить поставленные нами проблемы и парадоксы представляется уже невозможным, тем более что математику наукой признавать нельзя. Так, известные математики Э.Беккенбах и Р.Беллман начинают свою книгу «Введение в неравенства» словами: «Математику называют тавтологической наукой: другими словами, о математиках говорят, что они тратят время на доказательство того, что предметы равны самим себе. Это утверждение (свойственное философам) весьма неточно по двум причинам. Во-первых, математика, несмотря на свойственный ей научный язык, **не является наукой**; скорее ее можно назвать искусством, поскольку математическое творчество родственно

художественному творчеству. Во-вторых, основные результаты математики чаще выражаются неравенствами, а не равенствами» [3, с. 7]. Поэтому нужна правильная философия, являющаяся основанием и началом всех наук [4, с. 234]. Недаром Евклид назвал свою книгу именно «Начала», потому что правильное начало важнее всего: хорошее начало – это уже половина всего дела. Так что же принято в современной системе науки и математики? Попробуем разобраться.

2. Начало начал

Первая книга «Начал» Евклида начинается словами: «1. Точка есть то, что не имеет частей. 2. Линия же – длина без ширины. Концы же линии – точки. Поверхность есть то, что имеет только длину и ширину» [5, с. 11]. Смысл этих определений, возможно, заключается, в частности, в том, что и диаметр точки, и ширина линии, и толщина поверхности (плоскости) равны нулю. Кстати, из определения Евклида о том, что конец линии – точка, сразу возникает философский вопрос о том, а что находится **на этой линии** перед этой точкой. Правильный ответ такой: перед последней точкой находится предпоследняя точка. И сразу возникает вопрос: последняя и предпоследняя точки соприкасаются или нет?.. Но все равно, советские учебники по математике эти определения правильными не признавали. Более того, они утверждали, что ни точка, ни прямая определений не имеют вообще. И в советских учебниках по геометрии **базовой единицей являлся отрезок** (а не прямая). Эти учебники давали следующие определения: «Отрезком называется часть прямой, которая состоит из всех точек этой прямой, лежащих между двумя данными ее точками. Эти точки называются концами отрезка. (Т.е., фактически считалось, что линия – это геометрическая фигура, состоящая из соприкасающихся точек – *Авт.*). Окружностью называется фигура, которая состоит из всех точек плоскости, равноудаленных от данной точки. Эта точка называется центром окружности. Геометрическим местом точек называется фигура, которая состоит из всех точек плоскости, обладающих определенным свойством» [6, с.с.6, 65, 74]. Диаметр точки при этом, конечно же, предполагается равным нулю. Дадим наше определение линии и посмотрим, что из этого получится: «Линия – это целокупность точек, соприкасающихся только с двумя соседними (кроме начальной и конечной точек)». Покажем это наглядно на рисунке 1. Из рисунка видно, что любая точка соприкасается только с двумя соседними. Исключение составляют лишь начальная и конечная точки, каждая из которых соприкасается только с одной точкой. Если уменьшить геометрические размеры (диаметры) этих «точек» (кружочков), оставив неизменными координаты их центров, то между «точками» окажутся пустоты (дырки). Если после этого «точки-кружочки» снова приблизить до их касания, а затем снова уменьшить их диаметры, снова получим пустоты между ними. И так до бесконечности. Наконец, в пределе, когда «диаметр» кружочка станет равным нулю (и кружочек превратится в настоящую геометрическую точку), то окажется, что эти, теперь уже настоящие точки, не смогут соприкасаться, а будут или сливаться друг с другом (одна точка ляжет на другую), или находиться на каком-то расстоянии друг от друга, не касаясь друг друга. Т.е. между любыми двумя точками окажется промежуток. А это значит, что понятие касания для геометрической точки с философской точки зрения исчезнет? Ведь касание означает, что **одна часть** вещи дотрагивается до какой-то части другой вещи, а **другие части** этой вещи – не дотрагиваются. Но ведь другой части у точки нет. Потому и касания нет.

3. Проблема непрерывности

Отсюда следует вывод: касательные, о которых говорилось в планиметрии – не совсем касательные, а возможно, лишь кажущиеся касательные, вернее, предполагаемые касательные, т.е. являются всего лишь конструктами, не имеющими референта. **Не могут касаться друг друга вещи, не имеющие геометрического размера, вернее, если их размеры (диаметры) равны нулю.** Они могут находиться или одна на другой, или находиться рядом друг с другом, не касаясь друг друга. А это значит, что математическое понятие непрерывности естественным и объективным образом исчезает, т.е. так же, как и понятие касательной, превращается в конструкт без референта. **Получается, что непрерывной (сплошной) геометрической линии нулевой ширины без разрывов (пустот, промежутков, дырок) быть не может вообще. Но даже если точки соприкасались бы, то, все равно, учитывая, что диаметр точки равен нулю, сколько бы соприкасающихся точек не ставить рядом, все равно, их суммарная длина будет равна нулю и линия не получится, т.к. $0 + 0 + \dots + 0 = 0$.**

Линия может получиться из точек и быть непрерывной лишь в случае, если она имеет ширину, т.е. если каждая «точка», из которой состоит эта «линия», имеет размер, больший нуля. Но, в таком случае, это уже будет не точка. А «линия» будет уже не линией, а геометрической фигурой, имеющей площадь, например, полоса, лента или круг (но не окружность). В случае же если ширина «линии» равна нулю, то значит, линия – прерывистая (т.е. содержит пустоты, дырки). В противном случае линия не получится. А если же «линия» все же имеет ширину, то конец ее не может быть настоящей точкой, а будет кружочком, как на рис. 1.

Здесь уместным будет сказать, что понятие «не имеет размера» с философской точки зрения не вполне корректно. С философской точки зрения все может иметь размер. Просто размер какой-то вещи или чего-то может быть равен нулю. Геометрическая точка и есть именно такая философская вещь, пространственный размер которой равен нулю. Т.е. точка безразмерна (имеет нулевую размерность). Поэтому, думается, Евклид ошибся, считая, что линия – это то, что не имеет ширины. На самом деле, вернее, на наш взгляд, с философской точки зрения, у линии ширина есть, но эта ширина равна нулю. Но, не имея никакого права критиковать этого великого гения, и ради истины и справедливости скажем, что Евклид и не говорил, что диаметр точки равен нулю. Он говорил только, что точка не имеет частей.

Аналогичными философско-математическими рассуждениями можем прийти к логическому умозаключению о невозможности сплошной плоскости. Любая плоскость, не обладающая толщиной (т.е. когда ее толщина равна нулю), должна быть равномерно дырявой. Сплошной (без дырок) может быть лишь «плоскость», обладающая толщиной, большей нуля. Т.е. любая плоскость (и геометрическая, и физическая) содержит бесконечное количество дырок, по количеству, возможно, равному количеству точек этой плоскости. **Отсюда философский вывод: физическое пространство тоже дырявое...**

Таким образом, как приведенные выше определения, так и наше определение линии – неверны!?

Итак, наши логические философско-математические рассуждения привели к

умозаключению: плоские геометрические фигуры, например, окружность – прерывистые (дырявые), пунктирные «линии»! Такой же прерывистой (дырявой) является и любая геометрическая фигура, и любая линия. Это можно доказать логически, опираясь даже на один только логический закон исключенного третьего. Так, если считать (принять), что линия существует (причем не важно, объективно или лишь мысленно), то должно существовать лишь два возможных утверждения: 1) точки, из которых состоит эта линия, соприкасаются; и, 2) точки, из которых состоит эта линия, не соприкасаются. Из этих двух возможных утверждений только какое-то одно может быть истиной, а другое обязательно должно быть ложью. Если предположить, что истинно первое утверждение, а именно то, что точки соприкасаются, то учитывая то, что размер точки равен нулю, то, сколько бы соприкасающихся точек не ставить рядом линия не получится, т.к. $0 + 0 + \dots + 0 = 0$. Но, мы же считаем (приняли), что линия существует. Значит, первое утверждение ложно. Отсюда выходит умозаключение: истинным является второе утверждение. Т.е. утверждение о том, что точки, из которых состоит линия, не соприкасаются – является истинным. Но тогда линия – прерывистая. Доказано!!!

Если же считать (принять), что линия не существует, то рухнет вся геометрия, которая на линиях и держится, и говорить не о чем. Но геометрия же существует. Таким образом, доказано: любые линии прерывистые, дырявые, пунктирные, т.е. являются отточиями (рис. 3)...

Стоит привести и другое рассуждение. Или линия существует, или линия не существует. Если линия не существует, то и говорить не о чем, и геометрии нет. Поэтому приходится признать истиной утверждение о том, что линия существует. Тогда, если мы признали, что линия существует, то она или состоит из частей, или же не состоит из частей. Если линия не состоит из частей, то придется считать, что существует бесконечно много линий, и все они качественно разные и не могут быть построены одна из другой. Приведем примеры таких отдельных разных линий – треугольник, квадрат, окружность, синусоида, парабола... Т.е. придется считать, что каждая линия – это одна цельная вещь (слово вещь использовано в философском смысле). Тогда, в общем случае, линия окажется вещью неопределенной. Если же считать, что линия состоит из частей (например, короткая синусоида – это часть длинной синусоиды, определенной той же функцией), то возникает вопрос: касаются ли части одной линии друг друга своими концами? И что находится на месте пересечения линий, например, месте пересечения сторон квадрата или треугольника (т.е. в углах)?

Получается, что в евклидовой планиметрии вообще не может быть ни касательных, ни сплошных (без дырок) линий? Плоские геометрические фигуры или их части принципиально не могут касаться друг друга и быть сплошными, т.е. без дырок. Они могут лишь или лежать одна на другой (рис. 2, а), или пересекать одна другую (рис. 2, б), или же находиться на определенном расстоянии одна от другой (рис. 2, в). Касаться же, как на (рис. 2, г), они не могут.

И если рассмотреть ту самую числовую ось, то она тоже должна быть равномерно прерывистой (равномерно дырявой). И, учитывая то, что числовую ось придумали именно для чисел, известных на то время (т.е. для натуральных и дробных чисел, которые сегодня называют рациональными числами), и считали, что эти числа расположены на точках оси, мы должны думать, что те известные (рациональные) числа находятся именно на точках этой оси, а не в «дырках». А иррациональным «числам» на этой оси вообще-то места нет в принципе. Но до сих пор они туда были втиснуты. Это аналогично тому, что на ось, скажем, температур,

втиснули время или расстояние. Но, если все же, иррациональные «числа» тоже силком загнать в эту ось (именно это положение в системе сегодняшней математики и существует), то придется предположить, что иррациональные «числа», частным случаем которых являются трансцендентные «числа» (например, π , e , α^n для некоторых α и n), расположены как раз в дырках этой прямой?

4. Парадоксы точек

Итак, получился неизвестный ранее философско-математический парадокс точек, который можно сформулировать, например, так: сплошная линия **существует**, и она состоит из соприкасающихся точек, но сплошная линия **не существует**, т.к. точки касаться друг друга не могут, и поэтому это не линия, а что-то вроде пунктира, т.е. нечто разорванное (с дырками). Этот парадокс можно сформулировать иначе: линия **образуется** (состоит) из соприкасающихся точек, но линия **не образуется**, т.к. точки соприкасаются не могут, но даже если точки соприкасались бы, то линия все равно **не образовалась бы**, т.к. диаметр точки равен нулю и их сумма была бы равна нулю. Можно и так: точки **соприкасаются**, и поэтому **образуется** линия, но они **не соприкасаются**, т.к. соприкасаются не могут, и поэтому линия **не образуется**. И разрешить этот парадокс или апорему, представляется достаточно сложным.

Здесь как раз уместным будет дать объяснение понятию иррационального «числа». Иррациональное «число» – это «число», которое не может быть получено делением одного натурального числа p на другое натуральное число q . Например, квадратный корень из числа 2 является иррациональным «числом» (т.к. никак не может быть получен делением одного натурального числа p на другое натуральное число q), и является бесконечной непериодической десятичной дробью. Но это «число» может являться корнем алгебраического уравнения, например, является корнем уравнения $x^2 = 2$. В то же время, имеются такие иррациональные «числа», которые корнем алгебраического уравнения являться не могут. Такие иррациональные «числа» называются трансцендентными «числами». Таковыми являются, например, числа π , e , десятичные логарифмы всех целых чисел, не кратных 10, или числа вида a^b , где a – алгебраическое число, не равное 0 и 1 ($a \neq 0$; $a \neq 1$), а b – иррациональное алгебраическое число. Есть бесконечно много и других трансцендентных чисел.

Становится понятным, что любые две философские вещи, имеющие пространственный размер, могут находиться (располагаться) по отношению друг к другу только четырьмя способами, как показано на рис. 2: а) конгруэнтно, т.е. одна целиком лежит на другой; б) пересекаться, т.е. одна частично лежит на другой; в) одна находится на каком-то расстоянии от другой, не касаясь ее. Положение же, изображенное на рис. 2 д – всего лишь абстракция. Но ведь у точек (материальных, физических, геометрических, ..., и вообще, любых точек) пространственные размеры равны нулю (т.е. их диаметры равны нулю). Поэтому они касаться друг друга не могут, а могут быть только в двух положениях: либо одна точка полностью лежит на другой, (рис. 2 а), либо между ними имеется какое-то расстояние (рис. 2 в). Дело в том, что, повторимся, касание одним телом другого означает соприкосновение, «дотрагивание» наименьшей части первого тела наименьшей части второго тела. Наименьшая же часть – это точка, а у точки частей нет по определению. Поэтому точки соприкасаются не могут. Принципиально. И вообще, не ограничивая общности, вещи (в философском смысле), **не имеющие частей** (пространственный размер равен нулю в любом направлении), соприкасаются не могут. Они или лежат одна на другой, или же находятся на каком-то расстоянии

друг от друга. **Явление соприкосновения для вещей, размер которых равен нулю, с философской точки зрения становится дистинктивно невозможным.** Или, говоря философским языком, две точки не могут иметь непосредственного отношения друг к другу. Но они имеют отношение к рядом стоящим дыркам. Но по правилам отношения транзитивности: если xRy и yRz , то xRz , где R – символ философского или логического отношения. Поэтому, если точка имеет отношение к ближайшей дырке, а эта дырка к следующей точке, то первая точка имеет отношение к той второй точке через дырку между ними. Получился еще один философско-математический парадокс: точка к ближайшей точке отношения не имеет, но точка к ближайшей точке отношение имéет (через дырку). Так через дырку и передается отношение и движение.

И, если все же силой загнать (втиснуть) иррациональные «числа» в ось для рациональных чисел (как уже сказано выше, именно такое положение в сегодняшней системе математики имеет место), то из сказанного выше выйдет гипотетическое философско-математическое умозаключение: количество иррациональных «чисел» (мощность или число элементов системы иррациональных «чисел»), уж по крайней мере, не меньше количества рациональных чисел. При этом если рациональные числа находятся на точках той известной условной числовой оси, то иррациональные числа должны быть между точками (в дырках) этой оси (хотя вообще-то им на этой оси места нет – для них нужна другая ось).

Таким образом, для неправильной, но сегодня общепринятой, системы одной единственной числовой оси получилась философско-математическая теорема: между любыми двумя рациональными числами на общепринятой сегодня числовой оси находится хотя бы одно иррациональное число и, в частности, трансцендентное «число». А также возникает гипотеза: эти два вида чисел – рациональные и иррациональные – распределены на принятой числовой оси неравномерно, неравноплотно, неравномерно или неравноколичественно!?. Почему? Постараемся логически обосновать эту гипотезу (не хотим называть это теоремой). Мы уже объяснили, что, если пространственный размер точки равен нулю, т.е., говоря принятым сегодня языком, размера нет, тогда эти точки соприкоснуться друг с другом не смогут, и поэтому линия не получится. Но даже если они соприкасались бы, то линия все равно не образовалась бы, т.к. диаметр точки равен нулю, а сумма нулей равна нулю. Поэтому, для того, чтобы образовалась линия из точек, необходимо считать, что между точками имеются промежутки, дырки. И тут возникает еще один философско-математический парадокс: минимальный размер промежутков между точками должен быть **равен** размеру точки, но размер промежутков между точками **не может быть равен** размеру точки, т.к. иначе линия не получится. Этот парадокс возникает потому, что если пространственный размер промежутков между точками равен размеру точки, т.е. равен нулю, то это фактически означает, что этих промежутков нет. Но, как показано выше, промежутки есть. Поэтому, чтобы разрешить этот парадокс, мы должны считать, что размер промежутков (мы их еще назвали по аналогии с физикой полупроводников – дырками) больше нуля, т.е. больше размера точек, а стало быть, в каждую из этих дырок можно втиснуть столько «чисел», что их количество будет больше единицы? При этом на каждой точке числовой оси находится только одно число, и это число – рациональное число. Тогда, в случае, если мы вынуждены будем разместить иррациональные «числа» тоже на этой же прямой (числовой оси), то придется их разместить в дырках этой прямой, хотя этим «числам» там места вообще-то нет. Причем, получается, что количество иррациональных чисел больше (или, по крайней мере, не меньше), чем рациональных чисел, т.к. дырка по размеру больше

точки и, поэтому, там может расположиться большее количество «чисел». Если число всех возможных трансцендентных чисел на каком-то отрезке числовой оси бесконечно, тогда пустых (без трансцендентных чисел) дырок, наверное, быть не может. Если же число всех существующих трансцендентных «чисел» конечно (в смысле, не бесконечно), то между точками могут оказаться пустые дырки (без трансцендентных «чисел»). Итак, каждой точке соответствует только лишь одно рациональное число, а каждой дырке, расположенной между двумя стоящими рядом точками, наверное, соответствует большее количество неоправданно и необоснованно втиснутых туда иррациональных «чисел». Во всяком случае, в каждой дырке количество иррациональных «чисел» больше единицы. А это означает, что если искусственно, т.е. силой, загнать иррациональные «числа» в ось для рациональных чисел, то количество всех иррациональных «чисел» на любом отрезке общепринятой числовой прямой, окажется больше количества всех рациональных чисел. **Т.е. получается, что вообще-то количество всех возможных иррациональных «чисел» больше количества всех возможных рациональных чисел.** Этот результат, полученный философскими методами, не будет трудной теоремой для математиков.

Предлагаемая нами философская логико-математическая теория, очевидно, применима в любой математике и геометрии, например, геометрии Лобачевского или геометрии Римана.

Итак, повторимся, если точка имеет пространственный размер, равный нулю (т.е. не имеет частей), то, сколько бы точек не ставить рядом – линия не получится. Действительно: $0 + 0 + \dots + 0 = 0$, и длина будет равна нулю. Поэтому, для того, чтобы из точек все же построить линию, необходимо, чтобы или пространственный размер точки был равен не нулю, а был равен бесконечно малой величине, но большей нуля (но, в этом случае, концы линии не будут точками, а будут кругами или шариками). Или же, если размер точки равен нулю, тогда между точками должны быть расположены дырки, т.е. оставаться пустоты, промежутки, т.к. в противном случае линия не образуется. Т.е. реальная линия теперь должна выглядеть как на рис. 3.

Таким образом, вопреки устоявшемуся мнению о сплошных линиях, на самом деле, линия, например, числовая прямая – прерывистая, дырявая конструкция, т.е. напоминает пунктир, а точнее, отточие (рис. 3).

В повседневной жизни используется большое количество чисел. И этого количества действительных (рациональных) чисел полностью хватает, например, для проведения каких-то экспериментальных исследований. Но, большие проблемы возникают сегодня, когда речь заходит о философских или теоретических рассуждениях. Например, если нужно **точно** (именно точно) установить длину **d** диагонали квадрата со стороной **b**, то получим, что $d = \sqrt{2} b$. И при этом выяснится, что $\sqrt{2}$ – это и не целое число, и не дробное. На момент открытия, это «число» было «новым видом чисел», и называли такие «числа» иррациональными числами. Повторимся, отличие их от рациональных чисел, т.е. целых и дробных чисел, в том, что последние можно выразить в виде отношения двух целых чисел, например, **p** и **q**, поэтому их и называют рациональными числами, т.е. полученных делением, отношением. Иррациональные же «числа» потому и называются иррациональными (что в переводе означает «не имеющие отношения»), что их точно получить отношением двух целых чисел **p** и **q** невозможно. Сама группа иррациональных «чисел» делится на две части: одна часть – это алгебраические «числа», которые могут быть корнями алгебраического уравнения с целыми коэффициентами, другая часть состоит из «чисел», которые не могут быть корнями алгебраического

уравнения. Те иррациональные «числа», которые не могут быть корнями алгебраического уравнения, называются трансцендентными «числами». Примеры трансцендентных «чисел» приведены выше.

Таким образом, рациональные и иррациональные числа в философском смысле являются разнородными, разнотипными, противоположными, поэтому для их геометрического изображения требуются разные числовые оси. Т.е. эти два вида чисел различны качественно: рациональные числа гомогенны, иррациональные – гетерогенны. Их неодинаковость проявляется в каком-то сходном свойстве, но внутренне, онтологически эти числа друг с другом не связаны. Думается, что противоположность этих чисел как внешняя, так и внутренняя. Эти числа взаимно отрицают, исключают друг друга. Такими же философски противоположными, качественно разными, разнородными, разнотипными, отрицающими друг друга, являются алгебраические и неалгебраические числа, действительные и комплексные числа...

Если бы философски можно было допустить, что числа как вещи сделаны из чего-то, то рациональные числа гомогенны (однородны), т.е. «сделаны» из одного и того же. Поэтому любое из этих чисел может быть получено из других таких же чисел. И поэтому **они сравнимые, т.е. одно больше или меньше другого, или равно другому.** Комплексные числа негомогенны, они гетерогенны, т.е. «сделаны» из не одного и того же или же не из одного и того же. Поэтому эти «числа» несравнимые. Т.е. нельзя спрашивать, какое из двух комплексных «чисел» больше, а какое – меньше. Ни одно из них и не больше, и не меньше другого. Они несравнимые, т.к. разнородные, качественно разные. Потому и разместились они (совершенно неосознанно) не на одной оси, а в разных местах плоскости, образованной двумя разными осями. То же можно сказать и об иррациональных «числах». Ни одно из иррациональных «чисел», в частности, трансцендентных «чисел», не может быть получено из других трансцендентных чисел, если, конечно, не прибегнуть к особым фиктивным, химерным ухищрениям. Кроме всего, принято считать, что действительные, вещественные числа являются частным случаем комплексных «чисел». Тут все зависит от договоренности (научно-философская теория конвенционализма). Если мы договоримся признавать комплексные «числа» числами, тогда действительные числа окажутся частным случаем комплексных «чисел», как и пишут в математических справочниках. Однако ведь действительные числа выражают количество, а сами же эти справочники утверждают, что комплексные «числа», наоборот, **количества не выражают!** Значит, комплексные «числа» в этом отношении не должны признаваться числами, и, в этом случае, действительные числа не могут признаваться частным случаем комплексных «чисел». Тогда получается, что общее (индуктивное) не выполняет то, что выполняет частное. Философски это невозможно. **Таким образом, именно с философской точки зрения, действительные (вещественные) числа не должны признаваться частным случаем комплексных «чисел».** Действительно, философским качеством действительных чисел является свойство (физическое качество) выражать количество. **А комплексные «числа» не обладают свойством или качеством выражать количество (это утверждают все учебники по математике).** Таким образом, необходимо признать, что комплексные «числа» и действительные числа – это разнокачественные в философском отношении вещи. Именно поэтому комплексные числа размещают совершенно неосознанно не на линии, а на плоскости, образованной двумя неравноценными ортогональными числовыми осями – осями действительных и мнимых чисел. Кроме этого, повторимся, каждое рациональное число имеет референта, а комплексное «число» – референта не имеет. Трансцен-

дентные «числа» также референта не имеют. И то, что из одного комплексного «числа» можно вычитать другое комплексное «число» – является философским недоразумением (но, не математическим). Но это недоразумение в сегодняшней системе науки является нормой, и это можно увидеть в любом учебнике.

Возможно, и нуль числом признавать не следует. Возможно, это всего лишь условное обозначение (знак, символ). Иногда – это символ отсутствия. Т.е. нуль – это пустое понятие, которое не отображает никаких объектов так же, как, например, понятия «хорда треугольника» или, скажем, «периметр электрона». Т.е. это пустое понятие, пустой класс, т.е. класс чего-то, который не содержит в себе никаких элементов. Например, класс «квадратных треугольников» является пустым классом, т.к. квадратных треугольников не бывает так же, как и треугольных квадратов, хорды треугольника или периметра электрона. И нельзя путать «часть целого» с «частным случаем». Часть целого (например, подшипник трактора) может делать то, что не может целое, а целое (например, трактор) может делать то, что не может часть целого (подшипник). Частный случай же не может совершать то, что не может общее. А общее может то, что может частное, и может то, что не может частное.

Этими рассуждениями, мы хотели показать, что рациональные и иррациональные числа с философской точки зрения являются разнородными, разнотипными, качественно разными вещами. А их всех в свое время под названием «действительные числа» совершенно необоснованно разместили **на одной общей** числовой оси. И эта неправильность сегодня продолжается. Т.е. под одним термином «действительные числа» до сих пор некорректно называют на самом деле **разнокачественные, взаимоисключающие** вещи. Качественное отличие всех тех чисел, которые неосознанно и неудачно подстригли под одну гребенку «действительных чисел», заключается также в том, что часть этих чисел, а именно, рациональные числа, имеют референта. Иррациональные же числа, в том числе, трансцендентные числа, референта не имеют. Они являются только лишь концептами или конструктами. **Поэтому в предлагаемой новой системе науки рациональные числа нельзя сравнивать с иррациональными. Будучи разнокачественными вещами в философском смысле, они не подлежат сравнению. Так, нельзя сравнивать, что лучше, телевизор или диван, т.к. они – вещи разнокачественные и поэтому несравнимые. Точно так же нельзя сравнивать арбуз с телефоном, т.к. они вещи разнокачественные. Разнокачественные вещи друг с другом сравнивать нельзя. Точно так же, вещи, имеющие референта, отличаются от вещей, не имеющих референта, качественно, и поэтому не могут быть сравнимыми!**

Отсюда получается невероятное умозаключение: π (которое сегодня считается равным приблизительно 3,14) не меньше 4 и не больше 3, потому что π нельзя сравнивать ни с 3, ни с 4, т.к. 3 и 4 являются натуральными числами, а π – трансцендентное «число»? Т.е. с философской точки зрения это **разнородные, разнокачественные вещи. И этот результат тоже парадокс:** считается, что π равно примерно 3,14 и поэтому π больше 3 и меньше 4. Но π не равно точно 3,14 и поэтому его нельзя сравнивать ни с 3, ни с 4, потому что π и эти два числа разнокачественные вещи. Значит, «число» π с философской точки зрения и не больше 3, и не меньше 4? И утверждение, что « π меньше 4, но больше 3» такое же неверное, как и утверждение, что 3,14 метра меньше 4 килограммов, но больше 3 секунд (ни метры, ни секунды нельзя же сравнивать с килограммами: в философском смысле это разнокачественные вещи)? Трансцендентные числа референта не имеют, и, поэтому, они отличаются от рациональных чисел **качес-**

твенно, т.е. это разнокачественные вещи. И попытка сравнить рациональные числа с иррациональными числами также напоминает попытку, например, сравнить человека с его фотографией или телевизором. Это очень важно, поэтому еще раз повторимся. Нельзя сравнивать длину, скажем, с массой, или площадь с силой электрического тока. Это неравнокачественные, разнокачественные вещи. Поэтому нельзя спрашивать, что больше, 5 метров или 20 килограммов. Или, что меньше, 2 кубических метра или 2 ампера. Все они обозначают количественные характеристики разных свойств философской вещи. И поэтому их нельзя сравнивать. Нужно понять, что π не является числом не потому, что его не смогли точно измерить, а потому, что оно не может быть точно измерено, т.к. этого точного значения просто не существует, а стало быть, и числа такого не существует. Поэтому π не выражает количество, а рациональные числа выражают точное количество, и поэтому рациональные числа действительно являются числами. Точно так же, выражение $\lg 12 = A$ и выражение $10^A = 12$ с математической точки зрения тождественно равны. Но с философской точки зрения, такие выражения являются фикцией, т.к. нет такого числа A , для которого данные выражения выполнялись бы **точно**. Такое число A просто не существует. Т.е. с философской точки зрения $10^A = 12$ ни для каких A не выполнимо **точно**. Но с математической или физической точек зрения это выражение возможно, и A при этом является трансцендентным «числом» «несколько большим единицы». Т.е. с философской точки зрения, на числовой оси для такого «числа» A места нет вообще, потому, что такое «число» для философа не существует. Но для математика или физика, это «число» существует, и если неоправданно все же расположить это «число» на общепринятой числовой оси, то придется расположить его между 1 и 2.

5. Проблема континуума

Продолжая философские рассуждения о сплошных (несплошных) линиях, приходим к выводу, что не бывает сплошных плоскостей (т.е. плоскостей без дырок), сплошного объема или сплошного пространства без дырок. Т.е., на самом деле, физический вакуум – дырявый, как и плоскость, как и прямая или любая другая линия. И в «дырках» числовой плоскости, наверное, находятся иррационально-комплексные или трансцендентно-комплексные «числа»).

Для дальнейшего разъяснения нашей философско-математической теории или новой системы науки нам понадобится понятие континуума. В математике для геометрической интерпретации действительных чисел континуум представляли точками числовой прямой. Каждая точка этой прямой соответствовала какому-либо действительному числу. Теперь же стало понятно, что если сегодня продолжать принимать за истину правильность числовой оси, то не только каждая точка, но также и дырки между точками будут соответствовать действительным числам (в дырках будут находиться иррациональные числа, которые сегодня пока все еще совершенно необоснованно тоже признаются действительными числами). Но, как показано выше, это не правильно. Поэтому для каждого вида чисел необходимо вводить отдельные числовые оси: для рациональных чисел можно использовать ту ось, которую сегодня называют числовой прямой (но, как удалось установить, она дырявая). Для иррациональных «чисел», которые качественно отличаются от рациональных чисел, необходимо вводить свою ось, т.к. им на точках оси рациональных чисел места нет, и в эту ось их неосознанно и необоснованно загнали силой, причем совершенно неоправданно. Поэтому, если уж загонять иррациональные числа в ось рациональных чисел, то придется расположить их в дырках этой оси. Этими рассуждениями мы объяснили неправильность старой системы

математики и теории чисел. Даже для отрицательных «чисел» необходимо вводить отдельную ось.

В физике под континуумом понимают пространство-время. Структура физического континуума зависит от плотности вещества, излучения, поля. Физический континуум должен быть охарактеризован или непрерывностью, или прерывностью. **Сегодня общепринято, что физический континуум непрерывен, т.е. он сплошной, без пустот, без дырок.**

Вопреки общепринятому сегодня, мы утверждаем, что и математический континуум, и физический континуум, являются прерывистыми, дискретными, т.е. содержат пустоты, дырки. И число пустот или дырок хотя и равно числу составных частей матрицы континуума (т.е. точек), но пространственный размер дырок должен быть больше нуля. Если это физический континуум, то материалом матрицы (назовем этот материал **основой**) является вакуум. Если это математический континуум, то матрицей, т.е. «материалом» континуума, являются числа.

6. Архефолия – основа философского движения

Наши логико-философско-математические рассуждения необходимы были для того, чтобы показать, что точки и дырки, о которых мы говорим – это сущность основы философского движения вообще и движения микрочастиц, в частности. И в частности флюктуаций вакуума. Конечно же, трудно себе представить это, но именно наличие в физическом континууме точек (и дырок между ними), и взаимодействие их между собой через дырки и есть источник философского движения и бытия – свобода (архефолия). Вернее, не наличие, а то, что сам физический континуум состоит из точек и дырок, и является источником движения всего сущего, бытия. И взаимодействие точек с дырками мы назвали архефолией [*гр. arche – начало, лат. folleo – ходить взад вперед, болтаться и порт. folia – безумная пляска, шумное веселье*].

Гегель считал, что противоречие является, во-первых, основанием любого движения, во-вторых, сущностью вещей. Т.е. между точкой и дыркой (являющейся местом отсутствия субстанции-материи-вещества-континуума-вакуума-бытия) возникает диалектическое противопоставление, противоположение, противоречие и взаимодействие. Мы считаем, что противоречие обладает одним очень важным свойством, заключающимся в том, что противоречие между, скажем, двумя вещами, возможно только в том случае, когда одна вещь содержит в себе часть или хотя бы элемент второй вещи. В противном случае противоречие возникнуть не может. Т.е. противоречие может быть только в системе. Так, например, между морем и трактором, стоящим далеко от моря, нет взаимодействия и поэтому противоречия тоже нет. Если же трактор будет находиться в море (в воде), то образуется система море-трактор, и возникает взаимодействие и противоречие, приводящее к коррозии и разрушению трактора. И в сущности противоречия философской вещи кроме двух составных частей (противоположности и взаимопроникновения) должна содержаться третья составная часть, которую мы назвали архефолией. Вернее, архефолия – это сущность противоречия. И именно благодаря этой архефолии и осуществляется взаимодействие противоположностей, т.е. противоречие, приводящее к его разрешению (снятию). Т.е. все сущее дырявое. И, возможно, все могло бы быть в состоянии полного покоя. Но, если что-то приведет к взаимодействию даже всего лишь одной точки с одной дыркой, то это приведет к передаче взаимодействия от одной точки или одной дырки к другим, а затем и всем точкам, и дыркам, а это в свою очередь к вечному движению. **Взаимодействие дырок**

континуума с его точками – архефолия – и есть основа философского движения. Уместным будет сказать, что отличительной особенностью именно диалектического противоречия является то, что, в отличие от формально-логического противоречия, архефолия проявляется именно в предметном противоречии, т.е. в референтах. В конструктах же архефолии, наверное, нет! И, без учета архефолии, опосредствующей противоположности в противоречии, решать диалектические задачи философского движения и развития, а также науки, не удастся.

Таким же прерывистым является и время. И взаимодействие дырки со своим окружением, т.е. с другими дырками и точками – это та причина, которая приводит и к известному в физике принципу неопределенности, и, наверное, к возможному отделению пространства от времени.

Авторы настоящей статьи, получившие изложенные результаты логико-философскими рассуждениями, уверены, что в ближайшее время физики докажут эти результаты экспериментально. Можно предсказать также, что к известным сегодня четырем силам (взаимодействиям) в природе, а именно, гравитационным, электромагнитным, сильным и слабым, может быть добавлена пятая сила. Эта сила отвечает за так называемую темную материю. Находится темная материя, по всей видимости, в предложенных нами дырках физического континуума. И энергии в этих дырках физического пространственно-временного континуума намного больше известной нам сегодня энергии Вселенной. И пространственно-временной континуум можно назвать континуумом бытия-небытия.

В заключение, дабы не обижать самолюбие «беотийцев» шокирующими их сознание результатами настоящего сообщения, приведем небольшой отрывочек из И.Пригожина. «В своих «Темах» Мерло-Понти утверждал, что «философские» открытия естествознания, концептуальные преобразования его основ нередко происходят в результате *негативных открытий, служащих толчком к пересмотру сложившихся взглядов и отправным пунктом для перехода к противоположной точке зрения.* Доказательства невозможности или несуществования (будь то в теории относительности, квантовой механике или термодинамике), показали, что природу невозможно описать «извне», с позиций зрителя. Описание природы – живой диалог, коммуникация, и она подчинена ограничениям, свидетельствующим о том, что мы – макроскопические существа, погруженные в реальный физический мир» [7, с. 371].

Таким образом, несмотря на чаяния о том, что математика будет вечно стоять на древних непререкаемых аксиомах и постулатах, развитие науки, ее современные необъяснимые результаты и настоящее сообщение доказывают необходимость развития и преобразования самих основ, начал, аксиом, постулатов и самой философии науки. Думается, что результаты настоящего сообщения окажутся очень полезными при исследовании онтологии мира. Считаю, что будущее науки всегда будет связано с постоянными изменениями и обобщениями самих основ науки и развитием «навсегда» установленных правил.

Выводы

1. Вещи, не имеющие пространственного, геометрического размера, т.е. если их пространственный размер равен нулю, друг друга касаться не могут дистинктивно. Это значит, что понятие непрерывности исчезает, превращаясь в конструкт или концепт без референта, и если считать, что линии существуют, то непрерывных линий без разрывов быть не может. То же можно сказать и о плоскостях: если считать, что плоскость существует, то любая плоскость, у которой толщина равна нулю, должна быть равномерно дырявой. Пространство тоже дырявое, т.е. преры-

вистое, а не непрерывное. Поэтому, базовыми единицами в нашей теории являются: 1) точка (как и у Евклида); 2) дырка; 3) отточие (у Евклида – прямая); 4) сетка (у Евклида – плоскость).

2. Первый парадокс точек: считается, что сплошная (гладкая, непрерывная) линия существует, и она состоит из соприкасающихся точек, но сплошная линия не существует, т.к. это не сплошная непрерывная линия, а что-то вроде пунктира, т.е. нечто разорванное и с дырками. Т.е. считалось, что точки соприкасались, и поэтому образовывалась линия. Но они соприкасаться не могут, и поэтому сплошная линия образоваться не может.

3. Второй парадокс точек: на числовой оси или на любой линии геометрический размер промежутков между безразмерными точками **должен** быть равен размеру точки, но размер промежутков **не может** быть равен размеру точки.

4. Третий парадокс точек: до сих пор считалось, что π больше 3, но меньше 4. Но мы установили, что π нельзя сравнивать ни с 3, ни с 4, потому, что это разнородные, разнокачественные вещи, и поэтому π и **не больше 3**, и **не меньше 4**, и **не меньше 3**, и **не больше 4**, и **не равно 3**, и **не равно 4**. Но в математике «не больше» – это то же, что и «меньше или равно», т.е. $\leq$, а «не меньше» – это то же, что и «больше или равно», т.е. $\geq$. Поэтому можно написать, что $3 \geq \pi \geq 4$? Таким образом, с одной стороны принято, что, π больше 3 и меньше 4, и потому можно написать $3 < \pi < 4$, но, с другой стороны, получается, что $3 \geq \pi \geq 4$? Можно также показать, что $\pi = 3$ и $\pi = 4$. Такие противоречия получились из-за того, что мы попытались сравнивать несравнимые вещи, а именно трансцендентное «число» π с нетрансцендентными (натуральными) числами 3 и 4, что и привело к этому парадоксу. Знаки сравнения больше ($>$), меньше ($<$), не больше ($\leq$) или не меньше ($\geq$) для несравнимых вещей применимы быть не могут, ибо смысла иметь не будут, т.к. несравнимые вещи сравнивать нельзя. Таким образом, установлено, и поэтому необходимо понять, что количественный критерий натурального ряда не применим к трансцендентным числам. Т.е. свойства бытия нельзя применять к небытию. И вообще, думаем, бытие нельзя сравнивать с небытием. Правда, хотя великий Гегель и утверждал, что бытие и небытие – это одно и то же [8, с. 140], но думаем, в нашем случае это не так. Поэтому π нельзя сравнивать ни с 3, ни с 4, ни с другими натуральными числами. Натуральные и вообще, рациональные числа – это бытие, а трансцендентные числа – это небытие. Т.е. для «числа» π обычно берут значение 3,14, но необходимо понять, что π – это не 3,14 и даже не число приблизительно равное 3,14, а совсем другая вещь в философском смысле. Т.е. трансцендентные «числа» – такая же химера, как и квадратный корень из арбуза, логарифм треугольника или компас в четвертой степени. Т.е. трансцендентное «число» – это условное обозначение чего-то несуществующего, вернее феноменологического. И для «числа» π на принятой числовой прямой места нет. Но если π силком загнать в принятую сегодня числовую ось, то это «число» окажется в дырке. Возможно, прав был Л.Кронекер, утверждая, что бог создал натуральные числа; все остальное – дело рук человека.

Еще раз объясним популярно, почему так получается. Дело в том, что обычно у референтов бывает много предикатов, свойств и параметров. Так, если взять телевизор и ведро, то увидим, что и у телевизора, и у ведра есть много схожих параметров, например, масса, площадь поверхности, объем, цвет и др. Поэтому их можно сравнивать по какому-то отдельному параметру, например, массе. Т.е., несмотря на то, что телевизор и ведро – разнокачественные вещи в философском смысле, все равно, их можно сравнивать по какому-то одному свойству, присущему им обоим. В случае чисел это не так. Дело в том, что у чисел **есть только одно**

свойство – это свойство выражать количество. Но, как было показано выше, многие из так называемых чисел на самом деле числами не являются, т.е., например, натуральные числа и иррациональные «числа» разнокачественные вещи. И, учитывая, что у чисел вообще-то **есть только одно свойство** – выражать количество, и этим свойством обладают только рациональные числа, а иррациональные «числа» и, в частности, трансцендентные «числа», таким свойством, в общем-то, не обладают, то эти числа нельзя сравнивать. Т.е. трансцендентные числа референтом не обладают. И π такая же химера, как и черт, но мы же слово черт используем, хотя такого референта нет. Так же и π . Поэтому, рациональные числа, например, 3 и 4, совершенно отличаются от «числа» π , т.е. это – разнокачественные вещи. И учитывая то, что у любых чисел других свойств, кроме как выражать количество, нет, приходим к выводу, что их сравнивать нельзя. Поэтому и получилось, что π **не больше 3, и не меньше 4 (!?)**.

5. Четвертый парадокс точек: до сих пор думали, что поверхность и, в частности, плоскость, существует. Но плоскость не существует, т.к. это не поверхность, а нечто дырявое, т.е. что-то вроде сетки. Т.е. поверхность – это нечто дырявое, вроде дуршлага.

6. Между любыми двумя рациональными числами на общепринятой сегодня (**но неправильной**) числовой оси, находится хотя бы одно иррациональное «число», которое туда втиснуто необоснованно. Это необоснованное расположение иррациональных чисел на оси рациональных чисел аналогично тому, что на оси скоростей расположили массу или напряжение. Т.е. для каждой физической величины требуется (и поэтому необходимо) ввести отдельную ось.

7. Рациональные и иррациональные числа в философском смысле (но не математическом!) являются противоположными, и эти два вида чисел различны качественно, и поэтому они несравнимы. Для них требуются две различные числовые оси.

8. Минимальная в пространственном отношении (по размеру) вещь в мире – или точка континуума, или его дырка. **Т.е. существует квант длины**. А дырка – это место свободное от точки, т.е. «материала» континуума.

9. Длина окружности несоизмерима с ее диаметром потому, что и окружность, и диаметр (отрезок) – дырявые. Если увеличить длину окружности на одну дырку – его диаметр увеличится на один квант длины, и все равно, они останутся несоизмеримыми (несоизмеримыми). И если окружность разрезать в одном месте и выпрямить, то, несмотря на то, что до сих пор думали, что длина получившегося отрезка окажется равной длине этой окружности, на самом деле, длина получившегося отрезка окажется меньше длины той окружности на один квант длины. И если разделить длину этого получившегося отрезка на диаметр той окружности, то трансцендентность исчезнет!? И если увеличить длину окружности на один квант длины, то диаметр увеличиться не сможет!? И вообще, длина любой замкнутой линии или любой кривой не может быть равна рациональному числу. Даже если длина линии равна рациональному числу, то соединив концы этой линии, получим замкнутую кривую, длина которой окажется трансцендентным числом.

10. Физический континуум, введенный по аналогии с математическим континуумом, и изначально считавшийся континуальным, т.е. непрерывным (сплошным), на самом деле является прерывистым, т.е. с дырками. Взаимодействие дырок физического континуума с его точками (**т.е. архефолия или взаимодействие бытия и небытия**) есть и начало, и основа, и основание философского движения.

11. Физиками недавно установлен теоретический феномен кротовой норы, через которую возможно перемещение из одной галактики в другую. По всей ви-

димости, это может осуществляться именно через дырки физического континуума, т.е. через небытие, причем со скоростью намного превышающей скорость света в вакууме. И так называемые элементарные частицы, например, протоны, нейтроны – тоже дырявые (пористые). Пространство тоже дырявое (пористое). Если предположить, что Большой взрыв действительно имел место, то он потому и произошел, что та первичная точка была пористой, и именно взаимодействие ее дырок с ее точками и привело к взрыву. Кстати, Большой взрыв, возможно, произошел не в одной точке, а в нескольких, и это был разрыв вакуума. Возможно, вся масса Вселенной не была в одной точке, а возможно, этой точки не было вообще, т.к. если все образовалось из точки, то вокруг этой точки должно было быть гравитационное поле, а это значит, что было пространство, где это поле было. А это противоречит всей теории Большого взрыва. Таким образом, можно считать, что к движению (взрыву) привело взаимодействие бытия с небытием (т.е. архефоллия).

12. Большая часть энергии и информации Вселенной скрыта в дырках пространственно-временного континуума. В них же скрыта от нас и темная материя. Поэтому, и общую, и специальную теорию относительности пора пересматривать. Точно также, причиной дуализма корпускула-волна, т.е. того, что микрочастица является одновременно и волной, и частицей, а также дуализма бытия-небытия и дуализма бифуркаций-фракталов является несплошность континуума и архефоллия. Т.е., наличие дырок в физическом континууме является причиной дуализмов бытия-небытия, волны-частицы, бифуркации-фрактала, ничто-нечто ...

13. Предложенная нами теория и новая система и мироздания, и науки, дает также философское объяснение того, почему давно известные так называемые комплексные числа нельзя сравнивать друг с другом, т.е. нельзя спрашивать, какое из них больше, а какое меньше. Стало понятно, почему. Потому, что они разные не количественно, а качественно. Т.е. каждое комплексное «число» отличается и от других комплексных «чисел», и чисел вообще, качественно. Все они совершенно разные вещи в философском смысле, потому и не сравнимые. Т.е. любые качественно разные вещи – несравнимые, а любые несравнимые вещи – качественно разные.

14. У точки размер равен нулю, у дырки же размер больше нуля и есть границы. А вообще-то, если ширина вещи равна нулю, то длины у нее быть не может?

15. Пеано, сам того не подозревая, интуитивно пришел к своим пяти аксиомам конструктивного построения натурального ряда. Сам Пеано этого не знал, но в этих аксиомах совершенно незаметно, в скрытой форме выражена мысль, что, например, 5 может быть больше 3 только в том случае, если между 3 и 5 есть еще что-то. Вот это «что-то» и есть то связующее трех и пяти. Например, в данном примере это – число 4. И благодаря именно этому числу возникает и происходит философское отношение R. Вот это отношение и способствует передаче информации.

16. И материальная линия, и материальная плоскость, тоже несплошные – они прерывистые и состоят из материальных точек и дырок. Траектории элементарных частиц тоже должны быть прерывистыми? Из нашей теории получается невероятный вывод: все поверхности односторонние. Ни двухсторонних, ни многосторонних поверхностей быть не может. Каждая часть поверхности соединена с любой другой частью через дырки на них. И обычный лист бумаги имеет одну поверхность, и лист Мебиуса имеет одну поверхность.

17. В предлагаемой системе понятие непрерывной функции исчезает. Это происходит потому, что непрерывного аргумента x не бывает (x всегда прерывистый). Т.е. если линия действительно существует, то она прерывистая (т.е. это –

отточие); если плоскость действительно существует, то она дырявая. Если же их (т.е. линий и плоскостей) нет, т.е. они – только воображаемые, то все равно, они дырявые, в любом случае! Не существует такое трансцендентное «число», которое при возведении в какую-либо степень давало бы другое трансцендентное число? Да и точного значения трансцендентного числа тоже нет.

18. Если между физическими телами или философскими вещами нет ничего материального, то расстояния между ними не существует. Расстояние возможно только в том случае, если промежуток между этими вещами заполнен чем-то материальным или бытием. Если линия нулевой ширины сплошная, то она обладать длиной не может!? Длина возникнет только в случае, если линия прерывистая, т.е. если между точками наличествуют дырки!? Философская ошибка Евклида в том и заключается, что длины без ширины не бывает. Если ширины нет, то это – небытие. А небытие, наверное, не имеет длины. Поэтому расстояние между точками быть может, а длины между точками быть не может. Элементарные частицы могут обладать размером (диаметром) только в случае, если они несплошные (дырявые). Принятое в теории относительности релятивистское сжатие оказывается возможным благодаря наличию промежутков между точками всего сущего. Уменьшение расстояния между точками и приводит к сжатию. Вселенная потому и смогла в свое время сжаться до точки, которая затем взорвалась (Большой взрыв), что двигалась со скоростью света и состояла из пустот, дырок (если, конечно же, продолжать предполагать, что теория относительности – теория правильная). Т.е. Большой взрыв произошел из-за взаимодействия точек с дырками этой первой начальной «точки». Если Вселенная снова сожмется в «точку», то она все равно взорвется.

19. Если продолжать использовать привычную и принятую сегодня систему математики, т.е. то, что за точку пересечения осей координат выбран ноль, то в дырках находятся трансцендентные «числа». Если же выбрать оси координат непривычно странным образом, например, за начало координат выбрать не ноль, а, скажем, число π (трансцендентное «число»), то в дырках окажутся рациональные числа. Всего же вариантов расположения осей x и y по отношению к друг другу, а стало быть, пересечения всех прямых и линий вообще, четыре: 1) ось y проходит через точку на оси x и точка оси y совпадает с точкой оси x ; 2) ось y проходит через дырку в оси x и точка оси y расположена в дырке оси x ; 3) ось y проходит через ось x так, что дырка в оси x совпадает с дыркой в оси y ; 4) ось y проходит через ось x так, что точка на оси x оказывается в дырке оси y . Из наших философских рассуждений выше получилось, что на точках расположены рациональные числа, а в дырках иррациональные «числа» и трансцендентные «числа». Но для нормальных чисел места в дырках нет. Поэтому мы должны исключить варианты 2 и 4 как невозможные. Значит, реально может быть лишь два варианта 1 и 3.

20. Невозможен физический или математический маятник с периодом колебания равным в точности рациональному числу, т.к. формула периода колебания маятника включает трансцендентное «число» π .

21. На общепринятой числовой оси показать точное место «числа» π невозможно не потому, что мы не можем или не знаем, а потому, что этого точного места просто нет. Т.е. или нет никакой корреляции между числовой прямой и числами, или же числовая прямая дырявая (рваная). По той же причине не существует одновременного точных значений и координаты и импульса электрона (принцип неопределенности Гейзенберга).

ЛИТЕРАТУРА

1. Лауэ М. История физики. М.: Гос. изд. тех.-теор. литературы, 1956.
2. Везиров Х.Н., Везиров-Кенгерли Ф.Х. Проблемы философской и социологичес-

кой категории актуальности // Журнал «Научные труды» Института философии НАНА, №2, 2018, с. 29-48.

3. Беккенбах Э., Беллман Р. Введение в неравенства. М.: Мир, 1965.
4. Везиров Х.Н., Везиров-Кенгерли Ф.Х. Некоторые проблемы постсоветских республик. Баку: Eсorprint, 2018.
5. Евклид. Начала. Т.1, М.-Л.: Гиз. ТТЛ, 1950.
6. Погорелов А.В. Геометрия. Учебник для 7-11 классов общеобразовательных учреждений. М.: Просвещение, 1998.
7. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. М.: Прогресс, 1986.
8. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. Т. 1, М.: Мысль, 1970.

Xülasə

*Hikmət N. Vəzirov,
Fikrət H. Vəzirov-Kəngərli*

Fəlsəfi-riyazi nöqtələr paradoksu

Məqalədə ilk dəfə olaraq nöqtələrdən qurulmuş həndəsi xəttin bütöv deyil, qırıq-qırıq olduğundan bəhs olunur. Bu tam xətlər boşluqsuz mövcud ola bilməz. Həmin sözləri səthlərə və müstəvilərə də aid etmək olar. Məqalədə rəsonal və irrasional ədədlərin fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən keyfiyyətə fərqliliyi və müqayisəedilməzliyi qeyd olunmuşdur. Bu səbəbdən, onlar eyni ədədlər oxunda yerləşdirilə bilməzlər. Yeni riyazi-fəlsəfi paradokslar aşkar edilib və ontologiyası nəzərdən keçirilib. Bu günlərdə də, hələ ki, fiziki kontinuum bütöv, arası kəsilməyən, boşluğu olmayan hesab edilir. Əslində kontinuum dəliklərdən ibarətdir və kontinuumun dəlikləri ilə nöqtələrinin qarşılıqlı əlaqəsi fəlsəfi hərəkətin mənbəyidir. Məqalədə ilk dəfə olaraq qarşılıqlı təsirin (arxefoliyanın) yeni konsepsiyası təklif olunub. Bu yeni konsepsiyanın mahiyyətini izah etmək üçün müəlliflər riyaziyyat metodologiyasını seçiblər.

İlk dəfə olaraq kvadratı transsendent ədədə (misal üçün π ədədinə) dəqiq bərabər olan ədədin mövcud olmadığına diqqət yetirilib. Bu səbəbdən funksiyanın qrafikini quranda (misal üçün $y = x^2$ funksiyanının qrafikini) əyrinin üstündə görünməyən mikroskopik dəliklər (deşiklər) əmələ gəlir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dəliksiz əyrilər mövcud ola bilməz. Məqalədə ilk dəfə olaraq göstərilmişdir ki, geometrik fiqurlar bir birinə toxuna bilməz və bütöv əyrilər də ola bilməz. Məqalədə ədədlər oxunun da dəlikli olduğu göstərilmişdir. Əgər maddi şeylərin arasında maddi bir şey yoxdursa, onda onların arasında məsafə də yoxdur. Məsafə yalnız onların arasında maddi nəyinsə mövcud olduğunda əmələ gəlir.

Açar sözlər: elm, fəlsəfə, nöqtə, xətt, ədəd, kontinuum, vakuüm, neytron, səth

Summary

*Hikmət N. Vəzirov,
Fikrət H. Vəzirov-Kəngərli*

Philosophical-Mathematical Paradox of Dots

For the first time it was established, that geometric line constructed from dots is not solid, but a dashed line. And there can't be solid lines without voids. The same words can be said about surfaces and planes. It is shown, that rational and irrational numbers are qualitatively different from a philosophical point of view and therefore not comparable. For this reason, they can't be placed on the same numerical axis. New mathematical-philosophical paradoxes had been considered. Today it is commonly supposed, that physical continuum is solid, continuous, without voids. It is shown, that continuum is having holes in truth. And the interaction of the holes of the continuum with its dots is the source of the philosophical movement. For the first time a new concept of philosophical freedom (archefolia) has been proposed in the article. To explain the essence of this new concept, the authors chose the methodology of mathematics.

For the first time, attention called to the fact that there is no number whose square is equal to the transcendental "number" π (or other transcendental number). Therefore, when graphing the function, $y = x^2$, imperceptible microscopic discontinuities are formed on the curve. On this basis we come to the conclusion that there are no curves without discontinuities. For the first time in the article it is shown that flat geometrical figures or their parts, in principle, cannot touch each other and be solid. It is shown that the number axis is uniformly leaky. If there is no material between physical bodies or philosophical things,

then there is no distance between them. Distance is possible only if the gap between these things is filled with something material or Being.

Key words: *science, philosophy, dot, line, number, continuum, vacuum, neutron, surface*

Redaksiya heyətinin üzvü f.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 1

**MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏLƏRİ
KONTEKSTİNDƏ MAARİFÇİLİK İDEYALARINA DAİR**

Sabir BEHBUDOV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 mart 2021; çapa qəbul edilmişdir: 21 aprel 2021; online-da çap edilmişdir: iyun 2021.

Received: 18th March, 2021; accepted: 21th April, 2021; published online: 30 June, 2021.

Açar sözlər: M.F.Axundzadə, fəlsəfə, maarifçilik, mədəni proseslər, dini-mədəni dəyərlər, cəmiyyət, milli özünüdərk

Giriş

Maarifçilik ideyalarının və dəyərlərinin formalaşması proseslərinin öyrənilməsi global çağırışlar qarşısında müasir Azərbaycanın tarixi, mədəni inkişaf proseslərinin dərki baxımından aktualıq kəsb edir. Bundan başqa, Maarifçilik dövrünün dəyərləri haqqında mövcud biliklər və təsəvvürlər kifayət qədər tam deyil. İlk baxışdan maarifçilik dövrü tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar, kulturoloqlar tərəfindən ətraflı öyrənilmişdir.

1. Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı

Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının özünəməxsusluğu ondadır ki, birincisi, maarifçilik ideologiyası dini xurafata və cəhalətə qarşı mübarizə fonunda formalaşdı. İkincisi, yeni iqtisadi-mədəni münasibətlər kontekstində inkişaf edirdi. Azərbaycan maarifçilərinin mədəni təcrübəsi, ideyalar kompleksi ədəbi-bədii və fəlsəfi əsərlərdə əksini tapırdı.

Mirzə Fətəlinin azadlıq ideyası ilə bağlı fikirləri sübut edir ki, yalnız azadlıq şəraitində totalitar ideyaların mənasızlığını və saxtallığını göstərmək olar. Azadlıq ideyası üzərində qurulmuş bir cəmiyyət totalitar yönlü saxta dəyərlərə müqavimət göstərmək gücündədir, onu alternativ yalan ideyalarla maraqlandırmaq çətin olur.

O, fikir azadlığını “sivilizasyon”un mədəni tərəqqinin əsası hesab edirdi. Kritikanın inkişafını da fikir azadlığı ilə əlaqələndirirdi. “Fikir azadlığı olduqda, kritikanın faydası o olacaqdır ki, nəhayət, get-gedə müxtəlif fikir və rəylərin toqquşmasından haqq yerini tutacaq və mədəniyyət aləmində tərəqqiyat zühur edəcək” [3, s. 355].

M.F.Axundzadə bu yöndə düşüncələri kontekstində “sivilizasiya” konseptinə diqqət yetirir. S.Tağızadə “Sivilizasiya tarixi, onun Axundov tərəfindən dərki və şərh” adlı məqaləsində bu mövzu ilə bağlı onun mütaliə etdiyi kitabların siyahısında Qizonun “Fransada sivilizasiya tarixi”, Boklun “İngiltərədə sivilizasiya tarixi”, Lebokun “Sivilizasiya tarixinin mənşəyi və insanın ibtidai vəziyyəti” əsərlərinin yer aldığını qeyd edir Mirzə Fətəlinin sivilizasiya tarixinə bu qədər sistemli və ciddi marağının bir səbəbi, görünür, Şərqlə Qərbi (Avropa) müqayisə etmək, bu müqayisədə mənsub olduğu mədəniyyətin yerini müəyyənləşdirmək idi.

Maraqlıdır ki, Mirzə Fətəli “Kəmalüddövlə məktubları”nda “sivilizasyon” sözünü işlədir və onun izahını verir: “Sivilizasyon” – bir xalqın cəhalət və vəhşilik vəziyyətindən xilas olması, məişət işlərindən lazımi mərifət qazanaraq, elmi biliklər və sənaye, habelə əxlaq və mədəniyyət sahələrində mümkün qədər məharət göstərməsi deməkdir” [2, s. 16]. Daha sonra bu anlayışa “Con Stüart Mill azadlıq haqqında” məqaləsində aydınlıq gətirir:

* doktorant, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
e-mail: sevinc.n@mail.ru

“Canlılar aləmində insan daima tərəqqi tələb edən bir növdür və fikir azadlığı olmadan tərəqqi ola bilməz. Tərəqqinin nəticəsini zəmanəmizdə sivilizasyon adlandırırlar. “Sivilizasyon elə bir ümumi sözdür ki, onun məzmununda bütün sənətlər, fənlər, qüdrəti-dövlətin, millətin asayışı və mədəniyyətin bu kimi şərtləri cəm olunmuşdur” [1, s. 354].

Yuxarıdakı sitatlardan görüldüyü kimi, mütəfəkkir sosial, mədəni kontekstlərdən asılı olaraq, əksər hallarda “mədəniyyət” və “sivilizasyon” anlayışlarını eyniləşdirir, “tərəqqi” sözünün sinonimi kimi işlədir. “Sivilizasyon”u mədəni gerilikdən inkişafa, “vəhşilikdən”, “barbarlıqdan” mədəniyyətə keçid kimi anlayır. “Sivilizasyon” sözünün mahiyyətini cəmiyyətin mədəniləşməsində, müasirləşməsində görürdü: “Mirzə Fətəlinin böyükliyü orasında idi ki, o bu problemi sadəcə ortaya atıb diqqəti ona yönəltməklə kifayətlənmiş, bədii və elmi əsərlərində mədəniləşməyə, müasirləşməyə aparan yolların konturlarını cızırdı... Bir sözlə, Azərbaycan cəmiyyətinin müasirləşməsi məsələsinə həm bədii, həm də elmi-fəlsəfi rakursdan yanaşmış, düşüncələrini sistemləşdirərək bitkin bir konsepsiya halına gətirmişdir” [10, s. 127].

2. M.F.Axundzadənin fəlsəfi görüşlərində Qərb maarifçilik ideyası

M.F.Axundzadə Qərbdən (Avropadan) öyrənməyə çağırsa da, onu təqlid etməyin əleyhinə idi: “Biz artıq təqliddən tənqə gəlmişik. Təqlid bizim evimizi yıxmışdır. İndi bu qənaətə gəlmişik ki, təqlid boyunduruğunu boynumuzdan ataraq qaranlıqdan işığa çıxmaq, azad və sərbəst fikirli yaşayaq” “Molla Ələkbərlə mübahisə”də təqlidçiliyin metaforik obrazını verir: “Təqlidçi kimdir? Təqlidçi müctəhidin əmr etdiyi loğmaları – istər ləzzətli xörək loğmaları olsun, istərsə də sarı bəlgəm olsun – çeynəmədən udmağa məcbur olan şəxsdir” [2, s. 306].

Ə.Haqqverdiyev də (“M.F.Axundovun həyat və fəaliyyəti” adlı məqaləsində Mirzə Fətəlini Azərbaycanda Avropa dəyərlərinin ilk və ən böyük təbliğatçısı kimi qiymətləndirirdi [7, s. 80]. Şübhəsiz, Mirzə Fətəli Avropa (Qərb) dəyərlərini kor-korana qəbul etmirdi, güclü məntiqin və ehtiraslı tənqidin süzgəcindən keçirirdi. Xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin bu fikri ilə razılaşıraq ki, “Axundov sağlam elmlərin tərəfindədir. Onun qərbçiliyi, heç də qərbin hər cür adət və ənənələrini tənqidsiz qəbul etmək mənasında anlaşıl-mamalıdır. M.F.Axundov böyük mədəniyyət yaradan Qərbi təbliğ edir” [8, s. 222]. Mütəfəkkirin özü də Mirzə Yusif xana ünvanladığı məktublarının birində bu məsələyə aydınlıq gətirir: “Avropadan gətirdiyimiz və bütün hökmlərini, cümlələrini öz fikirlərini-zin sübutu üçün dəlil hesab etdiyiniz kitab avropalıların fikrinin məhsulu idi. Siz elə bilərsiniz ki, onu əxz etməklə məqsədə çatmaq olar. İnsan... başqalarının təcrübəsini olduğu kimi mənimsəməkdən heç bir nəticə əldə edə bilməz” [4, s. 64].

Avropa təmayülü Mirzə Fətəli Axundzadə maarifçiliyinin “tərəqqi” ideyasının aktuallığını şərtləndirirdi və əslində əksər dini və mədəni dəyərlər bu ideya ilə əlaqələndirilir. Maraqlıdır ki, mütəfəkkirin fəlsəfi lüğətində “tərəqqi” sözü “proqres” kimi işlədilir və çox güman ki, bu sözü Qərb müəlliflərinin sivilizasiya tarixinə dair kitablarından əxz etmişdir. Hətta Mirzə Fətəli bu sözün şərhini də verir: “Proqre – ona deyilir ki, xalq elm, sənaye, əqidə və başqa cəhətlərdə get-gedə tərəqqi və inkişaf tərəfdarı olub, cəhalət və barbarlıq qalıqlarından xilas olmaq üçün daima çalışır” [2, s. 16].

M.F.Axundzadə və onun ardınca başqa maarifçilərimiz də islam keçmişini, dini mövhumatı və cəhaləti tənqid edəndə tərəqqi ideyasını əldə rəhbər tuturdular, “yəni göstərirdilər ki, tərəqqi naminə həmin dövrün qalıqlarından uzaqlaşmaq lazımdır” [9, s. 78].

Avropa maarifçiliyində olduğu kimi, Mirzə Fətəli Axundzadə maarifçiliyinin vacib dəyərindən biri də, təməl prinsipi də azadlıq ideyası idi. Bəzən maarifçiliyi bu baxımdan “azadlıq dini” də adlandırırlar. Mirzə Fətəli idrak qarmaqarışq streotiplərdən, cəhalət fəsadlarından, xurafat bütələrindən qurtulmasa insanın azadlığı mümkünsüz deyil.

Mirzə Fətəli üçün də azadlıq cəmiyyətdə insanın varlığını şərtləndirən prinsipdir. Ona görə də öz missiyasını fikir azadlığının təbliğində görürdü: “mən, təfəkkür sahiblərinin gözünü açmaq, filosoflarımızın, alimlərimizin əsərində və zindənda olan fikrini azad etmək, insanları korluqdan qurtarmaq istəyirəm” [2, s. 199].

Mirzə Fətəli Axundzadə üçün “kritika” həm də fikir azadlığının başqa bir ədəbi-bədii səviyyədə gerçəkləşmə forması idi. Bu haqda yazırdı: “Bu üsula “kritika” deyirlər. Fikir azadlığı olduqda kritikanın faydası o olacaqdır ki, nəhayət, get-gedə müxtəlif fikir və rəylərin toqquşmasından haqq yerini tutacaq və mədəniyyət aləmində tərəqqiyyət zühur edəcəkdir” [2, s. 207].

Onun dərin təcrübəsinə və inamına görə, “kritika” və fikir azadlığı bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir: fikir azadlığı tənqidin, tənqid isə öz növbəsində cəmiyyətdə fikir azadlığının formalaşmasına, təşəkkülünə təsir edəcəkdir.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, heç də hər yerdə Maarifçilik (maarifçiliyin milli variantları) radikal mövqedə olmayıb. Biz Almaniyə və İngiltərədəki yakobinizmlə Fransadakı Maarifçiliyi fərqləndirməliyik. Yəni Avropada Maarifçilik ideologiyaya çevrilməmişdən öncə yeni düşüncə üsulu və üslubu kimi meydana gəlmişdir. Maarifçilik dövrünün “azadlıq dini” (B.Kroçe), “azadlığın ixtirası” (J.Starobinski) anlayışları heç də inqilabi ideyalarla əlaqədar deyildi, düşüncə azadlığı və intellektual qurtuluş uğrunda mübarizəni ifadə edirdi.

3. Mirzə Fətəli yaradıcılığında Qərb və Şərq

Mirzə Fətəli üçün Şərq (İran) tənəzzül, gerilik, Qərb (Avropa) tərəqqi, inkişaf simvolu idi. Şərqdə mövcud feodal-patriarxal münasibətlər toplumu, xalqı tərəqqidən geri salır və ictimai, mədəni tənəzzülü yaradan səbəblərdən biri cəmiyyətdə tənqidin yoxluğu, digər səbəbi isə xalqı maarifləndirə biləcək elmə, sənətə və fəlsəfəyə aid dəyərli əsərlərin olmamasıdır. “Avropa və Amerikan xalqlarının tibb, fəlsəfə, riyaziyyat, coğrafiya, hərbi texnika, gəmiçilik, təbiət, hücum, kimya və eləcə də sənaye və digər sahələrlə bağlı çap olunan kitablarının müqabilində “Cəhel tuti” və ya digər əhəmiyyətsiz əsərlər meydana çıxır. Qoy avropalılar qarşısında bizim nadanlığımızı isbat edən əsərlər birdəfəlik yox olsun” [14, s. 27].

Hər bir mədəniyyət “canlı”, daim inkişaf edən və dəyişən orqanizmdir, ənənəvi və modern təmayüllər bir-birini tamamlayır və zənginləşdirir, ziddiyyətlər aradan götürülür. B.M.Mejuev hesab edir ki, yalnız lokal və yaxud bölgə mədəniyyətlərinin deyil, bütün dünya sivilizasiyasının təcrübəsi bir mədəniyyətdə sintezləşir, bununla da “universal dəyərləndirmə və əlaqələr sistemi” [13, s. 270] formalaşır.

Humanitar elmlərdə dialoq mövzusu kifayət qədər geniş öyrənilib. Dialoq fəlsəfəsi böyük rus ədəbiyyatşünası və filosofu M.M.Baxtinin ideyalarının təsiri altında yeni keyfiyyət kəsb edir. M.M.Baxtin dialoq münasibətlərini mənə münasibətləri kimi əsaslandırır. Yəni konkret bir mədəniyyətdə dialoq mənaların yaranması, nəsildən nəslə ötürülməsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Mədəniyyətdaxili dialoq idealların, dəyərlərin dərkini, şəxsiyyətin öz mədəniyyət dünyası ilə identifikasiyasını təmin edir. “...Din çağın ruhuyla uyğun yürüdüyündən getdikcə qüvvət qazanır” [11, s. 42].

Dialoq ideyasının ərəb maarifçiliyi, xüsusən Suriya maarifçiliyi üçün səciyyəvi cəhətlərini araşdırmış F.Güney yazır: “Geniş mənada, mədəniyyət sahəsində köklü və əsl ərəb mədəniyyəti ilə müasir Avropa mədəniyyəti arasında bir sintez əldə etmək “Nəhda”nın (“Nəhda” – dirçəliş, intibah, oyanış – S.B.) əsas prinsiplərindən biri olmaqla yanaşı, XVIII əsr fransız maarifçiliyindən bəhrələnmiş maarifçilik ideyaları da onun əsas ideoloji təməllərindən idi. Suriyalı maarifçilər XVIII əsr fransız maarifçiliyində “Nəhda”nın irəli sürdüyü ideya və prinsiplərdə səslənən fikir və məqamları görürdülər. Başqa sözlə, suriyalı maarifçilər fransız maarifçiliyində XIX əsr Suriya cəmiyyətini düşündürən

suallara qismən də olsa, cavab tapırdılar” [6, s. 27-28].

Müsəlman maarifçiləri öz cəmiyyətlərinin tərəqqi yolunu Qərb ictimai-siyasi fikri ilə dialoqda axtarırdılar. M.M.Baxtinin aktual tezislərindən biri də odur ki, keçmiş əsrlərlə dialoqda yaranmış mənalar sabit, həmişəlik tamamlanmış, bitmiş hesab oluna bilməz, onlar hər dəfə “yenilənmiş şəkildə” “dirilir”. Mütləq ölü heç nə yoxdur: hər bir mənənin öz dirçəliş bayramı olacaq. Böyük zaman problemi” [12, s. 393]. Mənaların “doğuluşu” isə tarixi-mədəni kontekstdən asılıdır və “...mənaya münasibət həmişə dialoq mahiyyətlidir” [12, s. 317]. Məhz mədəniyyətlərarası dialoq informasiya kanallarını genişləndirir, öz mədəniyyətinin dəyərlərini və prioritetlərini dərk etməyə kömək edir. Təsadüfi deyil ki, “Mirzə Fətəli Qərbin canlı həyatından, həqiqi ədəbiyyatından aldığı ilham və enerji sayəsində Azərbaycan mühitində ən fəal ictimaiyyətçi şair olmuşdur”. Ona görə də onun bütün müqayisələri və təhlilləri “Şərq-Qərb” qarşıdurması üstündə qurulurdu.

Azərbaycan maarifçiliyi Avropadan öyrənmək təşəbbüsü ilə əslində multikultural prinsipi – başqa mədəni təcrübələrin dəyərlərini nəzərə almaq, onları öyrənmək və dialoq aparmaq “təmayülünü ön plana çıxardır” [5, s. 266]. Fərqli mədəni təcrübələrin dəyərləri ilə “dil tapmaq”, bu dəyərləri Şərq – müsəlman təcrübəsinə qazandırmaq istəyi Azərbaycan maarifçiliyi üçün dialoq problemini zəruri edirdi. “Dialoq müxtəlif mədəni təcrübələrin qorunub saxlanılmasına, inkişaf etdirilməsinə yönəlik qurucu bir fəaliyyətdir. Dialoqsuzluq daim öz xüsusi mədəni dəyərlərini ən üstün, universal, hamı üçün mühüm dəyərlər, başqa dəyəri isə qəbulolunmaz hesab etməklə konfliktdə gətirib çıxarır. Birgə mövcudluq zərurəti dialoqu da zəruri edir” [5, s. 266].

Nəticə

M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, C.Əfqani, S.Ə.Şirvani kimi maarifçilər Şərqi “monoloq diskursu”ndan qurtarmağın yollarını məhz dialoq ideyalarının gerçəkləşməsində görürdülər. Azərbaycan maarifçiliyində dialoq zərurəti onun açıq sistem kimi inkişafını şərtləndirirdi, gələcəkdə mədəni, ictimai-siyasi əlaqələr yaratmasına imkan verirdi. Azərbaycan maarifçiləri Şərq-Qərb münasibətlərinə daha çox mədəni dəyərlər müstəvisində yanaşırdılar və yaxşı anlayırdılar ki, hər bir mədəniyyət yalnız dialoq səviyyəsində mövcud ola bilər və inkişaf edə bilər.

Maarifçiliyin təməl prinsipləri və dəyər sistemi bu gün də humanitar elmlərdə maraq doğurur. Hər bir epoxa özünü maarifçilik “güzgü”sündə dərk etməyə çalışır. İslamofobiya, narkomaniya və başqa dağıdıcı təmayüllərin sürətlə yayıldığı bir dövərdə insanlıq yenidən maarifçiliyə zərurət duyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987, 368 s.
2. Axundov M.F. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1962, 355 s.
3. Axundzadə M.F. Əsərləri, 3 cildə, I c., Bakı: Elm, 1987. 320 s.
4. Axundzadə M.F. Əsərləri, 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1988. 388 s.
5. Əsədova A. Multikulturalizm – mədəniyyət fəlsəfəsinin yeni inkişafı mərhələsi kimi // AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri. 2015. № 1, s. 264-272.
6. Güney F. Müasir Suriya romanı. Bakı: Tural NPM, 2005, 255 s.
7. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II c. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971, 491 s.
8. Hüseyn M. M.F.Axundovun dramaturgiyası haqqında bəzi qeydlər // Mirzə Fətəli Axundov. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 293 s.

9. Mehdi N. Çətin və dolaşiq durumların kulturolojisi (Qərb və Şərq mədəniyyətlərində virtual örtüyün kosmoqoniyası). Bakı: Qanun, 2001, 300 s.
10. Şamioğlu (Musayev) Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə (dövrü, elmi bibliografiyası və müasirləşmə konsepsiyası). Bakı: Elm və təhsil, 2016. 184 s.
11. Али-заде А. Проблемы современного Исламского мировоззрения. Баку: Текпур, 2010, 238 с.
12. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979, 385 с.
13. Гусейнов А.А., Межуев В.М., Толстых В.И. и др. Освобождение духа. 1991, М.: Политическая литература, 352 с.
14. Parsinejad Iraj. Mirza Fath' Ali Akhundzadeh and Literary criticism. Tokyo, 1980, 102 p.

Резюме

Сабир Бехбудов

***К проблеме об идеях просвещения в контексте философских мыслей
Мирзы Фатали Ахундзаде***

Изучение системы ценностей азербайджанского просвещения находит отражение в широком спектре (философском, культурном, историческом, литературном). В статье раскрываются особенности ценностно-нормативного ядра азербайджанской культуры эпохи Просвещения.

Понимание интеллектуального и культурного контекста просвещения было бы невозможно без анализа работ просвещенных философов. Для нашего исследования важны как источники работы как европейских просветителей (Вольтер, Д. Дидро, Дж. Локк, Дж. Дж. Руссо, Шейфтерсберри и др.), так и азербайджанских просветителей (А. Бакиханов, М. Ф. Ахундзаде, Х. Зардаби, Дж. Афгани).

Преобладают исследования Мирзы Фатали Ахундзаде. Именно в его деятельности и творчестве отражается комплекс просветительских идей. Размышления о свободе мысли и выражения, отношение к религиям и взгляды на прогресс мусульманского общества являются основными направлениями этого исследования.

Не случайно, говоря об исторической, социальной, культурной сущности и стратегии азербайджанского Просвещения, мы имеем в виду наследие европейских просветителей. Именно в контексте сравнительно-типологического анализа с европейским Просвещением можно определить специфику азербайджанского Просвещения.

Ключевые слова: *М.Ф.Ахундзаде, философия, просвещение, культурные процессы, религиозные и культурные ценности, общество, национальное самосознание*

Summary

Sabir Behbudov

***To the Problem of the Ideas of Enlightenment in the Context of the Philosophical
Thoughts of Mirza Fatali Akhundzade***

The study of the value system of the Azerbaijani Enlightenment is reflected in a wide spectrum (philosophical, cultural, historical, literary). The article reveals the features of the value-normative core of the Azerbaijani culture of the Age of Enlightenment.

Understanding the intellectual and cultural context of the enlightenment would be impossible without an analysis of the work of enlightened philosophers. For our research, both sources of work of both European Enlightenmenters (Voltaire, D. Diderot, J. Locke, J.J. Russo, Shaftesbury, etc.) and Azerbaijani Enlightenmenters (A. Bakikhanov, M.F.Akhundzade, H. Zardabi, J. Afghani).

The research of Mirza Fatali Akhundzadeh prevails. It is in his activities and creativity that a complex of educational ideas is reflected. Reflections on freedom of thought and expression, attitudes towards religions and views on the progress of Muslim society are the main directions of this study.

It is no coincidence that, speaking about the historical, social, cultural essence and strategy of the Azerbaijani Enlightenment, we mean the heritage of the European enlightenment. It is in the context of a comparative typological analysis with the European Enlightenment that the specificity of the Azerbaijani Enlightenment can be determined.

Keywords: *M.F.Akhundzade, philosophy, enlightenment, cultural processes, religious and cultural values, society, national self-consciousness.*

Redaksiya heyətinin üzvü f.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əşrəf oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 008:1-027.21

MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINDA YARADICI ELİTANIN ROLU

Məhsəti CƏFƏROVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17 fevral 2021; çapa qəbul edilmişdir: 8 aprel 2021; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2021.

Received: 17th February, 2021; accepted: 8th April, 2021; published online: 30 30 th of June, 2021.

Açar sözlər: mədəniyyət, yaradıcı elita, təfəkkür, idraki proseslər, differensiasiya, integrasiya, mərhələlik, mədəni tərəqqi, özünüqiymətləndirmə, intellektuallıq

Giriş

Müxtəlif tarixi dövrlərdə maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin yaradılması bilavasitə insan zəkasının inkişafı ilə sıx bağlı olmuşdur. Hər bir tarixi dövrdə baş verən hadisələrə uyğun mədəni fəaliyyət tələbatların ödənilməsində və yeni tələbatlara zərurətin yaranmasında göstərici rolunu oynamışdır. Mədəni fəaliyyətdə insanın yaradıcılığı onun idraki imkanları müstəvisində öz təsirini göstərmişdir. İdraki fəaliyyətdə təfəkkürün inkişafının mühüm əhəmiyyəti danılmazdır. Buna görə də, ayrı-ayrı təfəkkürlərin inkişafına şərait yaradan mühit amilini də nəzərə almaq lazımdır. Məhz mühitdə baş verən hadisələr zəminində mədəni təfəkkürün elmi və bədii-yaradıcı fəaliyyətdən təşəkkül tapması özünü göstərir. Bu prosesdə təfəkkürlə mühitdə baş verən hadisələr arasında ziddiyyətlilik yaranır ki, son nəticədə bu ziddiyyətli sayəsində həm təfəkkürdə, həm də mədəniyyətdə inkişaf prosesi baş verir. Bu inkişaf isə elmi-yaradıcı təfəkkürün gücü özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Elmi-yaradıcı təfəkkürün elita formasında fərqlənməsi baş verir və ayrı-ayrı mühitlərdə elmin və yaradıcılığın məhz bu elitar qüvvələr tərəfindən təşəkkülü və tətbiqi sayəsində mədəni inkişafın müxtəlif səviyyələri meydana çıxır. Bu inkişaf müxtəlif tarixi dövrdən sonra yeni elmi-yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına səbəb olur. Nəticədə yeni təfəkkürlə köhnə təfəkkür arasında olan ziddiyyətli mədəniyyətin inkişafına səbəb olur. Bu proseslərdə milli mədəniyyətlər bəşər mədəniyyətinin zənginləşməsində öz təsirini göstərir.

Beləliklə, təfəkkür prosesləri elitar mədəniyyətdə də cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təfəkkür mədəniyyətlə bağlı hadisə və asılılıqların şüurda ümumiləşmiş inkişafından ibarət idrak prosesi olmaqla inkişafa müsbət təsirini göstərir. Təbii ki, mədəniyyətin dərki duyğu və qavrayışla bilavasitə sıx bağlıdır. Elitar yaradıcılıqda fərd tərəfindən qanunauyğun əlaqələr fərqləndirilərək mövcud varlıq ümumiləşmiş halda dərk edilir. Məhz təfəkkürün məqsədyönlü fəaliyyəti sayəsində elitar yaradıcılıqdakı gerçəkliklər tam şəkildə mənimsənilir.

Elmin və bədii yaradıcı təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi

Qeyd edək ki, yaradıcı elita tərəfindən hər hansı mədəniyyət və incəsənət növü tam və əhatəli şəkildə qavranıla bilməz. Lakin ilkin mərhələdə hər hansı incəsənət nümunəsi - əsər, təsviri sənət, dekorativ-tətbiqi sənət, musiqi sənətkarlığı və s. ilə bağlı nümunələr qismən də olsa qavranılır. Sonrakı mərhələlərdə bu təfəkkür vasitəsilə qavranılmayan mürəkkəblik müvafiq tarixi zaman daxilində hissə-hissə dərk olunmağa başlayır. Dərk olunan isə yaradıcılıq nöqtəyi-nəzərindən formalaşdırılaraq, ətraf mühitə ötürülür.

* dissertant, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
e-mail: mehseti.ceferova@inbox.ru

“Ötürülən” isə mərhələ-mərhələ kütləvi mədəniyyətə çevrilərək şüurların inkişafına səbəb olur.

Onu da qeyd etmək ki, elmlə yaradıcılıq bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. İnsanlar müxtəlif mühitlərdə elmi proseslərin yeni xüsusiyyətlərini, əlaqəliliklərini, prinsiplərini və qanunauyğunluqlarını öyrənirlər. Məqsədyönlü nəticənin əldə olunması planlı elmi fəaliyyətlə nizamlanır. Əldə olunan elmi məlumatların müqayisəli təhlili və ümumiləşdirilməsi nəzəriyyəyə çevrilir. Bu nəzəriyyə isə sonrakı idraki proses nəticəsində hərtərəfli araşdırılaraq yeni formaya salınır. Beləliklə, cəmiyyətdə baş verən hadisələr elmi və yaradıcı elitanın fəaliyyət gücünün keyfiyyətindən asılı olaraq dolğun və əhatəli şəkildə insanlar tərəfindən mənimsənilir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, elmsiz cəmiyyət qeyri-mümkündür. Yəni “...elmlər, əgər gerçək aləmi dolğun, sistemli və ümumiləşmiş bir şəkildə əks etdirirsə, elmi təfəkkür isə anlayışlar, məntiqi nəticələr, mükəmməl ümumiləşdirmələr əsasında formalaşan təlim və nəzəriyyələrlə, qanun və kateqoriyalar vasitəsilə özünü təsdiqləyir” (4, s. 311).

Hər tarixi dövrün mədəni inkişafına uyğun müvafiq funksiyaları ön plana çıxır. Məsələn, XVIII əsrdən elm müstəqil sosial institut kimi formalaşdığından, insanların mədəni dünyagörüşü funksiyaları ön planda olmuşdur. Bu prosesdə elmi dünyagörüşlə dini dünyagörüşü arasında baş verən ziddiyyətlik nəticəsində birincinin daha geniş yayılması prosesi baş vermişdir (2, s. 242-248).

Məlum olmuşdur ki, elitar elmi və bədii yaradıcılıqların təşəkkülü və formalaşmasında müvafiq olaraq elmi və bədii yaradıcı təfəkkürün təsir gücü mühüm olmuşdur və elitar mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı yeni araşdırmaların aparılması zəruri hesab edilmişdir. Nəticədə əldə olunan bilik və bacarıqların diferensiasiyası və inteqrasiyası sayəsində bəşər mədəniyyətinin zənginləşməsi prosesi baş vermişdir. Beləliklə, baş verən idraki proseslərdə elmlə yaradıcılıq vəhdətdə olmuş və bu qarşılıqlı əlaqəlilik elitar mədəniyyətdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Digər tərəfdən elitar yaradıcılıq sayəsində formalaşan fərdi təfəkkürün elmi və yaradıcı təsir gücü bəşər mədəniyyətinin məhsuluna çevrilmişdir. Qeyd etmək ki, tarixi dövrlərdə mərhələ-mərhələ “köhnə”nin “yeni” ilə əvəz edilməsi prosesinin sürətli yaxud ləng baş verməsi mühitdə yaranan mövcud vəziyyətlə sıx bağlı olmuşdur. Orta əsrlər də daxil olmaqla sonrakı tarixi dövrlərdə fərdi elmi və yaradıcı təfəkkürün inkişafı öz sürətli xarakterliliyi ilə fərqlənmişdir.

Elitanın formalaşmasında elitar və bədii yaradıcı təfəkkürün əhəmiyyəti

İnsan elmi, bədii yaradıcı fəaliyyət vasitəsi ilə geniş sosial müstəvidə bilavasitə özünüqiymətləndirmə əldə edir. Mərhələlərlə baş verən bu prosesin başlanğıcında qavranılma, ayrı-ayrı mədəni nümunələrin və hadisələrin yaşa, dünyagörüşə uyğun “qəbulu”, özünüküleşdirməsi baş verir. Elmi nəticənin nümunəsi, mədəniyyət bədii sənətkarlıq əsərləri ilə təmasda olan yaradıcı insan:

- fəal yaxud zəif qavrama prosesində olur;
- əgər fəal qavramadırsa əsəri yaxud, bədii sənətkarlıq nümunəsini lazımınca qiymətləndirmə bacarığına malik olur;
- qavradığı materialları öz dünyagörüşünə müvafiq olaraq müqayisəsini yerinə yetirir;
- yuxarıdakıları yerinə yetirməklə bərabər aktiv mənəvi zənginləşməyə malik olur.

Beləliklə, yaradıcı elita mühitə təsir göstərir, “mənəvi dünya” da müvafiq olaraq yeniləşməyə nail olur. Təbii ki, bu zaman zənginləşmənin təsiri qavranılan nümunədən bilavasitə asılı olur.

Yaradıcı elita vasitəsi ilə fərdi intellektual keyfiyyətlər ön plana çıxır, müstəqil şəkildə yeni ideyaların irəli sürülməsi və yaradıcılıq qabiliyyətlərindən istifadə həmçinin əvvəlki baxışlara tənqidi yanaşma və “yeni”ni yaratma prosesi baş verir. Qeyd etmək ki, elitar yaradıcılığın gücü özünü mədəni böhranın baş verdiyi tarixi dövrdə daha qabarıq

şəkildə göstərir. Bu prosesdə elita ilə kütlə arasında məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqəlilik vacib amilə çevrilir ki, bu da ünsiyyət vasitəsilə nizamlanır (1, s. 26). Mədəniyyətin inkişafında milli yaradıcı elitanın mühüm əhəmiyyətini ölkəmizdə son 50 ildəki milli mədəniyyətimizin tərəqqisi timsalında göstərmək istərdik.

Milli yaradıcı elitanın formalaşmasında H.Əliyev mərhələsi

Xalqımızın milli mədəniyyətinin inkişafında və tərəqqisində Ümummilli Lider Heydər Əliyev böyük rol oynamışdır. Ulu Öndər həm sovet hakimiyyəti dövründə, həm də müstəqilliyin bərpasından sonrakı dövrdə mədəniyyətə, xüsusilə də milli mədəniyyətə böyük dəyər verirdi. Milli mədəniyyətimizə böyük sevgi və qayğı ilə yanaşan Ümummilli Liderin söyləri nəticəsində həm sovet hakimiyyəti, həm də müstəqillik illərində mədəniyyət xadimlərimiz yüksək fəxri adlara layiq görülmüş, orden və mükafatlarla təltif olunmuşlar.

“Mədəni irsimiz məhz bu dahi şəxsiyyətin sayəsində bugünkü inkişaf pilləsinə yüksələ bildi. Heç təsadüfi deyildir ki, Ümummilli Liderimiz yüksək mədəniyyətə malik olan xalqın həmişə irəli gedəcəyini, həmişə yaşayacağını, həmişə inkişaf edəcəyini söyləmişdir” (3, s. 247).

Azərbaycan qədim və zəngin mədəniyyətə malik olduğundan minilliklər ərzində xalqımız tərəfindən yaradılan saysız-hesabsız mədəniyyət və incəsənət nümunələri nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək bugünümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Həmin nümunələrin nəsildən-nəslə ötürülməsi, qorunub saxlanması, qiymətləndirilməsi və bəşər mədəniyyətinə qatılmasında yaradıcı elitanın əhəmiyyəti mühüm olmuşdur. Həm yaradılmada, həm də ötürülmədə bir çox yaradıcı insanların, elit qüvvələrin, müdriklərin böyük zəhməti olmuşdur. Bu baxımdan misilsiz və ölçüyə gəlməz xidmətləri olan Ulu Öndər Heydər Əliyev milli dilimizə, mədəniyyətimizə, incəsənətimizə, təhsilimizə, elmimizə, həm də teatrımıza, musiqi yaradıcılığımıza, təsviri sənətkarlığımıza, heykəltəraşlığımıza, dekorativ-tətbiqi sənətkarlığımıza, milli kinomuza və digər dəyərlərimizə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. O, milli-mənəvi irsimizi qorumaq və yaşatmaq üçün ölkə və dünya əhəmiyyətli silsilə tədbirlər, vacib əhəmiyyətli qərarlar həyata keçirmişdir. Ulu Öndər həm də çağdaş mədəniyyətimizin inkişafına mühüm əhəmiyyət vermişdir. “...Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafı, təbliği, yüksəlişi, sağlam ənənələr üzərində yeniləşməsi və müasirləşməsi, ənənəvi mədəniyyət sərvətlərimizin qorunması və yaşadılması, yeni və müasir konsert salonlarının tikilməsi, peşəkar musiqi kollektivlərinin səmərəli fəaliyyəti, xalqlarla və ölkələrlə mədəni əməkdaşlığın genişlənməsi, ...onun siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin bütün dövrlərini əhatə edir” (3, s. 749).

Milli yaradıcı elitanın nümayəndələri olan musiqi sənətinin korifeyləri sayılan Üzeyir Hacıbəyovun, Müslüm Maqomayevin, Bülbülün, Şövkət Məmmədovanın, Qara Qarayevin, Fikrət Əmirovun, Cövdət Hacıyevin, Niyazinin, Səid Rüstəmovun, Rəşid Behbudovun, Cahangir Cahangirovun, Tofiq Quliyevin, Arif Məlikovun, Şəfiqə Axundovanın, Vasif Adıgözəlovun, Vaqif Mustafazadənin, Zeynəb Xanlarovanın, Xan Şuşinskinin, Şövkət Ələkbərovanın, Sara Qədimovanın və başqalarının yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən ulu öndər H.Əliyev Azərbaycan musiqi elitasının zəngin ənənələrini bəyan etmişdir, onların bir çoxu dövlət mükafatlarına layiq görülmüş, ayrı-ayrı illərdə orden və medallarla təltif olunmuşlar. Ulu Öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasını prezidenti İlham Əliyev digər sahələrdə olduğu kimi milli mədəniyyət və incəsənətin inkişafını həmişə diqqətdə saxlamış və qayğı göstərmişdir. Musiq, muğam, opera, teatr, kino, xalça sənətkarlığı, tətbiqi sənət, memarlıq, rəssamlıq və digər sahələrdə tərəqqiyə və dünya mədəniyyətinə zənginlik gətirməsinə, bəşər mədəniyyətində Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin inkişafındakı mühüm əhəmiyyətini həmişə qiymətləndirir. Bütün bunlar milli yaradıcı elitanın günbəgün artmasına, yeni

yaradıcılıq nailiyyətləri əldə etməsinə maraqları daha da artırır, mədəniyyət və incəsənətimizin inkişafını daha da sürətləndirir.

Müasir dövr və yaradıcı elita

Hazırkı şəraitdə elitar yaradıcılığın getdikcə formalaşması yüksək əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da ayrı-ayrı milli mədəniyyətlərə, yaradıcı intellektlərə fərqli yanaşmaların, baxış rəngarəngliyinin vacibliyindən irəli gəlir. Beləliklə, müasir dövrdə yaradıcı elitanın aşağıdakı prinsiplər əsasında inkişafı mühümdür:

1. Digər sahələrlə yanaşı milli mədəniyyətin də tərəqqisinin dərkisi sürətlənir və bəşər mədəniyyətinə tətbiqi artır. Buna görə də sahənin daha dərinə tədqiqi və milli mədəniyyətin kütləvi mədəniyyətə müsbət təsirinin qiymətləndirilməsi vacib sayılır.

2. Hazırda dünya ölkələri arasında qeyri-sabit mühit yarandığına görə milli mədəniyyətlər də bu baxımdan mənfi təsirə məruz qalır. Müvafiq beynəlxalq qurumlar vasitəsilə Şərqlə-Qərb arasındakı ziddiyyətliliyin aradan qaldırılması, həmçinin mədəniyyətlərin də qarşılıqlı əlaqəli inkişafı istiqamətində çox vacib tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Və milli mədəniyyətlərin tənəzzülünə rəvac verən ziddiyyətli müharibə və dağıntıların qarşısının alınması həm milli, həm də bəşər mədəniyyətinin qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə kömək edə bilər.

3. Müasir dövrdə yaradıcı elitanın Şərq və Qərb kontekstində, beynəlxalq səviyyədə qarşılıqlı əlaqəli tədqiqinə müvafiq şərait yaradılması və mədəniyyətlər arasında fərqlər zənginlikləri ilə tətbiq olunmalıdır.

4. Beynəlxalq aləmdə baş verən terror və dağıntılar vasitəsilə Şərq və Qərb fərqliliyinin süni şəkildə qabardılması yaradıcı elitanın inkişafına maneçilik törədir. Bu da həm milli, həm də bəşər mədəniyyətinin tənəzzülünə gətirib çıxara bilər. Belə bir vəziyyətdə bu günə qədər qorunub saxlanılan və bəşər mədəniyyətini zənginləşdirən müxtəlif tarixi dövrlərin yaradıcılıq nümunələri müvafiq beynəlxalq qurumlar tərəfindən ciddi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, ölkəmizdə yaradıcı elitanın daha da məzmunlu və keyfiyyətli fəaliyyəti xalqımız tərəfindən layiqincə qiymətləndirilməkdədir. Belə ki, milli mədəniyyətimizlə və incəsənətimizlə bağlı maraqlar getdikcə artmaqdadır. İncəsənətin teatr və kino sahələri üzrə müxtəlif yaş qruplu insanlar arasında müxtəlif səviyyədə qavrama qabiliyyətləri olsa da bu sahədə müsbət fikir və mühakimə yürüdənlərin milli sənətkarlığımıza ümidləri böyükdür. Təsviri sənətkarlıq, memarlıq və dekorativ-tətbiqi sənət haqqında maraqlananlar çoxdur və milli yaradıcı elitaya yüksək dəyər verilir. Dramaturgiya, radio və televiziya yaradıcılığı sahəsində milli sənətkarların həyata keçirdikləri veriliş və tədbirlər, tamaşalar, səhnəciklər yüksək qiymətləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli yaradıcı elitanın fəaliyyətindən bəhs edən maarifləndirmə və məlumatlandırma işlərinin əhəmiyyəti böyükdür və bu, milli yaradıcılığımızın sürətli inkişafının durmadan artdığını bir daha sübut edir. Hətta yeniyetmə gənclər arasında aparılan belə maarifləndirmə işləri onların düşüncə tərzlərinin inkişafı və fərdi intellektual fəaliyyətlərində irəliləyişin meydana gəlməsinə səbəb olur və onların teatr, kino, musiqi və incəsənətin digər sahələri üzrə biliklərinin və maraqlarının artırılmasına, meyillərinin güclənməsinə səbəb olur. Gənclərdə bədii obrazlardan istifadə vasitəsi ilə həyat həqiqətlərini mənimsəməyə şərait yaradılır. Həmçinin onlarda yaradıcılığa həvəs yaranır, incəsənətin ayrı-ayrı növləri barədə müəyyən təsəvvürlər formalaşır. Bu da gənclərin estetik ideallarının, gözəllik və ülvilik haqqında təsəvvürlərinin inkişafı ilə əlaqədar maraqlarını anbaan artırır ki, belə bir mövqe gənclik dünyagörüşünün yaradıcı elitaya müsbət münasibət və hörmət bəsləməsinə zəruri edir.

Təbii ki, milli mədəniyyətlər arasında sərhəd olmamalı, ayrı-ayrı dəyərlər qiymətləndirilməli və bəşər mədəniyyəti qarşısında mühüm vəzifələr qoyulmalıdır. Bu prosesdə

lazımı bilik, bacarıq və vərdişə malik yaradıcı elitanın fəaliyyəti həmişə dəyərləndirilməlidir. Bununla bərabər ayrı-ayrı milli dəyərlər də bəşər mədəniyyətinin bir hissəsi kimi önəm verilməlidir. Beləliklə, "... fərd, sosial qrup və ya bütövlükdə cəmiyyət üçün zəruri olan, onların tələbatlarını, maraq və məqsədlərini ödəməyə qadir olan hər şey dəyərlər kimi qəbul olunur" (5, s. 64).

Yaradıcı elita və milli mənəvi dəyərlər

Milli mədəni dəyərlərin zənginliyi artdıqca, müvafiq olaraq bəşər mədəniyyətinin zənginliyi də artır. Qeyd edək ki, hazırkı informasiya bolluğunda kommunikasiya texnologiyalarından istifadə yolu ilə yayılma sürətləndikcə milli mənəvi dəyərlərin tənəzzülü prosesi də baş verir. Buna görə də xalqlar çalışmalıdırlar ki, tarix boyu əldə etdikləri və böyük əziyyət bahasına nəsilədən nəslə ötürdükleri mədəni dəyərlər tarixdən silinməyə məruz qalmasın, yəni həmin xalqın gələcəkdə mövcudluğu şübhə doğurmasın.

Dəyərlərin qiymətləndirilərək bəşəri dəyərlər sırasında yer alması mürəkkəbliklərlə üzləşir. Əvvəlcə yaradıcı elita vasitəsilə əldə olunan və qiymətləndiriləni milli dəyəərə çevirmək ilkin mərhələdir, sonra isə "əldə olunan"ın bəşər mədəniyyətində yer almasına nail olmaq prosesləri ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə həyata keçirilir. Bu zaman isə milli dəyərlərin bəşər tərəfindən dəyərləndirilməsi "qəbul olunma" və yaxud "inkar" kimi əks proses baş verir. Bu prosesdə hər bir xalqın mədəni dəyəri özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınır:

1. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, hər bir milli mədəni dəyərdə özünəməxsus mürəkkəblik vardır. Ona görə ki, hər bir xalqın özünəməxsus inkişaf tarixi, adət-ənənəsi və tarixi fəaliyyəti vardır.

2. Hər bir xalqın fəaliyyətində olduğu kimi mədəniyyətində də tarixi ziddiyyətlik daimi inkişafı nəticələndirir. Məhz bu inkişafda yaradıcı elitanın ayrı-ayrı fərd-intellektlərin səviyyəsinə söykənməsi ziddiyyətlə müşahidə olunur. Yəni, fəal inkişaf edərək şəxsiyyətə, sonra isə elitarlığadək olan mərhələlərdə tərəf müqabilləri ilə həmişə ziddiyyətdə olur.

3. Yaradıcı elita tərəfindən xalqların mədəniyyətlərindəki zənginlik həm xalq arasında, həm də bəşər mədəniyyəti və inteqrasiyada təsir gücünə müvafiq olaraq mərhələlərlə tətbiq edilir.

4. Hər bir xalqın maraq doğuran zəngin milli-mədəniyyəti digər xalqların da marağına səbəb olmaqla həmin xalqın yaradıcı elitasının zənginlik səviyyəsini təsdiq edir.

Beləliklə, hər bir xalqın milli mədəniyyəti istər bəşəri mədəniyyətinə inteqrasiyadan əvvəl, istərsə də inteqrasiyadan sonra ümumiyyətlə cəmiyyətin inkişafında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kütləviləşən mədəniyyətlər vasitəsilə formalaşan nəsillərdə getdikcə yeni tələbatlar yaranır. Bu tələbatlar da öz növbəsində yeni yaradıcı elitar qüvvə tərəfindən ən müasir tələbə uyğun mədəniyyətin yaranmasını elitaya tələbatın asılılığını göstərir. Beləliklə, yeni yaradıcı insan kapitalına ehtiyac durmadan artmaqda davam edir.

Onu da qeyd edək ki, fərdin formalaşması, yəni şəxsiyyət və yaradıcı intellektə çevrilməsi həm də irsiyyət amili ilə bağlıdır. Qabiliyyətlərin irsi formada ötürülməsi baş versə də, bəzən bunun əksi də ola bilər, yəni mədəni əlaqələr artdıqca, əhatə dairəsi genişləndikcə yaradıcı elitanın keyfiyyət baxımından formalaşmasına da ehtiyac artır ki, bu da kütləvi mədəniyyətdə öz təsirini göstərir.

Nəticə

Hazırda mədəniyyətlərin inteqrasiyası vacib olduğundan bu prosesdə bir sıra başlıca tələblərə əməl edilməsi zərurəti yaranır:

Birincisi, yaradıcı elita üçün vacib amil olan şəxsiyyət nüfuzu qorunmalıdır, onun milli və bəşər mədəniyyətinə yetirdiyi zənginliklər dəyərləndirilməlidir, təbliğ edilməli-

dir, bəşər mədəniyyəti daxilində yüksək dəyərə malik olmasına mühit və şərait yaradılmalıdır.

İkincisi, yaradıcı elitanın mövcudluğu xalq arasında təbliğ olunmalı, bu istiqamətdə vacib və təxirəsalınmaz tədbirlər təşkil edilməli, əldə olunmuş milli yeniliyin tanıtılmasına diqqət və qayğı ilə yanaşılmalıdır.

Üçüncüsü, milli dəyərlər üçün mənəvi rolunu ayrı-ayrı bədii sənətkarlıq nümunələri, ayrı-ayrı tarixi dövrlərə aid maddi və mənəvi dəyərlərin qorunması, bərpa və gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində də kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinə zərurət yaranır.

Dördüncüsü, milli mədəniyyətlərin bəşər mədəniyyətinə inteqrasiyasından sonra beynəlxalq təcrübənin milli mənəvi xüsusiyyətlərlə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə müqayisəsi əhəmiyyətlidir.

Beşincisi, yaradıcı elitanın həm elitar, həm də kütləvi mədəniyyətdə zənginliyin niyə zənginliyi şəkildə aparılması xalqların yüksəldilməsi tədbirlərinin əlaqəli təşkilinə şərait yaradılmalıdır.

Altıncısı, ümumiyyətlə mədəniyyətin inkişafında xalqların tarixi, etnoqrafiyası, folkloru, ədəbiyyatı, dekorativ-tətbiqi sənətkarlığı, memarlığı və digər incəsənət sahələrinə dəyər verilməsi vacibdir.

Yeddincisi, bəşər mədəniyyəti siyasət, dünya xalqlarına humanist ideyalar aşılacağına görə bu mədəniyyətə müasir prizmadan baxışın həyata keçirilməsi beynəlxalq qurumlar tərəfindən yerinə yetirilməlidir.

Səkkizincisi, ayrı-ayrı xalqların yaradıcı elitar qüvvələri tərəfindən həyata keçirilən bəşər mədəniyyəti tarixindəki qarşılıqlı əlaqəlilik birgə mədəni layihələrin yerinə yetirilməsinə xidmət etməlidir.

Doqquzuncusu, zəngin mədəniyyətlə öyrənilməli və tətbiq edilməlidir.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən mədəniyyət əhəmiyyətli başlıca tələblər ayrı-ayrı xalqlar arasında yaradıcı elita fəaliyyətinin nəticələrinin qarşılıqlı əlaqəli şəkildə mənimsənilməsi, tədqiqi və təbliğinə səbəb olur, eyni zamanda mədəniyyətləri zənginləşdirir, vacib yaradıcı fəaliyyət üçün problemlərin həllinə geniş imkanlar yaradır. Təbiidir ki, hazırda xalqlar arasında yaradıcılıq əlaqələrinin qarşılıqlı inkişafı gərginlik və ziddiyyətlərin nizama salınmasında ən mühüm amildir. Məhz yaradıcı insan fəaliyyətinin nəticələri müasir dünyanın reallığıdır. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərin yaradıcılıq hadisələrini qoruyan, gerçəkləşdirən, nümayiş etdirən, beynəlmilləşdirən, eyni zamanda gələcək nəsillərə ötürən insandır. Bu fəaliyyəti ilə insanlar tarixi mərhələlərdə intellektuallaşır, yaradıcı elitaya çevrilir, davranış və fəaliyyətləri ilə milli dəyərləri önə çəkir və bəşər mədəniyyətinin getdikcə zənginləşməsinə, yaşamasına şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva S. Mədəniyyətşünaslıqda ünsiyyət problemi. Bakı: AzTU-nun nəşriyyatı, 2011
2. Hacıyev Z. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Turan evi, 2012, 488 s.
3. Hüseynov İ., Əfəndiyev T. Kulturologiya tarixi. Dərslik. Bakı: 2012, 847 s.
4. Hüseynov İ., Əmirxanov S. İctimaiyyətlə əlaqələr. Ali məktəblər üçün dərslik. Azərbaycan dilində. Bakı: Bakı Biznes Universiteti, 2017, 480 s.
5. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Nurlan, 2007, 464 s.

The Role of the Creative Elite in the Development of Culture

The creation of cultural samples by different peoples in different historical periods has been directly related to human creative activity. Cognitive activity, which is an important factor in cultural activity, also has a positive effect on the development of thinking. The environmental factor that creates conditions for the development of thinking must also be taken into account in this process. The power of thinking in scientific and artistic creative activity in the context of events in the environment is of paramount importance. However, due to the contradiction between the environment and thinking, both thinking and culture develop. Science and creativity are closely intertwined. In different environments, people study the features, relationships, principles and regularities of scientific processes, and purposeful results are obtained.

The obtained scientific theories are applied in practice. The power of creativity in such scientific activity has an impact in terms of quality. That is, the wider the creative possibilities, the corresponding scientific results will be obtained. At the same time, there were creative tendencies and results in accordance with each historical stage, which resulted in scientific and cultural development. As a result of research, the influence of scientific and artistic creative thinking has been influential in the development of elite scientific and artistic creativity, respectively. As a result, the process of enrichment of human culture on the basis of national cultures has taken place due to the differentiation and integration of knowledge and skills. In all these processes, science and creativity were united, and this mutual development was more pronounced in elite culture.

Thanks to self-esteem, a person achieves "successes" in scientific and artistic creative activity. This is done in stages. The quality of perception, comparison, evaluation, selection, further improvement, modernization and other such steps is evaluated sequentially. In this process, a critical approach and the creation of a "new" come to the fore.

Training of specialists in the field of science and creativity for the development and progress of national culture in our country is directly connected with the name of the Great Leader Heydar Aliyev. Along with the rapid development of other fields, the Great Leader paid attention and care to the activities of selected people with scientific and artistic abilities, and spared no effort for the future development of our national culture. It is a positive result of this that today Azerbaijani culture continues to enrich world culture.

In today's world of information abundance, the spread of the products of the creative elite through the use of communication technologies is accelerating, and as a result, the place of national culture in human culture is visible. Therefore, every nation must strive to preserve its cultural achievements throughout history and to be valued within human culture using modern technology.

Keywords: culture, creative elite, cognitive processes, differentiation, integration, phasing, cultural progress, creativity, self-esteem, intellectuality

Резюме

Махсати Джафарова

Роль творческой элиты в развитии культуры

Создание образцов культуры различными народами в отдельные исторические периоды было связано с творческой деятельностью человека. Познавательная деятельность, являющаяся важным фактором в культурной деятельности, оказывает свое положительное воздействие на развитие мысли. Также в этом процессе должен быть учтен фактор среды, создающий условия для развития мысли. На почве событий, происходящих в среде сила воздействия в научной и художественной творческой деятельности мысли представляет основное значение. Однако, благодаря противоречию, возникающему между средой и мыслью развивается как мысль, так и культура. Наука и творчество находятся в тесной взаимосвязи между собой. В различных средах людьми изучаются особенности, связи, принципы и целесообразности научных процессов, достигаются целенаправленные результаты. Получаемая научная теория применяется на практике. Так сила творчества в научной деятельности оказывает воздействие с точки зрения качества. То есть насколько будут творческие возможности, настолько будут получены соответствующие научные результаты. В то же время были творческие тенденции и результаты, соответствующие каждому историческому этапу. В результате исследований была соответственно сила воздействия научной и художествен-

ной творческой мысли в развитии элитарного научного и художественного творчества. В результате этого, благодаря дифференциации и интеграции знаний и навыков, произошел процесс обогащения человеческой культуры. Во всем этом процессе наука и творчество были в единстве и это обоюдное развитие выпукло проявило себя в элитарной культуре.

Благодаря самооценке человек добился достижений в научной и художественной творческой деятельности. Это же выполняется поэтапно. Оценивается качество последовательного выполнения восприятия, сравнения, оценки, отбора, еще большего усовершенствования, модернизации и других подобных этапов.

В этом процессе на передний план выдвигается критический подход и создание «нового».

В нашей стране подготовка специалистов в области науки и творчества во имя развития и прогресса национальной культуры непосредственно связано с именем Великого Лидера Гейдара Алиева. Наряду со стремительным развитием других областей Великий Лидер отбирал и уделял внимание и проявлял заботу о людях, имеющих научные и художественно-творческие способности, молодежи, не жалел своих усилий во имя будущего развития нашей национальной культуры. Именно это является положительным результатом, сегодня культура Азербайджана продолжает обогащать мировую культуру.

В настоящее время в условиях изобилия информации ускоряется распространение путем использования коммуникационных технологий продукции творческой элиты и в результате видно место национальной культуры в культуре человека. Поэтому, каждый народ должен стараться сохранить достижения культуры обретенных на протяжении культуры и чтобы посредством использования современной технологии достигнуть оценки.

***Ключевые слова:** культура, творческая элита, мыслительные процессы, дифференциация, интеграция, стадильность, культурный прогресс, самооценка, интеллектуальность*

Redaksiya heyətinin üzvü fəl.ü.f.d., dos. Qaraməmmədli Yasin Alı oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 316

SOSIAL XİDMƏT SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİFARİŞLƏRİNİN QEYRİ- HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARI TƏRƏFİNDƏN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN PERSPEKTİVLƏRİ

Ülvi ƏLİYEV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 2 mart 2021; çapa qəbul edilmişdir: 23 mart 2020; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2021.

Received: 2th of March, 2021; accepted: 23 th of March, 2020; published 30 th of 30 th of June 2021

Açar sözlər: sosial, dövlət, hüquq, program, təhlükəsizlik

Giriş

Müasir sosial xidmət sistemində təşkilatı və hüquqi islahatlar dövlətin siyasi iradəsi əsasında son 7 ildə özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Sosial xidmət sahəsində, eləcə də sosial xidmət sahəsində dövlət sosial sifarişlərinin qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilməsi sahəsində ilkin olaraq islahat “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2011-ci il tarixli Qanunun [3] qəbul edilməsi ilə başlanmış və artıq bununla bağlı müəyyən təcrübədə yazılmışdır. [1, s. 52-56] Son dövrlər Azərbaycanda QHT-lərin sosial xidmətlər bazarında uğurlu fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biri bu istiqamətdə dövlət dəstəyinin reallaşdırılmasıdır. [2]

Sosial xidmətlər sferasında qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı miqyasının genişlənməsi bu xidmətlərin yaradılması və təqdim edilməsinin yeni mexanizmini formalaşdırmaqla, həm də bazar münasibətləri şəraitində ictimai, sosial, iqtisadi fəaliyyət sahəsinə çevrilən sosial xidmətlər sferasının liberallaşdırılmasının aktuallığını və onun perspektivlərini artırır.

Sosial xidmət institutunun təkmilləşdirilməsi üçün QHT-lər arasında aparılan sosioloji tədqiqatların təhlili

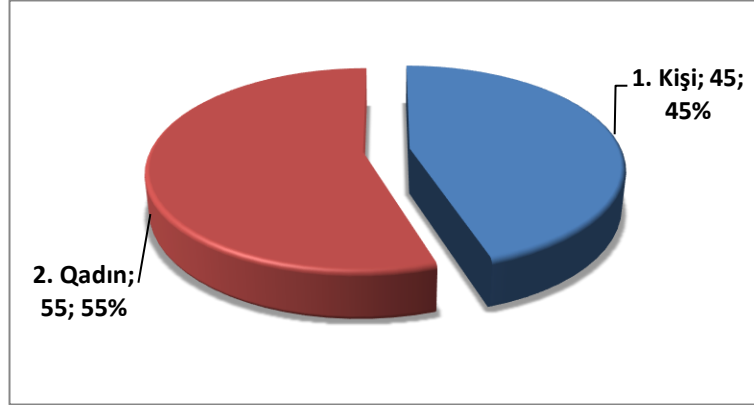
Azərbaycan Respublikasında sosial xidmət institutunun təkmilləşdirilməsi üçün dövlət sifarişi əsasında sosial xidmət göstərən QHT və digər sosial sahə üzrə ixtisaslaşmış QHT-lər arasında sosioloji sorğu keçirmişdir. Sorğu Bakı şəhərində seçmə üsulu ilə anonim formada aparılmışdır. Sorğunun nəticəsindən elmi tədqiqat məqsədi üçün istifadə olunması sorğuda təsbit edilmişdir. Sosial xidmət institutunun və dövlət sosial sifarişi əsasında sosial xidmət layihələri üzrə fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsi üçün QHT-lər arasında keçirilən sorğuya 13 sual daxil edilmişdir. Aparılmış sorğuda 100 nəfər respondent iştirak etmişdir.

1. Respondentlərin cins bölgüsü

Cədvəl 1

No	Cins	Say	Faiz
1	Kişi	45	45.0
2	Qadın	55	55.0
Hürufilik	Cəmi	100	100.0

* doktorant, Bakı Dövlət Universiteti; Azərbaycan Universiteti
e-mail: aliyev_ulvi_89@mail.ru

Diaqram 1. Respondentlərin cins bölgüsü

Diaqram 1-dən görüldüyü kimi, sorğuda iştirak edən 100 respondentin 45, (45%) kişi, 55 (55%) isə qadın olmuşdur. Bu isə sorğuda gender bərabərliyinin təmin edildiyinin göstəricisidir.

Növbəti sual respondentlərin təhsil bölgüsü ilə bağlı olmuşdur.

2. Respondentlərin təhsil bölgüsü

Cədvəl 2

Nö	Təhsil	Say	Faiz
Nəsimi	Ali təhsil	91	91.0
Azərbaycan	Orta təhsil	9	9.0
Hürufilik	Orta ixtisas	0	0.0
Quran	Natamam	0	0.0
Ədəbiyyat	Cəmi	100	100.0

Diaqram 2. Respondentlərin təhsil bölgüsü

Diaqram 2-dən aydın görüldüyü kimi, rəyi soruşulanların əsas hissəsinin 91 nəfəri ali təhsilli, 9 nəfəri isə orta təhsilli olmuşdur. Müvafiq olaraq bu respondentlərin 91% və 9%-ni təşkil edir. Sorğunun əsas olaraq ali təhsil almış insanlar arasında maraq doğurduğunu nəzərə alsaq bu normal göstəricidir.

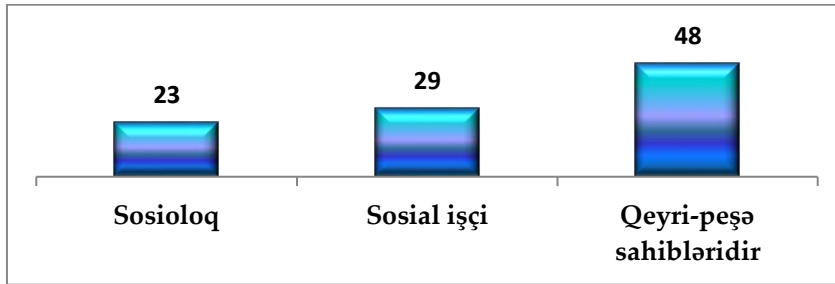
Ali təhsil almış respondentlərin ixtisas bölgüsü üzrə paylanması aşağıdakı kimi

olmuşdur.

Respondentlərin ali təhsil dərəcəsi üzrə bölgüsü

Cədvəl 2.1

Nö	Ali təhsil	Say	Faiz
1	Sosioloq	23	23.0
2	Sosial işçi	29	29.0
3	Qeyri-peşə sahibləridir	48	48.0
4	Cəmi	100	100.0

Diqram 2.1. Ali təhsil almış respondentlərin ixtisas üzrə bölgüsü

Diqram 2.1 olan məlumatların analizi onu göstərir ki, ali təhsil almış respondentlərin 23%-i sosioloq, 29%-i sosial işçi, 48%-i isə qeyri-peşə sahibləridir.

Respondentlərin yaş bölgüsünə gəldikdə isə, onların 21%-ini gənclər, 79%-ni isə orta və yaşlı nəslin nümayəndələri təşkil etmişdir.

Növbəti sual respondentlərin təmsil etdiyi QHT-nin sosial xidmət sahəsində nə qədər təcrübəsi haqda olmuşdur.

Respondentlərin sosial xidmət sahəsində təcrübəsi haqqında

Cədvəl 3

Nö	Təcrübə	Say	Faiz
1	5 ilədək	23	23.0
2	5 ildən 10 ilədək	42	42.0
3	10 ildən çox	35	35.0
4	Cəmi	100	100.0

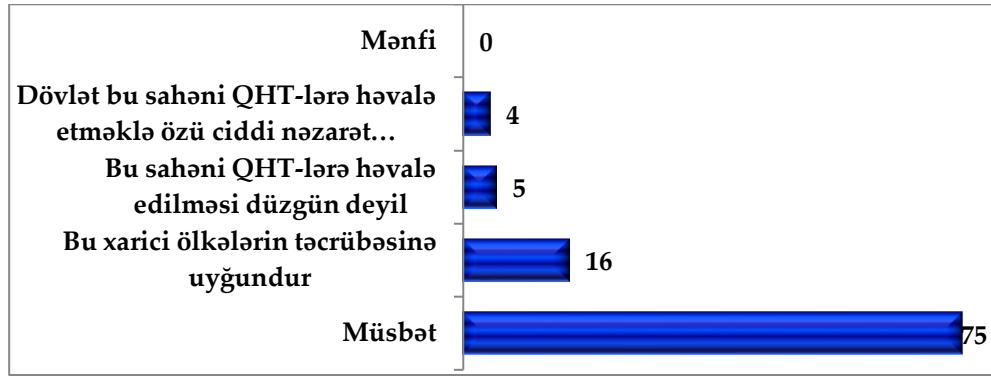
Cədvəl 3-də görüldüyü kimi, sorğuda iştirak edən şəxslərin təmsil etdiyi qeyri-hökumət təşkilatlarının 23%-nin sosial xidmət sahəsində təcrübəsi 5 ilədək, 42%-nin belə təcrübəsi 5 ildən 10 ilədək, 35%-nin müvafiq təcrübəsi isə 10 ildən artıqdır.

Növbəti sual respondentlərin sosial xidmətlərin dövlət sosial sifarişləri əsasında QHT-lər tərəfindən həyata keçirilməsinə münasibəti barəsində olmuşdur.

Respondentlərin sosial xidmətlərin dövlət sifarişi əsasında QHT-lər tərəfindən həyata keçirilməsinə müsbət münasibəti

Cədvəl 4

Nö	Dövlət sifarişinə münasibət	Say	Faiz
1	Müsbət	75	75.0
2	Bu xarici ölkələrin təcrübəsinə uyğundur	16	16.0
3	Bu sahənin QHT-lərə həvalə edilməsi düzgün deyil	A)	5.0
4	Dövlət bu sahəni QHT-lərə həvalə etməklə özü ciddi nəzarət mexanizmi yaratmalıdır	4	4.0
5	Mənfi	0	0.0
6	Cəmi	100	100.0

Diqram 3. Respondentlərin QHT-lər tərəfindən sosial xidmət sahəsində dövlət sifarişi olmasına münasibəti

Diqram 3-dən göründüyü kimi, “Sosial xidmətlərin dövlət sosial sifarişləri əsasında QHT-lər tərəfindən həyata keçirilməsinə münasibətiniz” sualına respondentlərin 75%-i müsbət cavabı, 16%-i bu xarici ölkələrin təcrübəsinə uyğundur, 5%-i bu sahənin QHT-lərə həvalə edilməsi düzgün deyil, 4%-i isə dövlət bu sahəni QHT-lərə həvalə etməklə özü ciddi nəzarət mexanizmi yaratmalıdır cavabını seçmişlər. Cavablardan da göründüyü kimi, respondentlərin əksər hissəsi müsbət fikir bəslədiklərini qeyd etmişlər.

Növbəti sual sosial xidmətlər üzrə dövlət sosial sifarişlərinin QHT-lərə həvalə edilməsinin mənfi aspektləri haqda olmuşdur.

Respondentlərin sosial xidmətlərin dövlət sifarişi əsasında QHT-lər tərəfindən həyata keçirilməsinə mənfi münasibəti

Cədvəl 5

	Dövlət sifarişinə mənfi münasibət	Say	Faiz
Nəsimi	Mənfi aspekt görmürəm	79	79.0
Azərbaycan	QHT-lərdə sosial iş üzrə ixtisaslı kadr problemi var	5	5.0
Hüruflük	QHT-lərin layihələri davamlı olmaya bilər	6	6.0
Quran	QHT-lərin dövlət büdcəsindən başqa əlavə vəsait cəlb etmək imkanları məhduddur və bu sosial xidmətin səviyyəsini o qədər də səmərəli etmir	4	4.0
Ədəbiyyat	Hələ ki, respublikamızda sosial xidmət üzrə ixtisaslaşdırılmış QHT-lər yoxdur	6	6.0
Təsəvvüf	Cəmi	100	100.0

Diqram 4. Respondentlərin QHT-lər tərəfindən sosial xidmət

sahəsində dövlət sifarişi olmasına mənfi münasibəti

“Sosial xidmətlər üzrə dövlət sosial sifarişlərinin QHT-lərə həvalə edilməsinin mənfi aspektləri” sualına 79%-i "mənfi aspekt görmürəm", 5%-i "QHT-lərdə sosial iş üzrə ixtisaslı kadr problemi var", 6% -i "QHT-lərin layihələri davamlı olmaya bilər", 4%-i "QHT-lərin büdcəsi məhdud olduğu üçün bu sosial xidmətin səviyyəsini o qədər də səmərəli etmir", 6%-i isə "hələ ki, respublikamızda sosial xidmət üzrə ixtisaslaşdırılmış QHT-lər yoxdur" cavabını vermişlər.

Növbəti sual sosial xidmətlər üzrə dövlət sosial sifarişlərinin QHT-lərə həvalə edilməsinin müsbət aspektləri haqda olmuşdur.

Respondentlərin sosial xidmətlərin dövlət sifarişi əsasında QHT-lər tərəfindən həyata keçirilməsinə müsbət münasibəti

Cədvəl 6

Nö	Dövlət sifarişinə müsbət münasibət	Say	Faiz
1	Müsbət aspekt görmürəm	0	0,0
2	QHT-lərdə sosial iş ixtisası üzrə kadrlar daha çoxdur və onlar yeni reabilitasiya metodlarını öyrənməyə meyillidirlər	13	13,0
3	QHT-lər sosial xidmət sferasında dövlət strukturları ilə müqayisədə daha çevik və səmərəli fəaliyyət göstərirlər	15	15,0
4	Bu dövlət orqanları ilə QHT-lərin daha sıx əməkdaşlıq etməsinə səmərəli köməklik göstərir	11	11,0
5	QHT-lərin sosial xidmət sahəsində fəaliyyətləri daha çevik, daha əlçatan və daha ünvanlı, o cümlədən korrupsiya halları minimum səviyyədə olur	51	51,0
6	QHT-lərin bu sahədə maliyyə yükünün az olması	10	10,0
7	Digər	0	0,0
8	Cəmi	100	100,0

Diagram 5. Respondentlərin QHT-lər tərəfindən sosial xidmət sahəsində dövlət sifarişi olmasına müsbət münasibəti

“Sosial xidmətlər üzrə dövlət sosial sifarişlərinin QHT-lərə həvalə edilməsinin müsbət aspektləri” sualına 13%-i "QHT-lərdə sosial iş ixtisası üzrə kadrlar daha çoxdur və onlar yeni reabilitasiya metodlarını öyrənməyə meyillidirlər", 15%-i "QHT-lər sosial xidmət sferasında dövlət strukturları ilə müqayisədə daha çevik və səmərəli fəaliyyət göstərirlər", 11%-i "bu, dövlət orqanları ilə QHT-lərin daha sıx əməkdaşlıq etməsinə səmərəli köməklik göstərir", 51%-i "QHT-lərin sosial xidmət sahəsində fəaliyyətləri daha çevik, daha əlçatan və daha ünvanlı, o cümlədən korrupsiya halları minimum səviyyədə olur", 10%-i "QHT-lərin bu sahədə maliyyə yükünün az olması" cavabını vermişlər.

Növbəti sual QHT-lərin xarici təcrübə barədə məlumatının olması barədədir.

Respondentlərin QHT-lərin xarici təcrübəsi ilə bağlı münasibəti:

Cədvəl 7

Nö	Siz sosial xidmətlərin dövlət sosial sifarişləri əsasında QHT-lərə həvalə edilməsi ilə bağlı xarici ölkələrin təcrübəsi ilə bağlı məlumata maliksinizmi?	Say	Faiz
1	Malikəm	53	53,0
2	Malik deyiləm	11	11,0
3	Bilirəm ki, xarici ölkələrin bu sahədə zəngin təcrübəsi var	25	25,0
4	Xarici ölkələrdə faktiki olaraq sosial xidməti QHT-lər həyata keçirir	11	11,0
7	Cəmi	100	100,0

Diagram 6. Respondentlərin QHT-lərin xarici təcrübə ilə bağlı münasibəti

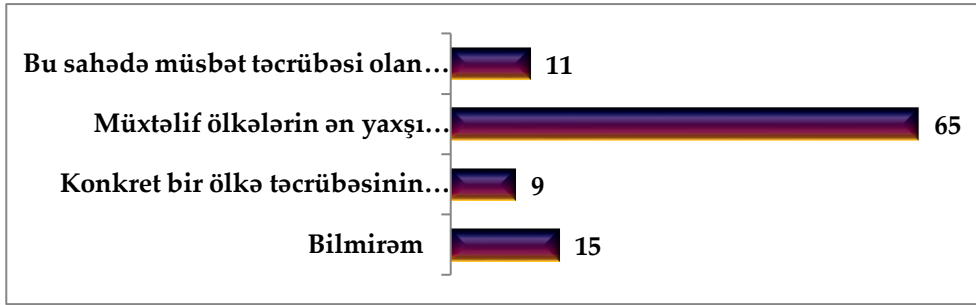
“Siz sosial xidmətlərin dövlət sosial sifarişləri əsasında QHT-lərə həvalə edilməsi ilə bağlı xarici ölkələrin təcrübəsi ilə bağlı məlumata maliksinizmi?” sualına 53%-i " malikəm", 11%-i "malik deyiləm", 25%-i " bilirəm ki, xarici ölkələrin bu sahədə zəngin təcrübəsi var", 11% -i "xarici ölkələrdə faktiki olaraq sosial xidməti QHT-lər həyata keçirir" cavabını vermişlər.

Növbəti sual "Bu sahədə sizə məlum olan hansı xarici ölkə təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiq edilməsini daha uyğun hesab edirsiniz?" sualı olmuşdur.

Respondentlərin xarici ölkə təcrübəsinin Azərbaycana uyğun olması haqda rəyi

Cədvəl 8

Nö	Xarici ölkə təcrübəsi	Say	Faiz
1	Bilmirəm	15	15.0
2	Konkret bir ölkə təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiq edilməsi düzgün deyil	9	9.0
3	Müxtəlif ölkələrin ən yaxşı təcrübəsinin milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla tətbiq edilməsi daha doğru olar	65	65.0
5	Bu sahədə müsbət təcrübəsi olan ölkələr bunlardır (adları yaz)	11	11.0
6	Cəmi	100	100.0

Diqram 7. Xarici ölkə təcrübəsinin Azərbaycana uyğunluğu barədə məlumat

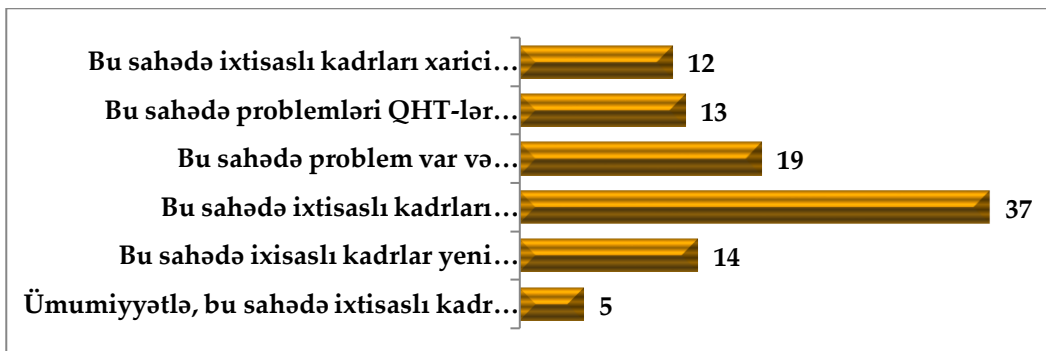
"Bu sahədə sizə məlum olan hansı xarici ölkə təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiq edilməsini daha uyğun hesab edirsiniz?" sualına respondentlərin 15%-i "bilmirəm", 9%-i "konkret bir ölkə təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiq edilməsi düzgün deyil", 65%-i "müxtəlif ölkələrin ən yaxşı təcrübəsinin milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla tətbiq edilməsi daha doğru olar", 11%-i " bu sahədə müsbət təcrübəsi olan ölkələr bunlardır" (adları yazmaqla) cavablarını qeyd etmişlər.

Növbəti sual respondentlərin "Təmsil etdiyiniz QHT-in sosial xidmət sahəsində təcrübəsi olan ixtisaslı kadrlarla bağlı nə kimi problemi vardır?" sualı olmuşdur.

Respondentlərin təmsil etdikləri QHT-də sosial xidmət sahəsində təcrübəsi olan kadrlarla bağlı problem haqda fikirləri

Cədvəl 9

№	QHT sosial sahədə ixtisası olan kadrlar barədə	Say	Faiz
1	Ümumiyyətlə, bu sahədə ixtisaslı kadr yoxdur	A)	5.0
2	Bu sahədə ixtisaslı kadrlar yeni formalaşmağa başlayır	14	14.0
3	Bu sahədə ixtisaslı kadrları regionlarda tapmaq problemi var	37	37.0
4	Bu sahədə problem var və respublikamızda yeni ixtisaslar açmaqla həll etmək olar	19	19.0
5	Bu sahədə problemləri QHT-lər aradan qaldırmalıdır	13	13.0
6	Bu sahədə ixtisaslı kadrlar xarici ölkələrə göndərilməklə hazırlanmalıdır	12	12.0
8	Cəmi:	100	100.0

Diqram 8. QHT sahəsindəki sosial ixtisaslı kadr problemi

Diaqram 8-də görüldüyü kimi, respondentlər "Təmsil etdiyiniz QHT-nin sosial xidmət sahəsində təcrübəsi olan ixtisaslı kadrlarla bağlı nə kimi problemi vardır?" sualına 5%-i "ümumiyyətlə, bu sahədə ixtisaslı kadr yoxdur", 14%-i "bu sahədə ixtisaslı kadrlar yeni formalaşmağa başlayırlar", 37%-i " bu sahədə ixtisaslı kadrları regionlarda tapmaq problemi var", 19%-i " bu sahədə problem var və respublikamızda yeni ixtisaslar açmaqla həll etmək olar", 13%-i "bu sahədə problemləri QHT-lər aradan qaldırmalıdır", 12%-i " bu sahədə ixtisaslı kadrlar xarici ölkələrə göndərilməklə hazırlanmalıdır" cavablarını vermişlər.

Respondentlərə verilən növbəti sual "Gələcəkdə QHT-lərin sosial xidmətin hansı sahələrində də sosial sifariş almasını istərdiniz?" sualı olmuşdur

Cədvəl 10

Nö	QHT-lərin hansı sosial xidmət sahəsində sifariş alması	Say	Faiz
1	Tənha yaşlı insanlar	16	16.0
2	Müharibə iştirakçıları və onların ailələri	7	7.0
3	Tənha valideynlər	11	11.0
4	Aztəminatlı ailələr	26	26.0
5	Hazırda ƏƏSMN tərəfindən verilən istiqamətlər üzrə davam etdirmək və genişləndirmək olar	40	40.0
8	Cəmi	100	100.0

Diaqram 9. QHT-lərin sosial xidmətin hansı sahələrində sifariş almaq istəyi

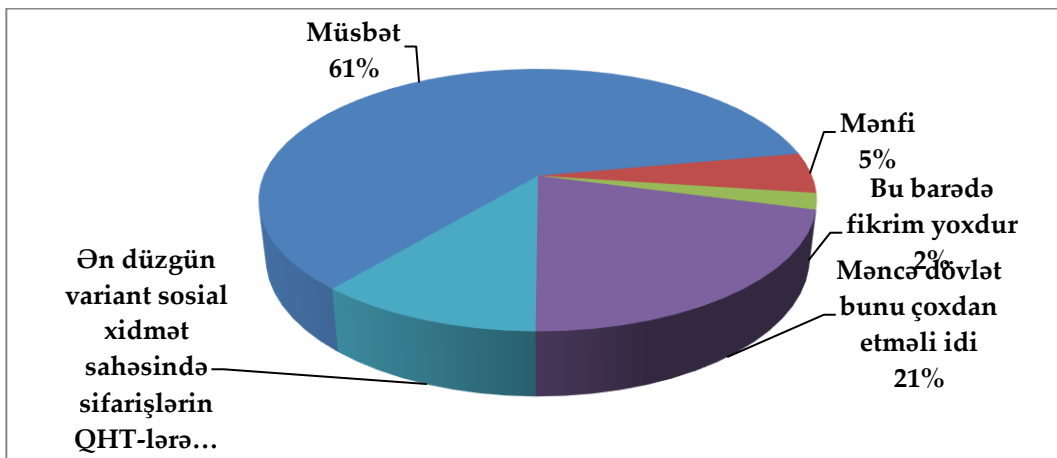
"Siz gələcəkdə QHT-lərin sosial xidmətin hansı sahələrində də sosial sifariş almasını istərdiniz?" sualına 16%-i "tənha yaşlı insanlar", 7%-i "müharibə iştirakçıları və onların ailələri", 11%-i " tənha valideynlər", 26%-i " aztəminatlı ailələr", 40%-i " hazırda ƏƏSMN tərəfindən verilən istiqamətlər üzrə davam etdirmək və genişləndirmək olar" cavabını vermişlər. Aydın görünür ki, rəyi soruşulanların əksər hissəsi hazırda mövcud olan istiqamətlərin genişləndirilməsinin tərəfdarı olanlardır.

Növbəti sual sosial sifarişlərin QHT-lər tərəfindən keçirilməsi perspektivləri haqda olmuşdur.

Respondentlərin sosial xidmətlərin dövlət sosial sifarişləri əsasında QHT-lər tərəfindən həyata keçirilməsinin gələcək perspektivlərinə münasibəti

Cədvəl 1

Nö	QHT-lərin hansı sosial xidmət sahəsində sifariş alması	Say	Faiz
1	Müsbət	61	61.0
2	Mənfi	A)	5.0
3	Bu barədə fikrim yoxdur	2	2.0
4	Məncə dövlət bunu çoxdan etməli idi	21	21.0
5	Ən düzgün variant sosial xidmət sahəsində sifarişlərin QHT-lərə verilməsidir	11	11.0
8	Cəmi	100	100.0

Diaqram 10. Sosial xidmətlərin QHT-lər tərəfindən keçirilməsi perspektivlərinə münasibət

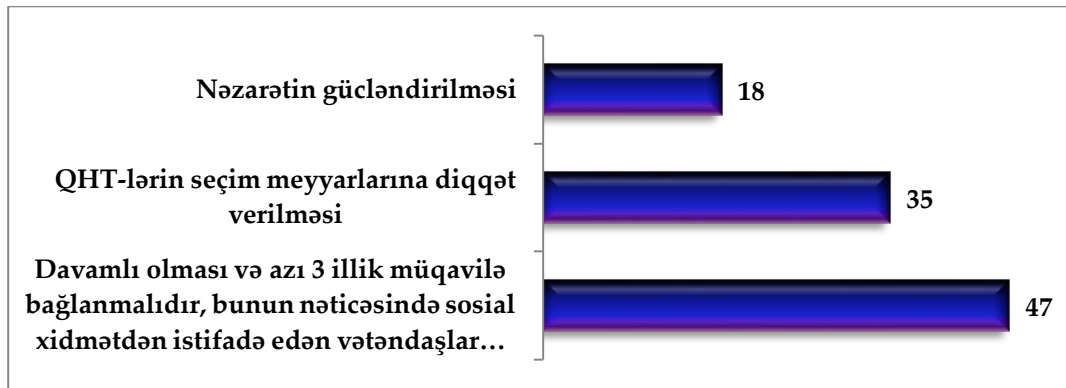
“Sosial xidmətlərin dövlət sosial sifarişləri əsasında QHT-lər tərəfindən həyata keçirilməsinin gələcək perspektivlərinə münasibətiniz” sualına respondentlərin böyük əksəriyyəti, yəni 61%-i "müsbət", 5%-i "mənfi", 2%-i "bu barədə fikrim yoxdur", 21%-i "məncə dövlət bunu çoxdan etməli idi", 11%-i "ən düzgün variant sosial xidmət sahəsində sifarişlərin QHT-lərə verilməsi" cavabı olmuşdur.

Respondentlərə verilən növbəti sual bu sahədə olan təkliflərlə bağlı olmuşdur.

Respondentlərin sosial xidmətlərin dövlət sosial sifarişləri əsasında QHT-lər tərəfindən həyata keçirilməsi ilə bağlı nə kimi əlavə təklifləri haqqında

Cədvəl 12

Nö	QHT-lərin hansı sosial xidmət sahəsində fəaliyyəti ilə bağlı təkliflər	Say	Faiz
1	Davamlı olması və azı 3 illik müqavilə bağlanmalıdır, bunun nəticəsində sosial xidmətdən istifadə edən vətəndaşlar problemlərini həll etmiş ola bilərlər	47	47.0
2	QHT-lərin seçim meyarlarına diqqət verilməsi	35	35.0
3	Nəzarətin gücləndirilməsi	18	18.0
4	Cəmi	100	100.0

Diqram 10. Respondentlərin sosial xidmətlərin dövlət sosial sifarişləri əsasında QHT-lər tərəfindən həyata keçirilməsi ilə bağlı nə kimi əlavə təklifləri

Nəticə

Bu məqalədə qeyd edilən fikirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

1. İcmalarda mövcud olan səhiyyə, təhsil və sosial xidmətlərin bütün çətin həyat şəraitində olan şəxslər (ailələr) üçün müyəssər olmasına maneəsiz mühitin yaradılması ilə əlaqədar QHT-lər dövlət orqanları və digər qurumlar ilə mütəmadi iş aparılmalıdır. Bununla yanaşı, onlar çətin həyat şəraitində olan şəxslər (ailələr) üçün müyəssər mühitin yaradılmasına nail olmaq məqsədi ilə yerli sakinləri bu barədə məlumatlandırılmalı və göstərilən xidmətlərdən yararlanmağa şərait yaratmalıdırlar.

2. Fikrimizcə, dövlət sosial sifarişləri əsasında sosial xidmət üzrə layihələrin qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilməsi aşağıdakı uğurlu nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir:

a) hədəf qrupu kimi seçilmiş benefisarlının, əsasən də çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) cəmiyyətə inteqrasiyası baxımından bacarıqlarının tam və ya qismən bərpa olunmasına nail olunması, eləcə də onların bacarıqlarının inkişafına yönəldilmiş tədbirlərin görülməsi;

b) hədəf qrupu kimi seçilmiş benefisarlının problemlərinin həllinə dövlət orqanlarının cəlb olunmasını təşkil etməklə onların özlərinə və ailələrinə ictimai dəstəyin verilməsi;

c) ölkə üzrə, əsasən də, regionlarda sosial xidmətin növləri üzrə mütəxəssislərin hazırlanması və onların mütəmadi olaraq müasir metodlar əsasında bilik və bacarıqlarının artırılmasına nail olunması;

ç) hədəf qrupu kimi seçilmiş çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) hüquqi maarifləndirilməsinə və həmin şəxslərə psixoloji yardımın göstərilməsinə nail olunması;

d) sosial sifarişlər əsasında sosial xidmətlərin həyata keçirilməsi nəticəsində aşkar edilən sosial problemlərin ümumiləşdirilməsi və çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) sosial müdafiəsi sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müvafiq dövlət orqanlarına tövsiyələrin verilməsi.

Hesab edirik ki, göstərilən bu hallar Azərbaycanda sosial sifarişlər əsasında sosial xidmətlərin qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilməsi təcrübəsinin genişləndirilməsinə və həmin layihələrin istiqamət və dairəsinin artırılmasına zərurətə çevirir.

3. Sosial xidmətlər sferasında QHT-lərin fəaliyyətinin fasiləsizliyinin, uzunmüddətliliyinin və davamlılığının təmin edilməməsi həmin xidmətlərin səmərəliliyi baxımından yolverilməzdir və bu, hazırda həyata keçirilən sosial layihələrin müsbət istiqamətdə dinamikasına mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Nazirlər

Kabinetinin 30 dekabr 2012-ci il tarixli 330 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Sosial xidmət sahəsində dövlət sifarişlərinin bələdiyyələrə, fiziki və hüquqi şəxslərə, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarına verilməsi” qaydasına sosial xidmət sahəsində dövlət sifarişlərinə dair müqavilələrin azı 5 il müddətinə bağlanmasına və müqavilə öhdəliklərini layiqincə yerinə yetirmədikdə isə monitoring mexanizmi nəticəsində icraçı QHT-ni sosial xidmət göstərməkdən kənarlaşdırmaqla bağlı normanın daxil edilməsi məqsədmüvafiq olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, M.N. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə QHT-lərin əməkdaşlığı dövlət və vətəndaş cəmiyyəti əməkdaşlığının ən bariz və təqdirəlayiq nümunəsidir // - Bakı: Sosial həyat, - 2016. № 3, - s. 52-56.
2. “2020-2026-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair Milli Stratejiya”nın layihəsi. (URL:<http://www.e-sosial.gov.az>)
3. “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (URL:<http://www.meclis.gov.az/?/az/legislation/view/1998>)

Резюме

Алиев Улви

Перспективы выполнения государственных заказов неправительственными организациями в сфере социальных услуг

Данной статье по результатам социологического исследования исследуются перспективы выполнения государственных заказов в сфере социальных услуг в Азербайджанской Республике неправительственными организациями.

В статье предлагается обобщить социальные проблемы, выявленные в результате реализации социальных услуг на основе социальных заказов и дать рекомендации соответствующим государственным органам по совершенствованию законодательства в области социальной защиты лиц (семей), находящихся в тяжелых жизненных условиях.

Вместе с тем в статье отражены результаты социологического опроса НПО, оказывающих государственные социальные услуги на основе государственного заказа, и других НПО, специализирующихся в социальной сфере.

На основе запросов автор отмечает что, выполнения социальных заказов в сфере социальных услуг неправительственными организациями в Азербайджане следует расширить и увеличить направления и круг этих проектов.

По мнению исследователя, выполнения проектов в сфере социальных услуг неправительственными организациями на основе государственных заказов позволяет достичь следующих удачных результатов:

а) достижение полного или частичного восстановления способностей лиц (семей) живущих в трудных жизненных ситуациях для их интеграции в общество, а также выполнение работ по увеличению их способностей;

б) организация привлечения государственных органов для решения проблем бенефициаров выбранных как группа цели, оказания им и их семьям общественной поддержки;

в) подготовка специалистов по видам социальных услуг по всей стране, особенно в регионах и достижение постоянного увеличения их знаний и способностей современными методами;

г) достижение юридической образованности и оказание психологической помощи лицам (семьям) живущих в трудных жизненных ситуациях выбранных как группа цели;

д) Обобщение социальных проблем выявленных при выполнении социальных услуг на основе социальных заказов и предоставление рекомендаций государственным органам для совершенствования законодательства в сфере социальной защиты лиц (семей) живущих в трудных жизненных ситуациях.

Ключевые слова: социального, государство, закон, программа, обеспечение

Summary

Ulvi Aliyev

Prospects for the Fulfillment of State Orders by non-governmental Organizations in the Field of Social Services

In this article, based on the results of sociological research, the prospects for the implementation of state orders in the field of social services in the Republic of Azerbaijan by non-governmental organizations are investigated.

The article proposes to summarize the social problems identified as a result of the implementation of social services on the basis of social orders and to give recommendations to the relevant state bodies on improving legislation in the field of social protection of persons (families) in difficult living conditions.

At the same time, the article reflects the results of a sociological survey of NGOs providing social services on the basis of state orders and other NGOs specializing in the social sphere.

On the basis of the requests, the author notes that the implementation of social orders in the field of social services by non-governmental organizations in Azerbaijan should expand and increase the areas and range of these projects.

According to the researcher, the implementation of projects in the field of social services by non-governmental organizations on the basis of government orders allows to achieve the following successful results:

- a) achieving full or partial restoration of the abilities of persons (families) living in difficult life situations for their integration into society, as well as performing work to increase their abilities;
- b) organizing the involvement of state bodies to solve the problems of beneficiaries chosen as a group of goals, providing them and their families with public support;
- c) Training of specialists in the types of social services throughout the country, especially in the regions, and the achievement of a constant increase in their knowledge and abilities by modern methods;
- ç) achievement of legal education and rendering psychological assistance to persons (families) living in the difficult life situations chosen as group of the purpose;
- d) Summarizing social problems identified in the implementation of social services on the basis of social orders and providing recommendations to state bodies to improve legislation in the field of social protection of persons (families) living in difficult life situations.

Keywords: *social, state, law, program, providing*

Şöbə redaktoru f.ü.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 32

**YENİ KAMU HİZMETİ YAKLAŞIMINDA KAMU HİZMETİ
VE KAMU YÖNETİCİSİ**

Fatma Neval GENÇ *
Murteza HASANOĞLU**

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23 mart 2021; çapa qəbul edilmişdir: 30 may 2020;
online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2021.*

*Received: 23 th of March, 2021; accepted: 30 th of Mayr, 2021; published 30 th of June
2021*

Anahtar Kelimələr: *Kamu yönetimi, Yeni Kamu Hizmeti, Yeni kamu yönetimi, Geleneksel
Kamu Yönetimi, Kamu Personel Rejimi*

Giriş

Kamu yönetiminin ana unsurlarından biri kamu hizmetidir. Her dönem, kamu yönetimi ve siyaset alanında yaşanan dönüşümler kuram ve uygulamaya da yansımıştır. Bu durum, kamu yönetiminin tüm unsurlarını, bürokrasiyi ve kamu hizmetinin içeriğini de büyük ölçüde etkilemiştir.

Literatürde ve uygulama alanında Geleneksel Kamu Yönetimi Kuramının (GKY) hakimiyeti, popülerliği 1945'lerde tepe noktasına ulaşmasına rağmen; küresel siyaset, ekonomi ve toplumsal yapıda meydana gelen değişimler sonucunda, yüz yılın sonuna doğru toplumsal ihtiyaçları karşılamamakla eleştirilmeye başlanmıştır. Kurama yönelik en güçlü eleştiri de, Yeni Kamu İşletmeciliği Yaklaşımından (YKİ) gelmiştir. Bu itibarla YKİ, özel sektör yönetim anlayışı ve tekniklerinin kullanılmasıyla kamu örgütleri tarafından sağlanan mal ve hizmetlerin üretiminin daha etkin ve etkili sunulacağı, piyasaların rolünün artırılması gerektiği, "küçük devlet", "finansal yönetimde yenilik", etkinlik, verimlilik gibi temaların kamu sektöründe ön planda tutulmasını savunmaktadır [14, s. 377; 14, s. 135]. Ancak YKİ de, bir süre sonra farklı bakış açılarından sorgulanmaya ve eleştirilmeye başlanmıştır. Bu eleştirilerden başlıcaları YKİ'nin gerçek bir teorik temelden yoksun olması nedeniyle Geleneksel Kamu Yönetimi teorisinin bir dalı gibi görülmesi gerektiği, vatandaş "müşteri" olarak görmenin hatalı olduğu, piyasa modelinin daha iyi kamusal sonuçlar üreteceğini varsaymanın hata olduğudur [16, s. 234]. YKİ Yaklaşımına yönelik eleştirilerin bir bölümü de Denhardt ev Denhardt tarafından geliştirilmiş "Yeni Kamu Hizmeti" Yaklaşımı tarafından getirilmiştir. Bu yaklaşım, kamu hizmetinde şu temel özelliklerin olması gerektiğini önermektedir: a) "müşteri"ye değil, "vatandaş"a hizmet etmek, b) "kamu yararı" bir ürün değil, amaç olması, c) vatandaşlığa girişimcilikten daha çok önem vermek, d) stratejik düşünmek, demokratik hareket etmek, e) hesap verebilirliğin basit bir mesele olmaması, e) idare değil hizmet etmek. [11, s. 3-10].

Bu çalışmada kamu yönetimi kuram ve uygulamasında yaşanan dönüşüm bağlamındaki kamu hizmeti ve kamu yöneticisine bakış açısının, rol ve sorumluluklarının nasıl değiştiği, Yeni Kamu Hizmeti (YKH) Yaklaşımının temel önermeleri çerçevesinde ince-

* Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
e-mail: fatmanevalgenc@gmail.com

** Doç. Dr. Azərbaycan Cumhuriyeti, Devlet Başkanlığı'na Bağlı Devlet İdarecilik Akademisi Öğretim Üyesi,
e-mail: m_hasanoglu@yahoo.com.tr

lenmektedir. Bu kapsamda YKH Yaklaşımının kamu hizmetinde bulunması gerektiğini savunduğu özellikler; kamu hizmeti tanımı, içeriği, kamu görevlisinin rol ve sorumlulukları incelenmektedir. Bu çerçevede makalede öncelikle kamu hizmeti kavramına ve geçirdiği dönüşüme kısaca değinilmekte, ardından Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımının bakış açısından kamu hizmeti ve kamu görevlisi konuları ele alınmaktadır.

1. Kamu Hizmeti Kavramı ve Dönüşümü

Devletin asli görevlerinden biri kamu hizmeti sunmaktır. Zaman içinde gerek kurumda gerekse uygulamada devletin rol ve işlevlerinin farklı dönemlerde kapsam, tür, sunum yöntemi itibarıyla farklı şekillerde değerlendirilmesi, “kamu hizmeti” kavramsallaştırmasını da etkilemiştir. Küresel, bölgesel ve ulusal ölçekte yaşanan; küreselleşme-yerelleşme, demokratikleşme ve insan hakları, bilgi iletişim teknolojileri, krizler gibi her türlü gelişme siyaseti ve kamu yönetimini de etkilemektedir. Bu etkiler, kamu yönetiminde yapısal, işlevsel ve devlet-birey ilişkileri anlamında köklü değişikliklere neden olmakta ve bunların hemen hepsi devletin varoluş nedenlerinden olan kamu hizmetini ve onu sunan kamu görevlisinin rol ve sorumluluklarını da farklı boyutlarda etkilemektedir. Bu dönüşüm sürecinde kamu hizmetinin nasıl tanımlanması gerektiği, neleri içerdiği, kapsamı, sunan aktör, sunulma yöntemi ve araçları, finansmanı da bu tartışma, dönemsel değerlendirme ve kamu yönetimi literatürü içinde olduğu gibi idare hukuku alanında da en önemli tartışma konularından bir olagelmıştır.

Duguit, ülke ile birlikte kamu hizmetini de devletin kurucu unsurları arasında saymaktadır. Ona göre, toplumsal yaşam için mutlaka yapılması gereken bir faaliyet varsa ve bu özel sektör tarafından düzenli ve sürekli olarak verilemiyorsa, bu faaliyet, doğal olarak kamu hizmeti olarak kabul edilir ve devlet tarafından üstlenilmesi, sunulması gerekir. Buradan hareketle Sıddık Sami Onar’a [7, s. 102] göre kamu hizmeti, geniş anlamda, devlet veya diğer kamu tüzel kişileri veya bunların gözetim ve denetimleri altında, genel, ortak ihtiyaçları karşılamak, kamu yararını sağlamak için kamuya devamlı ve düzenli olarak sunulan faaliyetlerdir. Kavram, dar anlamda ise, kamu kurumlarının kamu hukukundan doğal yetkilerle ve buna özgü yöntemlerle yapılan faaliyet ve hizmetlerdir. Subjektif yaklaşımı benimseyen Jéze, kamu hizmeti kavramsallaştırmasında, hizmetin niteliğinden çok siyasi karar vericilerin belirleyici olduğunu savunur. Ona göre, kamu hizmeti, siyasi otoritenin kamu hizmeti olarak yerine getirmeye karar verdikleri kamusal ihtiyaçlardır. Truchet’e göre, kamu hizmeti kamu yönetimi, yöneticisi tarafından bazı faaliyetlere yapılandırılan etikettir, damgadır. Ekonomik Kamu Hizmeti anlayışına göre de kamu hizmetleri ancak özel sektör tarafından yapılmayan faaliyetlerde gündeme gelmelidir. Avrupa Birliği’nde benimsenen kamu hizmeti anlayışı da büyük ölçüde buna dayanır; savunma, güvenlik, adalet gibi sınırlı faaliyetler kamu hizmeti haline getirilmeli, bunlar dışındakiler (sağlık, eğitim, ulaştırma, haberleşme vb.) özel sektör tarafından yürütülmelidir. Bu ayrıştırma, tam klasik kamusal mal ve hizmetler-yarı kamusal mal ve hizmetler ayrımı ile örtüşmektedir [1, s. 361].

Günümüzde kamu hizmetleri sadece kamu tüzel kişileri tarafından yürütülmemekte; bazı kamu hizmetleri idarenin gözetimi ve denetimi altında özel hukuk tüzel kişileri tarafından yerine getirilmekte; özel bir faaliyet devletleştirme yoluyla kamu hizmeti haline, kamu hizmeti de özelleştirme yoluyla özel faaliyet haline gelebilmektedir. Örneğin dış politika, dış savunma ve adalet ile iç güvenlik, eğitim, sağlık gibi temel kamu hizmetleri bile belli ölçülerde özel sektör tarafından verilebilmektedir [11, s. 10]. İnsanlara yönelik tüm faaliyetler kamu hizmeti olmaya elverişlidirler. Kamu hizmetinin özelliklerinden bazıları kısaca şu şekilde sayılabilir [5, 6]: hangi faaliyetin kamu hizmeti olduğunu belirlemede yasama organının iradesi belirleyicidir; kamuya yönelmesi, önemli derecede kamu yararı içermesi ve eşitlik ve tarafsızlık ilkesine uygun biçimde, yerel,

ulusal ve bölgesel ölçekte sunulabilir; tekel niteliğinde olması gerekmez, genellikle ücretsiz sunulur, süreklidir, değişkenlik ve uyum özellikleri vardır. Bu anlamda kamu hizmeti tanımı da özetle şu hali almıştır [6, 8]: Bir kamu kuruluşunun ya kendisi ya da yakın denetimi ve gözetimi altında özel sektör tarafından, kamu yararına yönelik olarak yürütülen faaliyetlerdir.

Hukuki, siyasi ve ekonomik alanlarda yaşanan gelişmeler kamu hizmeti kavramını da tanım ve içerik olarak etkilemekte ve değiştirmektedir. Kamu yönetiminin ve siyasetin zaman içinde dönüşümüne, demokrasi ve insan hakları alalarında yaşanan dönüşüme paralel biçimde kamu hizmeti anlayışı da değişime uğramıştır. 19 yy. sonları ve 20. yy. başlarında hakim olan objektif kamu hizmeti anlayışı subjektif kamu hizmeti anlayışına doğru evrilmeye başlamıştır. Kamu yönetimi literatüründe Geleneksel Kamu Yönetimi Kuramının hakimiyetinin Yeni Kamu İşletmeciliği karşısında sarsılmaya başlaması, neo-liberalizm ve küçük, sınırlı devlet, girişimci devlet anlayışları, verimlilik, etkinlik ve yönetim pratiklerinin teori ve uygulamada daha fazla yer almaya başlaması, “vatandaş-müşteri” tanımlamaları, rekabetçilik, hizmette yerellik, yerel hizmet vb gibi gelişmeler, kamu hizmeti kavramsallaştırmasını da etkilemiştir. Önceki dönemde devletin tek aktör veya ağırlıklı olarak kamu hizmeti üretme ve dağıtımından sorumlu görüldüğü anlayıştan yavaş yavaş uzaklaşılarak, kamu hizmetinin devlet yanında piyasa tarafından sunulması, fiyatlandırılması, ticarileşmesi, uygulamaları yaygınlaşmaya başlamıştır.

Diğer yandan 1990’lardan itibaren literatür ve uygulamada yükselişe geçen Yönetişim Yaklaşımıyla devlet-birey, devlet ve diğer aktörler arasındaki ilişki ve roller yeniden tanımlanmaya başlamış kamu yönetimi ve siyaset tek aktörlü bir yapıdan çok aktörlü bir karar verme ve uygulama alanına dönüşmeye başlamıştır. Yönetişim yaklaşımında kamu hizmeti de kamu dışındaki diğer aktörlerin sunumuna, katılımına, denetimine, etkilemesine daha açık, hesapverebilir hale gelmeye başlamıştır.

Yine bu dönemde küreselleşme yanında bilgi-iletişim teknolojilerinin kamu hizmet sunumunda yaygın olarak kullanılması e-devlet, m-devlet uygulamaları, 7/24 hizmet sunumu, klasik kamu hizmeti kavramsallaştırmasını değişime zorlayan unsurlar olarak ortaya çıkmıştır.

İlaveten, Geleneksel Kamu Yönetiminde kamu hizmetinin dayandığı etik, demokratik ve profesyonel değerlere zaman içinde özel sektörde geliştirilen sorumluluk, hesap verebilirlik, ortaklık, yeniden yapılanma, eşitlik, yenilikçilik, takım çalışması, mükemmeliyetçilik, dürüstlük, kalite, açıklık gibi değerler de eklenmiştir [2, s. 145].

2. Yeni Kamu Hizmeti Bakış Açısından Kamu Hizmeti Ve Kamu Görevlisi

Yeni Kamu Hizmeti (YKH) Yaklaşımı, Yeni Kamu Yönetimi Hareketi (YKYH) içinde yer alan ana konulardan biridir. YKYH, 1960 ve 70’li yıllarda ABD’de hem yerel kamu hizmetlerinde gereksiz federal müdahaleyi hem de vatandaşın kamu politikalarının hazırlanma sürecine katılıma oranının azalması ve bunun sonuçlarını eleştirmekle dikkati çekmiştir [2, s. 145-159]. YKİ’yi eleştiren çalışmaların artmaya başladığı dönemde, YKYH’nin kamu hizmeti kavramından yola çıkarak Denhardt&Denhardt [10, 11, 12] Yeni Kamu Hizmeti olarak adlandırdıkları bu alternatif normatif model ortaya koymuşlardır. 2000 yılında Public Administration Review Dergisinde yayımlanan makaleleri ve ardından 2011 yılında yayımladıkları aynı adlı kitaplarında Janet ve Robert Denhardt Yeni Kamu Hizmeti konusunda, bir ideal ilkeler seti önermişlerdir. Bu ideal ilkeler ve ilişkili uygulamalar demokratik kurallar ve kamu yönetimine vatandaş katılımına vurgu yapmaktadır. Bu modellerle yazarlar bir yandan YKİ’ne bir alternatif önerirken, kamu hizmetinin özü, yönetim içinde yönetimin rolü, bürokrasiyi kuşatan değerler, etkinlik, eşitlik, hesapverebilirlik gibi kavramları yeniden tanımlamaktadır. Bu ilkeler setini geliştirirken yazarların amacı daha ziyade YKİ retoriğine geleneksel ve demokratik perspektifi

kazandırmak ve devletin işletmeler gibi yönetilmesi fikrini kırmakta ve demokratik vatandaşlık, sivil toplum, örgütsel hümanizm ve postmodern kamu yönetimi kuramlarına dayanmaktadır [11, 12].

Denhardt & Denhardt'ın YKH'nin kamu yönetimi için önerdiği ilkeler şunlardır: a) Müşteriye değil, vatandaşa hizmet etmek, b) Kamu yararının bir ürün değil amaç olması c) Girişimcilikten çok vatandaşa önem vermek, d) Stratejik düşünüp demokratik hareket etmek e) Hesap verebilirliğin basit bir mesele olmaması f) İdare değil hizmet etmek g) Sadece verimli değil değerli insan. Denhardt & Denhardt YKH'nin kamu yönetimi için önerdiği ilkeleri ortaya koyarken, 2015 yılında kaleme aldıkları makalelerinde de yedi başlık altında formüle ettikleri argümanlarını günün koşullarına göre revize edip teori ve pratikle uyumlaştırarak bunları 4 ana soru halinde ele almışlardır: 1) Vatandaş katılımı gerçekten işlemekte midir? 2) Pratikte hangi işbirlikçi liderlik modelleri ortaya çıkmaktadır? 3) Piyasa ve girişimcilik modellerine duyulan güven azalmış mıdır? 4) Kürek mi çekmeliyiz? Dümen mi tutmalıyız? Hizmet mi etmeliyiz? [13].

Bu çalışmada bu unsurlar arasında Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımının özellikle kamu hizmeti ve kamu yöneticisini Geleneksel Kamu Yönetimi Kuramı ve Yeni Kamu İşletmeciliği Kuramında farklı biçimde nasıl kavramsallaştırdığı üzerinde ağırlıklı olarak durulmaktadır.

Kamu Hizmeti ve Vatandaş

İşletmeci yaklaşımın aksine, YKH'nde esas olan, kamu kurumlarının verimliliğinden ziyade vatandaşların taleplerinin gerçek anlamda karşılanmasıdır. Geleneksel kuramdan farklı olarak YKH, vatandaşın bürokrasi ile bağlantısının seçilmiş bürokratlar yoluyla dolaylı olarak kurulmasını önerir. YKH'nde vatandaşlar geleneksel demokratik teoriye göre basit şekilde hizmetin alıcısı olarak görülmez, onlar hizmeti talep eden ve alandır [17, s. 234-256].

Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımında vatandaş ve kamu görevlisinin rolü, kamu hizmetinin nasıl tanımlandığına bakıldığında [2, 3], YKH'ne göre, **vatandaş** "müşteri" olarak görmek mümkün değildir. Çünkü, vatandaş, halktır; siyasal sistem içinde hak ve yükümlülüklerle sahiptir, siyasal iktidarı belirleme ve ona kaynak olma, kamu politikalarının belirlenmesine ve oluşturulmasına katılma rolü vardır. Bu nedenle devlet ve birey arasındaki ilişki, YKH'nin savunduğu gibi şirket ve müşterisi arasındaki ilişkiye indirgenemez. Aksine, YKH'ne göre vatandaşın bu siyasal fonksiyonu ve rolü daha da kuvvetlendirilmelidir.

YKH'nde kamu görevlileri "müşteriye" değil "demokrasiye" hizmet eder. YKH'ne göre, yöneticilerin vatandaşa ihtiyacı vardır, vatandaş otoriteyi paylaşan ve işbirliği için gerekli aktördür. Bu nedenle YKH'nde olduğu gibi yüksek verimliliği amaçlamak yerine YKH güven ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilir olmayı savunmaktadır [12, 13].

Vatandaş, GKY'nde ifade edildiği gibi, devlete "bağımlı" bir birey olmadığı gibi YKH'nin savunduğu gibi kendi çıkarının peşinde koşan bir "müşteri" de değildir. Özel sektördeki rolüyle müşteri, kendi fayda, çıkar, arzu ve isteklerinin peşinden giderken; vatandaş, kamu hizmeti alırken kamu yararının sağlanması, ortak iyi, hizmetin toplumsal sonuçlarından da etkilenir. Diğer yandan **kamu hizmetlerinin** bölünemez özelliğinden, dışşallık özelliklerinden, bazı kamu hizmetlerinin sadece bugünü değil, uzun vadede gelecek neslin ihtiyaçlarını da karşılayabilecek ölçüde olmasından dolayı belli bir kamu hizmetinin faydalanıcısını, özel sektörün mal veya hizmetini alan müşterileri gibi kolaylıkla tespit etmek de zordur. Kamu yönetiminde ve kamu hizmet sunumunda da eşitlik ve adalet temel ilkeler iken, siyasi iktidar, kamu hizmetinin sunumunda engelliler, yaşlılar, kadınlar vb. gibi bazı da grupları önceleyebilir. Oysa özel sektörde hizmet sunumunda ekonomik faktörler temel belirleyicidir. YKH'ne göre kamu hizmetinin temel amacı da ortak, vatandaş ve devletin diyaloga dayalı iletişimi ile üretilmiş olan kamu

yararına ulaşmaktır. Bu nedenle kamu görevlisinin rolü ve konumu, özel sektörden farklı olarak, sadece vatandaşın talebine cevap vermek değildir. Aynı zamanda vatandaşla arasında bir güven ve işbirliği de olmalı, vatandaşın "hizmetkârı" olduğu bilinci olmalıdır[2, 3].

Denhardt ve Denhardt'a göre YKİ etkinlik, tüketici ihtiyaçlarına cevap vermek yanında yerleşme, özelleştirme, rekabete vurgu yaparken YKH eşitlik, temsiliyet ve adalet gibi değerler ve kamu yararını güçlendirebilecek değerleri savunur. Özelleştirmenin ardındaki fikir, vatandaşa piyasada tercih yapma imkanı, daha fazla söz hakkı vermesidir. Ancak pratikte yaşanan sorun kamunun sadece bir veya iki tedarikçiyle anlaşma yapmasıdır. Bu durumda ilk haline göre tercih durumu ne artar ne de azalır. Sonuç olarak, vatandaş bir tedarikçi tercihinde bulunamaz. Diğer yandan yerel yönetimlerin hizmet sunumundaki rolünü artırmaya yönelik çabalar da yeterli etkinliği, eşitliği, söz hakkını sağlamamaktadır. Bu durum geleneksel kamu yönetimine dönüşten ziyade piyasa ve demokrasinin birleştirilmesinde, daha etkili ve sosyal olarak optimal planların yapılması ve uygulanmasında yeni çözümlere ihtiyaç doğurmaktadır. Empirik çalışmalar özel tedarikçi zaman içinde para tasarrufu sağlamadığını da ortaya koymaktadır. Bunun nedenlerinden bir bölümü izleme maliyetlerinden kaynaklanmaktadır.

Kamu Görevlisi, Kamu Yöneticisi

YKİ ve GKY kuramlarının tersine YKH'ne göre **kamu yararı**, bireysel çıkarların toplamının ötesinde bir anlam ifade eder. Buna göre, **kamu yararını** gerçekleştirmede müzakere ve işbirliğini sağlayan farklı diyalog yöntemleri aracılığıyla vatandaş katılımının sağlanması gerekir. Ancak bu şekilde toplum olma ruhunun ve demokrasinin gelişmesinin mümkündür.

YKH savunucuları YKİ'nin "girişimcilik" anlayışına karşı çıkmakta kamu yönetiminin piyasa ve tüketici kadar **demokrasi ve vatandaşlık** kavramlarına da dayanması gerektiğini ifade etmektedirler [10].

YHK'ne göre, kamu yararı, ancak **kamu görevlileri** tarafından daha da geliştirilebilir. YKİ, bürokratların kamu yönetiminde verimliliği artırma adına birer şirket yöneticisi gibi düşünmeleri, karar vermeleri ve hareket etmelerini önerir. Oysa YKH'ne göre, bürokratlar, devletin sahibi değildir, kamu kaynakları onlara ait değildir. Bu nedenle kamu yönetiminin, devletin sahibi, bürokrat olamaz, devletin sahibi vatandaşdır. Bu yaklaşıma göre bürokrat, ancak kamu kaynaklarının, örgütlerinin koruyucusu, vatandaşla diyalogu sağlamada, çözüm üretmede sorumluluk sahibi ve vatandaşın hizmetkârıdır. Diğer yandan kamu yöneticileri, şirket yöneticileri gibi, risk alma, maliyetine kişisel olarak katlanma gibi bir durumda değildirler. Kamuda riskler ve fırsatlar da, kişisel, tek bir örgütle sınırlı olmayıp tüm toplumu ilgilendirdiğinden ortak sorumluluk kapsamındadır ve ortak karar alınır [2, 3].

YKH yaklaşımına göre **kamu yöneticisi**, kamu hizmetinin sağlanmasında bir hakem veya tedarikçidir. YKH'nde kamu görevlileri sadece yasal ve siyasal sorumluk sahibi değil bunun yanında topluma, siyasi kurallara, profesyonel kurallara, vatandaşın talep ve çıkarlarına da duyarlı olmalıdır [12].

YKH'ne göre, kamu **görevlisinin öncelikli görevi**, toplumu kontrol etmek değil, vatandaşa yardım etmek, onun ortak çıkarlarını koruma, ihtiyaçlarını karşılamaktır [14]. GKY Kuramında devletin toplumu yönlendirmede merkezi bir konumda olduğu düşünülürken, günümüzde hakim olan düşünce, tek merkezli, tek aktörlü kumanda mekanizmasına dayanan bu örgütsel yapı yerine, hem siyasal hem de sosyal yaşamda daha fazla ön plana çıkan katılımcı, müzakereci, çok aktörlü yönetim modelleridir. Kamu politikalarında gündem belirlemede, kamu politikalarının tasarlanmasında artık sadece devlet ve aktörleri değil devlet dışında diğer aktörler de (uluslararası örgütler, medya, sivil toplum örgütleri vb.) farklı çıkarları, değişen güçleri ile müzakere sürecinde yer almaktadır.

Devlet, kamu politikaları artık bu aktörlerin etkileşiminin birer ürünüdür. Bu değişen siyasal ve sosyal düzende devlet artık, bu aktörler için bir kumanda merkezi olmaktan çok, çözüm üreten, liderlik yapan, ortak değerleri merkeze alan, onlarla birlikte hareket eden bir aktördür. bu çerçevede kamu yöneticisinin, kamu görevlisinin yeni rolleri arasına müzakere, arabuluculuk, çatışma çözümü de girmiştir [12].

GKY, YKİ ve YKH Yaklaşımları **kamu görevlilerine** bakışı açısından değerlendirildiğinde, geleneksel kuramın müşteri ve seçmenlere karşı; Yeni Kamu İşletmeciliğinin müşterilere karşı, Yeni Kamu Hizmetinin ise vatandaşlara karşı kamu görevlisinin sorumluluğu olduğunu savunur. Her üç yaklaşımda kamu görevlilerinin temel motivasyonunun ne olduğu değerlendirildiğinde, Geleneksel Kuramın ücret ve diğer faydalar ile kamu görevlisi olmanın sağladığı güvenceyi, Yeni Kamu İşletmeciliğinin girişimci ruh ve devletin küçültülmesine yönelik ideolojik isteği; Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımının ise topluma faydalı olma isteğini kamu görevlilerinin temel motivasyonu olduğu iddia edilmektedir [10].

YKH'nde, **kamu yöneticileri** [12];

- Ortak bir kamu yararı, ortak fayda, sorumluluk düşüncesi ve kapsamlı bir diyalog ve müzakere ile vizyon oluşturmaktan sorumludur. Kamu yöneticisinin görevi bu konularda alternatif çözümleri üretmek, önerileri ortaya koymak ve vatandaşlar ve diğer aktörlerle bunları müzakere etmek, bunun için tartışma alanları oluşturmak, adalet ve eşitlik ilkeleri çerçevesinde kamusal sorunlara çözüm bulmaktır.

-Bu şekilde vatandaşların ihtiyaçları daha işbirlikçi ve demokratik süreçlerle belirlenebilir ve çözüme kavuşturulabilir. Bu çerçevede YKH kamu yöneticilerinestrategjik düşünüp, demokratik hareket etmeyi önerir. Bu öncelik doğrultuda kamu örgütlerinde kurumlar ve kamu görevlileri için rol ve sorumlulukların yeniden tanımlanması ve uygulamaya geçirilmesi gerekir.

- Bu rol ve sorumluluk dağılımında cesaretlendiren, sorumluluk veren bir kamu yöneticisine, lidere ihtiyaç vardır.

- Ancak böyle bir yapılanmada vatandaşlar devletin kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulmuş, açık, ulaşılabilir bir yapı olduğunu fark eder.

- Böyle bir yapı içinde kamu görevlisinin kendisini sadece siyasilere karşı değil, vatandaşa karşı da daha sorumlu hissetmesi, anayasa ve yasalara olduğu kadar toplumsal değerler ve etik ilkelere, profesyonel standartlara daha bağlı hareket etmesi, daha güçlü hesapverebilirlik mekanizmalarının inşa edilmesi gerekir.

Denhardt ve Denhardt [13] YKİ'nin, kamunun hizmet sağlamaktan (rowing) giderek artan şekilde uzaklaşarak onun yerine politika geliştirme (Steering) ile ilgilenmesini önermesine karşılık, YKH'ni savunanların kontrol ve yönlendirmeden ziyade ve kamu görevlisinin vatandaşa ve topluluklara hizmetinin artırılması vatandaşlara ortak hedeflerin gerçekleştirilmesi konusunda yardımcı olmalarını önermektedirler. YKH savunucularına göre kamu çalışanları sadece piyasa değil yerel, bölgesel, federal kanunlar, profesyonel standartlar, siyasi iklim, topluluk değerleri ve vatandaşın faydası gibi uzun bir listeyi de dikkate almalıdır. Kamu yöneticileri çok sayıda ve bazen çatışan hedefleri olan kamu programlarının sonuçlarını ölçmekle, kamusal sorunlarla da mücadele ederler. Oysa, performans ölçümü araçları geleneksel olarak anlamlı ve kullanışlı ölçümler geliştirme konusunda vatandaşın potansiyel rolünü ihmal etmektedir. Benzer şekilde vatandaşlar üzerinde kamusal programların etkisini ölçme ihtiyacını da inkar etmektedirler. Oysa vatandaşa aldığı hizmetin değerlendirilmesinde bir rol verilmelidir. Böylelikle halkın gerçek sorunları ölçülmüş, hem vatandaşın hem de kurumun yaklaşımları görülmüş olur. İyi bir program girdileri, bölümler yerine konular, temalar bazında yapmalı; plan dili kullanılmalı, öğrenme ve geliştirmeye yönelik ölçümler, bilginin yayılması amacıyla web teknolojileri kullanılmalıdır. Diğer bazı yazarlara göre ise sadece performans

ölçüm stratejileri değil vatandaşlar üzerinde kamusal programların etkisinin ölçümü de önemlidir. Performans ölçüm sistemleri kamu politikaları ve programlarının siyasi etkililik, sosyal güven, sivil katılım gibi boyutlarının ölçümünü de içermelidir. Kısaca, kamu görevlileri sadece kurallara uymak ve doğrudan hizmet sağlamakla değil, vatandaşlığı ve örgütler arası ağbağları genişletmekten de sorumludur. Denhardt ve Denhardt'a göre YKH'nde kamu personelinin görevi sadece "tüketicinin" taleplerine basit cevaplar vermek, hızlı ve etkili çözümler üretmek değildir, kamu hizmeti vatandaşlar için alternatifler sunmak üzerine odaklanmalı, vatandaşlarla arasında güvene dayalı ilişkiler oluşturulmalı, onlarla beraber sorunların tanımlanması, alternatiflerin geliştirilmesi ve çözümlerin uygulanması konusunda çalışması gerekmektedir.

Kamu örgütleri günümüzde yönetim, işbirliği ağları içinde hareket ederler. Bu yapılarda vatandaşın devlete, liderliğe olan güveni, insana ve değerlerine saygı da yönetim yapılarının çalışmasında başarıyı artıracaktır. Liderlik ise hedef, değer ve idealler üzerinde odaklanmayı gerektirir [12].

Sonuç

YKH, kamu yönetimi alanında yaşanan dönüşümü işaret eden yaklaşımlardan biridir. YKH'ne göre, demokratik bir toplumda kamu yönetiminde etkinlik ve verimlilikten ziyade, demokratik değerler, kamu yararı yönetim sistemi içinde öne çıkarılması gereken kavramlardır.

Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımı içinde kamu hizmeti ve kamu görevlisinin rolünün ne olduğu bu çalışmada ele alınmıştır. Buna göre, çalışmada öncelikle kamu yönetiminde dönüşüm ve bunun kamu hizmeti anlayışına nasıl yansıdığı üzerinde durulmuş, ardından Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımının bu kavramları ne şekilde ele aldığı incelenmiştir.

Buna göre YKH yaklaşımında kamu hizmeti, "müşteriye" değil, "vatandaşa" sunulmakta ve dolayısıyla demokrasinin gelişimine aracılık etmektedir. Kamu hizmetinin alıcısı olan vatandaş aynı zamanda kamu politikalarının geliştirilmesinde kamu yönetici ile işbirliği içinde çalışmaktadır, vatandaş, hizmeti talep eden ve alandır.

Kamu görevlisi sadece hizmet vermektense değil, kamu yararını sağlamaktan, vatandaşa güven vermektense ve kamu yararının oluşturulmasında vatandaş katılımı, müzakere ve işbirliğini sağlamaktan da sorumludur.

Kamu yöneticisi, kamu kaynaklarının, örgütlerinin koruyucusu, demokratik diyalogun ve vatandaşlığın sağlayıcısı, vatandaşın hizmetkarıdır. Kamu görevlisi, stratejik vizyonla kamu yararını oluşturmak için lider rolü üstlenmeli, vatandaşın taleplerine duyarlı, hassas olmalı, müzakere ve işbirliğine açık, hesapverebilir, vatandaş ve örgütler arasında ağbağları genişletmekten sorumlu, kamu hizmetinin sağlanmasında bir hakem ve tedarikçi olmalıdır.

Bu bakış açısı ile YKH yaklaşımı kamu hizmeti ve personeline yaklaşımı ile alternatif bir model ortaya koymaktadır. Bununla birlikte argümanlarının farklı ülkelerde uygulamaya, kamu hizmetine ve kamu personeline da yasal ve kurumsal yapılanmaya yansıyor yansımadağı vb çalışmalara da ihtiyaç bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Genç, F.N. Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımı //Türk İdare Dergisi, 2010, 466, s. 145-159.
2. Genç, F.N. Yeni Kamu Hizmeti: Vatandaş ve Kamu Yararı Temelinde Kamu Hizmetini Yeniden Düşünmek, Kamu Yönetiminde Yeni Paradigma Arayışları Yeni Kamu İşletmeciliği ve Ötesi / (ed.) Ö.Köseoğlu, M.Zahit Sobacı // Dora Yayınevi, 2015, 326 s.
3. Gözübüyük A.Ş. Türkiye'nin Yönetim Yapısı / A.Ş.Gözübüyük. Ankara: 7. Bası, Turhan Kitabevi, 2001. 366 s.

4. Gözübüyük, Ş. Yönetim Hukuku / Ş.Gözübüyük. Ankara: Turhan Kitabevi, 2003. 522 s.
5. Gözler, K. İdare Hukuku / K. Gözler Bursa: Cilt: II, Ekin Kitabevi, 2003. 3168 s.
6. Onar, S.S. İdare Hukukunun Umumi Esasları/ S.S. Onar. İstanbul, 1996, Cilt: 1, 3. Baskı.
7. Günday M. İdare Hukuku / M.Günday . Ankara: İmaj Yayıncılık, 2003. 654 s.
8. Öztekin, A. Devletin Asli Ve Sürekli Görevleri (Temel Kamu Hizmetleri) Ve Özellikleri // Akdeniz Çapar, S. “Kamu Hizmet Sunumunda İdarecilerin İşlevi” / R. Demir, Ş.Yıldırım // Türk İdare Dergisi, 2015, s. 361-400.
9. İ.İ.B.F. Dergisi, 2015, (30), s.10-19.
10. Denhardt, R B. The New Public Service: Serving Rather than Steering / J.V Denhardt // Public Administration Review, 2000, 60 (6), s. 549-559.
11. Denhardt, R.B. The New Public Service: Putting Democracy First/J.V Denhardt // National Civi Review, 2001, 90 (4), s. 391-400.
12. Denhardt, R.B. The New Public Service: An Approach To Reform” / J.V Denhardt. International Review of Public Administration, 2003, Vol. 8, No. 1, p. 3-10.
13. Denhardt, J.V. The New Public Service Revisited” / R.B. Denhardt. Public Administration Review, 2015, 75(5), s. 664-672.
14. Muliawaty, L. The Role Of New Public Service Model In Developing Tourist Destination In Bandung City: A New Paradigm For Domestic Tourism Industry / K.Alamsyah, H. Loupias. International Journal Of Scientific & Technology Research, 2019, 8 (6), s. 322-326.
15. Osborne, S.P. The New Public Governance? // Public Management Review, 2006, 8 (3), s. 377-387.
16. Osborne, S.P. A New Theory For Public Service Management? Toward A (Public) Service-Dominant Approach / Z.Radnor, G.Nasi. American Review of Public Administration, 2015, 43(2), 135-158.
17. Rauh, J. Ethics Problems in the New Public Service: Backto a Service Ethic? // Public Integrity, 2018, 20 (3), s. 234-256.

Резюме

*Фатма Невал Генч
Муртаза Гасаноглу*

***Общественная служба в новом подходе общественной службы
и государственный администратор***

Государственный служащий несет ответственность не только за предоставление услуг, но и за общественное благо, доверие гражданина, а также за участие граждан, ведение переговоров и сотрудничество в создании общественного блага. Одна из вех государственного управления – публичные серверы. Демократическое гражданство, концепции гражданского общества, лежащие в основе подхода новой государственной службы. В контексте демократического гражданства и гражданского общества НПС сосредоточены на том, чтобы служить людям. В соответствии с подходом НПС, общественные услуги будут перепроектированы с некоторыми принципами, такими как общественный интерес – это не продукт, это цель; граждане не являются клиентами, ответственность не является простой проблемой, производительность так же важна, как гражданство, гражданские и общественные услуги важнее, чем предпринимательство. Изменения, которые происходят в государственном управлении и отражают теорию и практику, не только в целом влияют на политику, но также оказывают влияние на все компоненты государственного управления и элементы серверов. В этой статье рассматриваются сдвиги в государственном управлении, теории и практике, в новом подходе к государственным службам, публичных серверах и роли государственного служащего, пропорции, определения, содержание, роли и обязанности в этом подходе новых политических серверов. В этом контексте предварительно соблюдается понятие государственной службы и ее переход, а затем в новом представлении государственной службы обрабатываются ранее упомянутые концепции. Какова роль государственной службы и государственного служащего в новом подходе к государственной службе, обсуждается в этом исследовании. Соответственно, исследование в первую очередь сфокусировалось на преобразовании в государственном управлении и на том, как оно отражается на понимании государственной службы, а затем на том, как Новый

подход к государственной службе обрабатывает эти концепции.

Ключевые слова: государственное управление, новая государственная служба, новое государственное управление, традиционное государственное управление, режим государственного персонала

Summary

*Fatma Neval Genj
Murtaza Hasanoglu*

Public service in the new public service approach and public administrator

The public official is not only responsible for providing services, but also for the public good, trusting the citizen, and for citizen participation, negotiation and cooperation in the creation of the public good. One of the milestones of public administration is public servers. Democratic citizenship, civil society concepts drawing the framework of the New Public Service approach. In the context of democratic citizenship and civil society NPS focus on to serve to people. According to NPS approach public services would redesign with some principles such as public interest is not a product, it is an goal; citizens are not customers, responsibility is not a simple issue, productivity as important as citizenship, citizen and public services important than entrepreneurship. The changes that takes place in public administration and it's reflects on theory and practice not only generally effects politics but also have impact on all components of public administration and elements of servers. In this article shift in public administration, theory and practice , in new public service approach public servers and role of public servant ,proportion, definition ,content ,roles and responsibilities in this approach of new politic servers are examined. In this context preliminarily public service notion and its transition are observing, and then in new public service view previously mentioned concepts are handled. What is the role of public service and public servant in the new Public Service approach is discussed in this study. Accordingly, the study firstly focused on the transformation in public administration and how it reflects on the understanding of public service, and then how the New Public Service Approach handles these concepts.

Keywords: *Public administration, New Public Service, New public management, Traditional Public Management, Public Personnel Regime*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94

**PƏHLƏVİ REJİMİNİN MÜSTƏMLƏKƏ SİYASƏTİ CƏNUBİ
AZƏRBAYCANDA MİLLİ-DEMOKRATİK HƏRƏKATI
FORMALAŞDIRAN ƏSAS AMİL KİMİ**

Həsən SƏFƏRİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 3 mart 2021; çapa qəbul edilmişdir: 8 aprel 2021; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2021.

Received: 3rd March, 2021; accepted: 8th April, 2021; published online: 30 th of June , 2021.

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, Pəhləvi rejimi, Rza şah, ADF, Pişəvəri

Giriş

Cənubi Azərbaycanda XX əsrin birinci yarısında baş verən hərəkatların irtica tərəfindən boğulması və ya arzuolunan nəticəyə çatmasına imkan verilməməsinin davamında İranda ingilislərin köməyi ilə çevriliş nəticəsində Rza xan (Pəhləvi sülaləsinin banisi) hakimiyyəti qəsb etdi. Rza xanın çevriliş nəticəsində qurduğu Pəhləvi rejimi isə Cənubi Azərbaycana qarşı tarixdə misli görünməmiş zülm və ayrı-seçkilik siyasəti yeritdi. Nəticədə burada əvvəlki hərəkatlara nisbətən daha radikal hərəkat formalaşmağa başladı. Pəhləvi rejimi dövründə Cənubi Azərbaycanda formalaşan milli-demokratik hərəkat isə son olaraq 1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda 21 Azər hərəkatının meydana gəlməsi ilə nəticələndi və Azərbaycan Milli Hökumətinin yaradılması istiqamətində isə hərəkatın istiqamətverici qüvvəsi – Azərbaycan Demokrat Firqəsi (ADF) yaradıldı.

Pəhləvi rejiminin Cənubi Azərbaycanda zülm və müstəmləkə siyasəti

Cənubi Azərbaycan Pəhləvi rejiminin hakimiyyəti çevrilişlə qəsb etməsinə qədər Təbriz başda olmaqla Cənubi Azərbaycan bölgədə hər cəhətdən öncül idi. Lakin Pəhləvi sülaləsinin 1925-ci ildə çevrilişlə hakimiyyəti qəsb etməsindən sonra azərbaycanlılara qarşı zülm və məhv etmə siyasəti yeridilməyə başladı. Zülm və müstəmləkə siyasəti bütün sahələrdə aparılmağa başladı. “İran dövlətinin hakim fars millətçilik siyasətinə uyğun olaraq Azərbaycanda bütün idarələrdə və məhkəmələrdə işlər, hərbi hissələrdə təlimat, bütün məktəblərdə təhsil ancaq fars dilində aparılırdı. Azərbaycan dilində kitab, jurnal, qəzet və s. nəşr etməyə icazə verilmirdi. Azərbaycan dilində bir dənə də olsun teatr, filarmoniya, muzey, ali məktəb yox idi. Hökumətin Azərbaycan Maarif İdarəsi təhsildən daha çox Azərbaycanda fars dilini yaymaq, Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin qarşısını almaq tədbirləri görürdü” (2, s. 37).

Azərbaycanlıların bir millət kimi məhv edilməsi məqsədilə Azərbaycan dili və mədəniyyəti qadağan edildi. Pəhləvi rejiminin bu istiqamətdə Azərbaycana təyin etdiyi mədəniyyət rəisi Möhsini Azərbaycan dilinə qarşı çıxaraq deyirdi: “Kimsə türkcə danışsa başına uzunqulaq noxtası salıb axura bağlayın...” (8, s. 272). Azərbaycanlıların dilini məhv edib, onları assimilyasiyaya uğratmaq məqsədilə ən qəddar üsullardan belə istifadə edilirdi. “Möhsinidən sonra Azərbaycana mədəniyyət rəisi təyin edilən Zövqi isə məktəblərdə türkcə danışmağa cərimə sandığı tətbiq edərək, türkcə danışan azərbaycanlı məktəblilərin cərimə edilməsinə göstəriş vermişdi” (8, s. 272).

Pəhləvi rejimi Güney Azərbaycanda azərbaycanlı və türk izini silmək üçün eyni

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
e-mail: seferihesen@gmail.com

zamanda təhrif və saxtalaşdırmalara başladı. “Azərbaycanın bir sıra şəhər, kənd, qəsəbə və mahal, dağ, çay və tarixi yer adları farslaşdırılmış şəkildə yazılırdı. Azərbaycanın tarixi abidələri bərhad saxlanılırdı” (2, s. 37). Ümumiyyətlə, Pəhləvi dövründə qatı millətçilik o həddə çatır ki, Rza xanın göstərişi ilə Azərbaycanda və digər bölgələrdəki bütün türk toponimləri farscaya tərcümə edilərək dəyişdirilir (10, s. 26). Eyni zamanda Rza şahın çevrilişlə hakimiyyəti qəsb etməsindən sonra “Əski türk kitabları, Təbriz şairlərinin daş basması əsərləri və əlyazmaları yığışdırılıb yandırılırdı. Məktəblərdə türk uşaqlarında öz millətinə nifrət yaratmaq məqsədilə türkləri ən rəzil sifətdə göstərməyə səy edilirdi” (7, s. 203). Bundan məqsəd isə azərbaycanlıları bir millət kimi öz kökündən qoparıb, assimilyasiyaya uğratmaqla məhv etmək idi.

Ümumiyyətlə, XX əsrin 30-cu illərində əhalisi 15 milyon nəfər olan İranda qeyri-fars xalqlara qarşı daha artıq zülm olunurdu. Onların milli varlığı, dili, mədəniyyəti Rza şahın himayəsində olan şovinizmin təzyiq və zorakılığı qarşısında alçaldılır və təhqirlərə məruz qalırdı (4, s. 22).

Azərbaycan xalqına qarşı milli zülm və təhqir o səviyyəyə çatmışdı ki, Pəhləvi rejimi tərəfindən Azərbaycana vali təyin edilmiş “Abdulla Mustofi Təbrizdə əhalinin siyahıya alınmasını uzunqulaqların siyahıya alınması adlandırır... O övladı ölmüş və fars dilini bilməyən qoca ana və atalara öz dilində yas saxlayıb oxşamağa belə qəddarcasına imkan vermirdi” (8, s. 271). A.Mustofi özü bu cinayətlərini etiraf edərək Sultanzadə-yi Təbrizin məqaləsinə cavab olaraq yazırdı: “...Bəli mən ...heç vaxt icazə vermirdim yas məclisində molla türkcə mərsiyə oxusun. O çıxışlarımda deyirdim ki, əgər siz Daranın və Kambizin həqiqi övladınsınızsa, nə üçün Çingiz və Əfrasiyabın dilində danışsınız?” (8, s. 271).

Pəhləvi rejiminin Cənubi Azərbaycana qarşı müstəmləkə və ayrı-seçkilik siyasəti təkcə dil və mədəniyyət sahəsi ilə məhdudlaşmır, sosial, iqtisadi və sənaye sahəsində də ciddi ayrı-seçkilik mövcud olmuşdu. “30-cu illərdə dövlətin sənayeləşmə tədbirlərində Azərbaycana diqqət ayrılmadığından bu sahədə önəmli nəticələrdən danışmaq mümkünsüzdür. 30-cu illərdə ümumölkə üzrə irili-xırdalı işə salınmış 365 sənaye müəssisəsindən cəmi 12-si Azərbaycanın payına düşmüşdür. Bu 12 sənaye müəssisəsindən cəmi ikisi – Miyandab Qənd Zavodu və Təbriz Elevatoru dövlət vəsaiti hesabına yaradılmışdı. Yerli milli kapitalın hesabına yaradılmış sənaye müəssisələrinin hamısı yüngül sənaye müəssisələri olmuşdur” (5, s. 70).

1940-cı ilin yayında Azərbaycana təyin etdikləri vali “Mostovfi Təbriz əhalisinin taxıl ehtiyacını nəzərə almadan və xalvarının qiyməti 350-400 riyal olan taxılı zor tətbiq edərək 140 riyaldan alıb mərkəzə (İranda mərkəzinə - H.S.) göndərdi. Qış çatanda Təbrizdə taxıl qıtlığı yarandı və Rza şahın xüsusi mülkiyyətində olan, bir neçə il qalıb iyələnmiş Qorqan taxılını Astara yolu ilə gətirib, çarəsiz vəziyyətə salınmış əhaliyə xalvarını 600 riyaldan satdılar. Taxıl xarab olduğundan yeməyə yararlı deyildi. Bundan istifadə etməyə məcbur olan minlərlə yoxsul və çarəsiz əhali ya xəstələndi və ya öldü. Təbrizdə İran ordusunun komandanı atlara verilən həmin taxılın xarab olması və ordunun atlarının həmin taxılı yeməməsi ilə bağlı vali Mostovfiyə müraciət etdi. Vali utanmadan Təbriz əhalisini nəzərdə tutaraq demişdi ki, qorxusu yoxdur, ordunun atları yemədisə, verərik Təbrizin uzunqulaqları yeyər” (8, s. 269).

Cənubi Azərbaycanda sosial çətinliklərlə yanaşı iqtisadi çətinliklərin yaradılması Pəhləvi rejiminin ayrı-seçkilik siyasətində əsas prioritet kimi gözə çarpırdı. “1941-1945-ci illərdə İran dövləti Azərbaycan iqtisadiyyatında qəsdən böyük çətinliklər yaradırdı. 1941-ci ilin payızında Miyana-Təbriz dəmir yolunun çəkilişi, Zəncan mis və Qaradağ dəmir mədənlərinin istismarı dayandırıldı, Təbriz tütün fabriki bağlandı. 1943-cü ilin əvvəlində Amerika müşavirlərindən Viyunan iqtisad idarəsində, Allen ərzaq idarəsində işləri öz əllərinə almışdılar. Onlar Azərbaycandan çoxlu buğda və ərzaq çıxarıb aparırdı-

lar. Eyni zamanda Azərbaycana qənd, çay, parça və sair zəruri malların gətirilməsi işini qəsdən pozurdular. Amerikalı müşavirlərin və hökumətin bu cür pozucu fəaliyyəti nəticəsində 1943-cü ilin yazında Azərbaycanın Təbriz, Urmu, Ərdəbil, Marağa şəhərlərində bir neçə ay qəhətlik və bahalıq oldu” (2, s. 32).

Cənubi Azərbaycanın məqsədli şəkildə geri saxlandığı halda “20-30-cu illərdə Rza şah dövründə ölkədə icra olunan sənaye tədbirləri və bu sahədə qəbul edilmiş qərar və layihələr əsas etibarilə farsdilli mərkəz şəhərlərdə və qismən Xorasan əyalətində həyata keçirilmişdi... Aparılan tədqiqatlar, bu dövrə aid sənədlər və faktlar göstərir ki, Pəhləvi rejimi Azərbaycanı hər cəhətdən mərkəzdən asılı etmiş, onu İranın geri qalmış ucqarlarından birinə çevirmişdi” (5, s. 71). Pəhləvi rejiminin Cənubi Azərbaycana qarşı hərtərəfli ayrı-seçkilik siyasəti o qədər kəskin xarakter daşıyırdı ki, qısa zamanda “Azərbaycana göstərilən ögey münasibət onu mərkəz əyalətlərdən xeyli geri salmış, onun sənayesində, kənd təsərrüfatında, infrastrukturunda tənəzzül yaratmışdı” (7, s. 210). Təkcə Rza şahın 16 illik hakimiyyəti dövründə Pəhləvi hakimiyyətinin Cənubi Azərbaycana qarşı müstəmləkə siyasəti o qədər ağır nəticələr vermişdi ki, Qacar dövrü ilə müqayisədə Azərbaycan Pəhləvi dövründə xarabəyə çevrilmişdi. Azərbaycandan ağır vergi alınır, ancaq şəhərlərin abadlaşdırılmasına diqqət yetirilmir (8, s. 268).

Pəhləvi rejimi Cənubi Azərbaycanı sosial və iqtisadi cəhətdən müstəmləkə vəziyyətinə salmaqla yanaşı, həm də siyasi cəhətdən Azərbaycan xalqını hüquqsuz vəziyyətdə saxlayırdı. Say etibarilə təxminən farslar qədər olan azərbaycanlılara “hakimiyyətdə və ölkənin idarə edilməsində iştirak etməyə imkan verilməmişdi. İranın XII, XIII və XIV məclisləri və onların iş başına gətirdikləri hökumətlər İranda istismarçı siniflərin siyasətini-başqa millətlərə və xalqlara qarşı şiddətli milli zülm siyasətini həyata keçirirdilər. İran dövləti Azərbaycan xalqını Konstitusiyada təsbit olunmuş Əyalət və Vilayət Əncümənləri təşkil etmək hüququndan və demokratik azadlıqlardan da məhrum etmişdi. O var qüvvəsi ilə Azərbaycan xalqının siyasi cəhətdən mütəşəkkil olmasının qarşısını alırdı (2, s. 35-36).

Sözsüz ki, Cənubi Azərbaycanda əhali bu zülm və ayrı-seçkiliyə qarşı susmur və ciddi diktatura rejiminin olmasına baxmayaraq zaman-zaman üsyan qaldırırdı. Belə ki, Rza şah çevrilişlə hakimiyyəti Qacarlardan qəsb edib, Azərbaycana qarşı milli zülm siyasəti tətbiq etdikdən qısa müddət sonra “1927-ci ildə Təbrizdə təhsil sisteminin farslaşdırılmasına qarşı dəfələrlə etiraz çıxışları olmuşdur” (7, s. 208). Bir il sonra isə 1928-ci ilin oktyabrında Təbrizdə üsyan baş verdi. 10 gün davam edən və sonuncu gün yalnız qoşun hissələrinin şəhərə hücumu ilə yatırılan həmin üsyanın baş vermə səbəblərindən biri Rza şahın apardığı farslaşdırma siyasəti idi (7, s. 208).

Cənubi Azərbaycana qarşı bütün qeyd olunan zülm və ayrı-seçkiliklərlə yanaşı, Rza şahın 16 illik hakimiyyəti dövründə azərbaycanlı ictimai-siyasi fəallar da həbs edilmişdi. Təkcə Pişəvəri özü təxminən 10 il həbsdə qalmış və yalnız Rza şah hakimiyyətdən götürüldəndən sonra zindandan çıxıb bilmişdir. Həbsdən sonra Seyid Cəfər Pişəvəri “bir müddət Kaşana sürgün edildi və 1941-ci il ümumi amnistiya ilə sərbəst buraxıldı” (9, s. 10). Lakin Rza şah devrilib, yerinə oğlu gətirilsə və bir müddət nisbi yumşalma olsa da, “1941-ci ilin avqust-sentyabr aylarında, Rza şah diktaturası dağıldıqdan sonra da İran dövləti Azərbaycan, kürd, türkmən və başqa millətlərə şiddətli milli zülm edirdi. Azərbaycanda vaxtaşırı İran irticasına qarşı, hakim siniflərin özbaşınalığına qarşı inqilabi çıxışlar olurdu. Azərbaycan xalqına qarşı şiddətli milli zülm 1941-1945-ci illərdə də davam edirdi” (2, s. 35).

Nisbi yumşalma və xüsusilə İranda Sovet qoşunlarının olması nəticəsində İran hakimiyyətinin ciddi təzyiq göstərə bilməməsi nəticəsində Cənubi Azərbaycanda milli zəmində hərəkat açıq müstəviyə keçdi. “Elə Rza şahın hakimiyyətdən devrilməsindən dərhal sonra Təbrizdə “Azərbaycan Cəmiyyəti” təşkil edildi və 1941-ci ilin oktyabrın 22-

də Əli Şəbüstərinin rəhbərliyi və İsmayıl Şəmsin baş redaktorluğu ilə cəmiyyətin ideyalarını yayan qəzeti kimi “Azərbaycan” qəzeti nəşr edildi. Qəzet türk və fars dillərində nəşr edilirdi” (8, s. 273). Bunun ardınca isə çoxsaylı cəmiyyət və təşkilatlar yaranır və bəzən qısa müddət davam gətirə bilirdi. İran hakim dairəsinin Azərbaycana qarşı zülm və ayrıseçkilik siyasəti isə Rza şah Pəhləvi dövründə olduğu kimi Məhəmməd Rza şah dövründə də davam edirdi. Belə ki, Pişəvəri həmin dövr Cənubi Azərbaycanda ən fəal liderlərdən biri kimi məclis seçkilərində öz namizədliyini irəli sürdü. Lakin “1944-cü ilin fevralında XIV Məclisdən 16 min təbrizlinin səsini qazanmaqla Azərbaycandan seçilmiş S.C.Pişəvəri kimi bir şəxsiyyətin hiyləgərcəsinə məclisə yol tapmadan uzaqlaşdırılması Azərbaycandakı milli oyanmanı və xalqın öz azadlığı uğrunda daha fəal hərəkata qoşulmasını sürətləndirmiş oldu” (4, s. 39). Bu hadisədən sonra artıq S.C.Pişəvəri də əmin oldu ki, İranda şovinist Pəhləvi rejimi azərbaycanlılara öz hüquqlarını əldə etməyə imkan verməyəcək.

Pəhləvi rejiminin Cənubi Azərbaycanda müstəmləkə siyasətinin milli-demokratik hərəkata təsiri

Pəhləvi rejiminin Cənubi Azərbaycana qarşı zülm və ayrı-seçkilik siyasətinin davam etməsi azərbaycanlı azadxahlar qarşısında ən azı muxtariyyət tələbindən başqa heç bir şans buraxmadı. Ümumiyyətlə, Pəhləvi rejiminin zülmünə qarşı Cənubi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş qaldıran etirazlar tədricən böyük bir hərəkətə və inqilabı şəraitini formalaşdırmaqda idi. Eyni zamanda həmin zülm və ayrıseçkilik siyasətinin 1941-ci ildən sonra da davam etməsi artıq hərəkəti radikallaşdırırdı. Belə ki, “1945-ci ildə Azərbaycandakı sosial, siyasi və iqtisadi durum elə bir həddə gəlib çatmışdır ki, millət rejimin zorakılığına müqavimət göstərməkdən başqa çıxış yolunun qalmadığını görür. Belə bir şəraitdə xalqın mübarizəsinə başçılıq edə bilən və onu əsas hədəfə yönəltməyi bacaran bir təşkilatın yaradılmasına ehtiyac duyulur. Belə bir təşkilat S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə 1945-ci ilin sentyabrın 3-də yaradılmış Azərbaycan Demokrat Firqəsi olmuşdur (6, s. 107).

Həm Cənubi Azərbaycanda əhaliyə zülm və ayrı-seçkiliyin davam etməsi, həm də azərbaycanlı ziyalılar və fəalların nisbi fəaliyyət imkanı qazanması hərəkətin mütəşəkkil hala gəlməsinə şərait yaratmaqda idi. Belə bir şəraitdə azərbaycanlıların idarəçilik məsələlərindən kənarlaşdırılma cəhdi, seçkidə onların səsinin heçə sayılması və S.C.Pişəvərinin mandatının təsdiq edilməməsi Azərbaycanda əhalinin ciddi narazılığına səbəb oldu. Bu narazılığı “1944-cü ilin fevralından 1945-ci ilin ortalarına qədər Güney Azərbaycanın demək olar ki, hər yerində keçirilən fasiləsiz nümayişlər, mitinqlər və hətta ara-sıra dövlət məmurlarına, polis və jandarmalara göstərilən müqavimət (Sərab, Qaradağ, Mərənd, Marağa, Meşkin və s. şəhərlərdə) açıq-aydın göstərirdi” (4, s. 39).

Eyni zamanda Cənubi Azərbaycanda 1941-ci ildən bu yana yaranmış cəmiyyət və təşkilatlar, eləcə də qabaqcıl siyasi şəxsiyyətlər yaranmış inqilabi şəraitdə rejimə qarşı vahid və milli məramlı bir təşkilatın yaradılmasına ehtiyac duydular. Bu məqsədlə şah rejiminə qarşı ağır mübarizə yolu keçmiş bir neçə nəfər ömrünün 10 ilini şah zindanında keçirmiş və həmin illərdə Tehranda yaşayan S.C.Pişəvəri ilə məsləhətləşməyə getmişdilər. Bu məsləhətləşmədə Azərbaycandan gəlmiş adamlarla birlikdə Tehranda «Ajir» ətrafında toplaşmış azərbaycançılar da iştirak etmişlər” (4, s. 51). Cənubi Azərbaycanda davam edən bu prosesi S.C.Pişəvərinin məclisdəki mandatının ləğv edilməsini sürətləndirdi. Belə ki 1945-ci il “avqustun axırlarında S.C.Pişəvərinin mandatı rədd edildi. O, Təbrizə qayıdıb əvvəlki kommunist firqəsindən qalan dostları, eləcə də Xiyabani hərəkətindən qalan mücahidlərin köməyi ilə yeni Azərbaycan Demokrat Firqəsini təşkil etməyi elan etdi” (11, s. 267).

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin təsis edilməsi istiqamətində ilk öncə “1945-ci il

sentyabrın 3-də (1324-cü il şəhrivərin 12-də) ADF-nin əsasını qoyan 77 nəfər görkəmli azərbaycanlı şəxsin imzası ilə Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaradılması haqqında müraciətnamə ilə yeni bir siyasi təşkilatın - Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaradıldığı elan olundu (4, s. 62).

Yayılan 3 sentyabr müraciətnaməsində ADF-ni təsis edənlər firqənin əsas məqsədlərini açıq şəkildə xalqa çatdırıb, Pəhləvi diktaturasının Azərbaycan üçün heç bir yol buraxmadığını da belə qeyd etmişlər: “Ayrı bir çarə yoxdur. Çox tez bir surətdə gərək qanuni-əsasının icra və təkmili yolunda ciddən işə başlayıb, milli hökuməti aşağıdan, yəni xalq içindən və camaatın geniş kütlələrinin ehtiyacı üzərində, əyalət və vilayətdə yaşayan xalqların xüsusiyyətləri əsasında qurmaq lazımdır” (2, s. 50-51).

Cənubi Azərbaycanın milli zülmə və ayrı-seçkiliyə məruz qaldığına görə xalqın əsas istəyi də buraya ən azından muxtariyyət statusu qazandırmaqla azərbaycanlıları zülm və ayrı-seçkilikdən qurtarmaq, eləcə də Azərbaycan dilinin Cənubi Azərbaycanda dövlət dili elan edilib, tədrisin həmin dildə aparılması idi. Lakin Cənubi Azərbaycanda milli hərəkatın öncülləri İran dövlətini daha artıq qıcıqlandırmamaq üçün əsas məqsədlərində İranın ərəzi bütövlüyünü qorumağa maraqlı olduqlarını elan edirlər. Bu məsələ ilə bağlı 12 şəhrivər (3 sentyabr 1945-ci il) müraciətnaməsində deyilirdi: “... biz istəyirik ki, İranın istiqlalı və təmamiyyətini hiyf etməklə bərabər, öz daxili işlərimizi də idarə etməkdə muxtar və azad olaq... fars dilini dövlət dili olmaq şərtilə milli mədrəsələrimizdə öz dilimiz ilə bərabər tədris etməyə imkan verəcəyik” (1, s. 155).

S.C.Pişəvəri özü isə yaranan hərəkatın hərəkatverici qüvvəsi kimi ADF-nin yaradılmasının zəruriliyini belə əsaslandırır: “Xalqı hidayət edib azadlığa çıxmaq istəyən azadxahlar bu iki yoldan birini seçməyə məcbur edilmişdi. Bunlardan biri mövcud vəziyyətlə razılaşmaq, digəri isə xalqın narazılığından istifadə edərək, onu möhkəm bir təşkilat altına almaqla irticanı əzmək üçün ciddi mübarizəyə başlamaqdan ibarət idi. Azərbaycanda olan “Hezb-i Tudə” və s. siyasi cəmiyyətlər bu məsələni düşünə bilmədiklərindən yeni qüdrətli bir təşkilat qurulması lüzumu meydana çıxmışdı. Firqəmiz isə bu axırıncı yolu təqib etmək hədəfi üzrə təşkil olunan siyasi bir təşkilat idi” (3, s. 51).

İran dövlətinə bağlı və anti-azərbaycan qüvvələr Cənubi Azərbaycanda onsuz da XX əsrin əvvəlindən dəfələrlə baş qaldıran azadlıq hərəkatını və edilən zülm qarşısında xalqın azadlıq mübarizəsinə qalxmasını nəzərə almaqdan S.C.Pişəvəri və Azərbaycan azadxahlarını tamamilə Sovet casusu və onların göstərişlərini icra edənlər kimi qələmə verib, Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsini ləkələməyə çalışmışlar. Onlar S.C.Pişəvərinin Azərbaycan SSRİ-yə səfər etməsi və M.C.Bağirovla məsləhətləşmələr aparmasını əsas gətirərək Cənubi Azərbaycanda xalqın iradəsi və mübarizəsini pərdələməyə çalışıblar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əgər Cənubi Azərbaycanda inqilabi şərait olmasaydı və xalq öz hüquqları uğrunda ayağa qalxmasa idi, Sovet İttifaqı nə qədər nümayəndə və casus göndərsəydi də, milli azadlıq hərəkatı olmayan bir xalq üçün hərəkat formalaşdırmaq mümkün olmazdı. Əgər bu iddianı irəli sürənlər düz deyirsə, onda nə üçün hərəkatın rəhbərləri və on minlərlə fədai Şimali Azərbaycana sığınmağa məcbur olandan sonra Pəhləvi qoşunu Cənubi Azərbaycana işğalçı kimi daxil olub təxminən 30 min insanı qətlə və soyqırımına məruz qoyub, on minlərlə insanı isə həbsə atıb və ya sürgün etmişdi. Sözsüz ki, onların iddialarının absurd olmasını ABŞ-ın həmin dövrdə Təbrizdəki konsulu da təsdiqləyib. ABŞ-ın Təbrizdəki konsulu yazırdı ki, “buradakı müxalif hərəkat Sovetin himayəsi olmasa bəlkə də yenilər. Lakin bu hərəkat geniş xalq kütləsi tərəfindən himayə edilir. Bu isə əhalinin mərkəzi hakimiyyətdən narazı olmalarını sübut edir” (11, s. 268). İngiltərənin həmin dövrdə Təbrizdəki konsulu isə Azərbaycan bölgəsinə baxış keçirəndən sonra hesabatında Cənubi Azərbaycandakı hərəkat barədə yazır: “Rusların himayəsi olmadan bu hərəkatın qalib gəlməsi çətindi. Lakin ruslar öz məqsədləri üçün bu hərəkatı dəstəkləyirlər. Bu vilayətin (Cənubi Azərbaycan – H.S.) işçiləri və kəndliləri

arasında İran hakimiyyətinin ləyaqətsizliyi və korrupsiyasına qarşı mənim təbii qəzəb adlandırdığım hiss vardır. Eyni zamanda elə ədalətsizlik və bədbəxtlik hakimdir ki, bu hər hansı bir ölkədə olsa üsyanla nəticələnər. Bu hərəkatın (Cənubi Azərbaycandakı hərəkat-H.S.) tamamilə rusların işi olduğuna inanmaq yanlışdır. Əslində ruslar burada mövcud olan inqilabi şəraitdən faydalanmağa çalışırlar” (11, s. 268).

Nəticə

Cənubi Azərbaycanda XX əsrin əvvəlindən baş verən xalq hərəkatlarının arzuolunan nəticəyə çatmaması və bunun ardınca Pəhləvi rejiminin azərbaycanlılara qarşı hədsiz zülmü, bu zülmədən qurtarmaq uğrunda mübarizə yeni hərəkat və inqilabi şərait yaratdı. Xüsusilə, 1941-ci ildə Rza şahın devrilməsi ilə həbsdə olan çox sayda azərbaycanlı siyasi məhbus, o cümlədən S.C.Pişəvərinin azadlığa çıxması Cənubi Azərbaycanda hərəkatı gücləndirdi. Belə şəraitdə Sovet İttifaqı da yaranan hərəkatdan öz xeyrinə faydalanmaq məqsədilə həmin hərəkatı dəstəklədi. Xüsusilə Azərbaycan SSR-dən Cənubi Azərbaycana qardaş yardımını hərəkatı gücləndirdi. Nəticədə S.C.Pişəvəri Cənubi Azərbaycanda yaranan təşkilat və inqilabi qüvvələrin gücünü birləşdirmək məqsədilə 1945-ci ilin sentyabrın əvvəllərində ADF-ni yaratdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramzadə S. Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin yaranması və fəaliyyəti barədə bəzi mülahizələr / 21 Azər-70 elmi konfransın materialları. Bakı, Araz, 2015, 320 s.
2. Çeşməzər M. Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı: Elm, 1986, 160 s.
3. Pişəvəri S.C. Məqalələr və çıxışlarından seçmələr (Təbriz 1945-1946-cı illər). Bakı, Nurlar, 2016, 432 s.
4. Rəhimli Ə. 21 Azərə gedən yol - Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkat (1941-1946-cı illər). Bakı, Araz, 2015, 240 s.
5. Rəhimli Ə. Cənubi Azərbaycan: düşüncələr, problemlər. Bakı, Nurlar, 2017, 400 s.
6. Rəhimli Ə. Seyid Cəfər Pişəvəri. Bakı, Nurlar, 2009, 400 s.
7. Tağıyeva Ş., Rəhimli Ə., Bayramzadə S. Güney Azərbaycan. Bakı: Orxan, 2000, 515 s.
8. جامی ن. گذشتہ چراغ راه آینده. تهران: انتشارات ققنوس، چاپ دوم 1362، 774 ص.
9. جعفریان رسول. بحران آذربایجان (1324-1345 ش) خاطرات آیت الله میرزا عبدالله مجتهدی، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، 1381، 455 ص.
10. راشدی حسن. ترکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آنها در ایران. تهران: اندیشه نو، 1386، 315 ص.
11. بیرواند آبرامیان. ایران بین دو انقلاب. چاپ یازدهم، تهران: نشر نی، 1384، 709 ص.

Резюме

Гасан Сафарі

Колониальная политика режима Пехлеви как ключевой фактор формирования национально-демократического движения в Южном Азербайджане

В статье исследуется влияние политики угнетения и дискриминации Рза Хана после государственного переворота в отношении Южного Азербайджана на формирование здесь национально-демократического движения. После провала народных движений в Южном Азербайджане в начале XX века режим Пехлеви захватил власть в результате государственного переворота в Иране. После прихода к власти династия Пехлеви проводила политику крайнего угнетения и колониализма в отношении азербайджанцев. Они запретили азербайджанский язык, уничтожили произведения, изданные на этом языке, персизировали топонимы и имена турецкого происхождения в Азербайджане. Население было насильственно оторвано от корней. В то же время, Южный Азербайджан оказался настолько экономически отсталым, что вскоре превратился в пустырь. Против этого угнетения и колониальной политики в Южном Азербайджане сформировалось национально-

демократическое движение. В частности, освобождение многих азербайджанских политических заключенных, в том числе С.Дж.Пешавари после свержения Реза-шаха в 1941 году, усилило зарождающееся движение в Южном Азербайджане. Поскольку угнетение и колониальная политика в отношении Южного Азербайджана не изменились во время правления Мохаммед Реза-шаха, азербайджанские свободолюбители почувствовали, что Южному Азербайджану не осталось другого пути. После этого они пришли в движение, чтобы получить хотя бы автономию Южному Азербайджану. Свободолюбители, которые встречались и консультировались с С.Дж.Пешавари, поставили цель создать Демократическую Партию Азербайджана в начале сентября 1945 года с целью объединения сил организаций и революционных сил в Южном Азербайджане и, таким образом, создать Национальное Правительство Южного Азербайджана. Их главной целью было получить право на образование на азербайджанском языке, получить для Южного Азербайджана хотя бы право на автономию во внутренних делах. При таких обстоятельствах Советский Союз также поддержал движение, чтобы воспользоваться им в своих интересах. В частности, братская помощь Азербайджанской ССР Южному Азербайджану усилила это движение.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, режим Пехлеви, Реза-шах, ДПА, Пешавари.

Summary

Hasan Safary

The Colony Policy of Pahlavi Authority in the Southern Azerbaijan and it's the Main Factor that Based on National and Democratic Movement

There was investigated Rza khan's authority caused with revolt and his aggression and racial discrimination policy and this effected national and democratic movement in the Southern Azerbaijan. The folk movement that happened in Southern Azerbaijan in the beginning of the XX century was resulted with undesirable outcome then Pahlavi authority captured the it with revolt. After coming to the authority. The Pahlavi is implemented colony and aggression policy. They prohibited the Azerbaijan language and the plays that published in this language. The toponyms of turkish and names were deprived of their own language and changed into Persian. The people were deprived from their own dynasty. How ever Southern Azerbaijan was collapsed with the economical point of view. Against to this colony policy there was created national democratic movement. Especially in 1941 within the collapse of the Rza shahs reign, the release of many Azerbaijani political prisoners, including S.C.Peshawari, strengthened the emerging movement in South Azerbaijan. As the oppression and colonial policy against South Azerbaijan did not change during the reign of Mahammadrza shah, the Azerbaijani liberals felt that no way was left for South Azerbaijan. After that, they moved to at least gain autonomy for South Azerbaijan. The liberators, who met and consulted with S.C.Peshawari, set the goal of establishing the Democratic Party of Azerbaijan in early September 1945 and thus establishing a National Government in South Azerbaijan in order to unite the forces of the organization and revolutionary forces in South Azerbaijan. Their main reason was to get education in the Azerbaijan language and to get the right of independence with at least the internal Azerbaijan. The Union of Soviet Socialist Republic supported this movement. Specially from the aid Azerbaijan Soviet Social Republic Strengthened this movement.

Keywords: South Azerbaijan, Pahlavi regime, Reza shah, ADP, Peshawari

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 001

QƏDİM MİSİRDƏ RİYAZİYYATIN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI

Aybəniz OSMANOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 2 mart 2021; çapa qəbul edilmişdir: 15 mart 2020; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2021.

Received: 2th of March, 2021; accepted: 15 th of March, 2020; published 30 th of June 2021.

Açar sözlər: Misir, riyaziyyat, əkinçilik, dövlət, Hindistan, Çin

Giriş

Qədim yunanların hesab etdikləri kimi, bütün elmlərin açarı olan riyaziyyat özü özlüyündə bəşəriyyətin vahid düşüncəsini ehtiva edir. Riyaziyyat bəşəri düşüncənin inkişaf tarixini özündə əks etdirən ümumdünya mədəniyyəti fenomenidir (8. s. 8).

Riyaziyyat elmi uzun bir tarixi təkamül yolu keçmişdir. Bu zaman dünyanın müxtəlif ölkələrində müxtəlif sosial-ictimai şərtlərin olması onun inkişafına təsir etmişdir. Qərbdən fərqli olaraq, Şərqdə riyaziyyat praktik məqsədlərdən ortaya çıxmış və empirik karakter daşımışdı (5, s. 57).

Riyaziyyatın tarixini tədqiq edənlərin qənaətinə görə, riyaziyyat əvvəlcə mərhələlərlə gah Asiya, gah da Avropa, eləcə də müsəlman dünyası ölkələrində inkişaf etmiş, yenə də Avropaya qayıtmışdır (10). Bu ilk növbədə nəzəri və praktiki biliklərin ayrılıqda inkişafı ilə əlaqədar idi. Qədim Asiyada (Mesopotamiya, Çin, Hindistan) əldə edilən biliklər Avropadakı nəzəri biliklərlə tamamlanmışdı. Bu səbəbdən də, riyazi biliklərin tam inkişafı yalnız nəzəri biliklərə malik Avropa ölkələrinin güclü təsiri ilə deyil, Asiya ölkələrinin bu nəzəri bilikləri tətbiq edə bilməsindən də asılı olmuşdur (10). Riyaziyyat elminin tarixi bu nəticəni ortaya qoymuşdur. Məşhur alman riyaziyyatçısı David Hilbert hesab edirdi ki, riyaziyyatçı üçün bütün mədəni dünya vahid bir ölkədir (11, s. 3).

Riyaziyyatın inkişaf tarixinə qısa bir nəzər salsaq aydın olur ki, bütün digər elmlər kimi bu sahə də insanların praktik fəaliyyəti ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Riyaziyyat elminin inkişafını şərtləndirən əsas amil insanın qədim təsərrüfat fəaliyyəti – əkinçilik, maldarlıq, daha sonrakı dövrlərdə isə sənətkarlıq və ticarət olmuşdur. Hələ ibtidai icma quruluşunda ilkin riyazi biliklər meydana gəlmişdir. Ədəd və ölçüyə aid anlayışların meydana gəlməsi insanlığın ilkin inkişaf dövrünə – daş dövrünə qədər uzanır. Təbiətin qoynunda yaşayan və ətraf mühiti dərk etməyə çalışan qədim insanlar həyat şəraitinin tələbi ilə gec-tez primitiv hesablama əməliyyatlarını da aparmağı öyrənməli olmuşdular. Məsələn, qədim insanlar tərəfindən odun kəşf edilməsi onları istifadə edilən oduncağı hesablamağa vadar etmişdi. Yaxud da ovlanan heyvanların qəbilə üzvlərinə çatıb-çatmayacağını da riyazi müşahidə ilə müəyyən etmək bacarığı yaranmışdı. Hesablama üçün ilk vasitə kimi qədim insanlar öz əlləri və barmaqlarından istifadə etmişdilər. Daş dövründən bizə çatan qayaüstü rəsmlərdə 35 sayı sıra ilə düzülmüş, 35 barmaq kimi təsvir edilmişdi. Hesablamaq üçün barmaqlar çatmayanda qədim insanlar daşlardan və ağac çubuqlarından istifadə edirdilər.

İnsanlığın sonrakı inkişafı dövründə, təsərrüfat fəaliyyəti mürəkkəbləşdikcə biliklər də təkmilləşmişdi. Artıq insanların istehsal təsərrüfatına keçməsi, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olması (mezolit və neolit dövrlərində) insanlarda torpağın sahəsini və məhsulun

* AMEA Elm Tarixi İnstitutu
e-mail: skazka-alin@mail.ru

miqdarını ölçməyə, qabların tutumunu müəyyən etməyə, zamanı ölçməyə, heyvanları saymağa ehtiyac yaratmışdı. Bu cür praktik tələbatları ödəmək üçün primitiv hesab, ölçü üsulları icad edilmiş, hesab və həndəsənin əsası qoyulmuşdu. İnkişaf etmiş mədəniyyət mərkəzlərinin və nəhayət, dövlətlərin yaranması riyazi biliklərin də inkişafına təsir etmişdi. Təsadüfi deyil ki, ilk riyazi biliklər də çay kənarlarında yerləşən və məhz əkinçiliyin inkişaf etdiyi şərq sivilizasiyalarında – qədim Misir və Mesopotamiyada ortaya çıxmış, daha sonra bu Hindistan və Çində də özünü göstərmişdi. Bu çay kənarında yerləşən ərəzilərdə riyazi biliklərin meydana çıxması bilavasitə əkinçilik təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı idi. Əkilən torpaqlar əslində elə də böyük ərəziləri əhatə etmədiyindən icmalar daxilində həmin torpaqların bölgüsü məsələsi əhəmiyyət daşıyırdı və dəqiq riyazi ölçünün aparılmasını tələb edirdi. Su kanallarının çəkilişi, bəndlər qurulması, anbarların, sarayların məbədlərin, hərbi müdafiə tikililərinin tikilməsi, torpaqların, ictimai bölgünün aparılması, hərbi qənimətin bölüşdürülməsi, ticarət sövdələşmələrinin aparılması və s. riyazi biliklərin olmasını tələb edirdi. Başqa sözlə, məhz əkinçilik fəaliyyəti bu ərəzilərdə riyaziyyatın inkişafına təkan vermişdi. Beləliklə, riyaziyyat elminin Şərqdə yaranması, yayılması burada yaşayan xalqların digər ölkələrdən fərqli olaraq əkinçiliyin daha erkən təşəkkül tapması və inkişaf etməsi ilə bağlı olmuşdur.

Qədim Misirdə riyaziyyat

Dünya sivilizasiyasının ilkin mərkəzlərindən biri olan qədim Misir mədəniyyətlə yanaşı, ilk elmi biliklərin də yarandığı ərəzi olmuşdur. Qədim misirlilərin elmindən bəhs edərkən ilk növbədə astronomiya, tibb və riyaziyyat sahələrindəki fəaliyyətlərinə diqqət yetirmək lazım gəlir. Xüsusən, riyaziyyat elminin inkişafına qədim misirlilərin verdiyi töhfələr bu gün də maraqlıdır və misirlilərin yaratdıqları maddi mədəniyyət nümunələrini tədqiq edərkən onların malik olduqları elmi biliklərin səviyyəsi alimləri heyretləndirir.

Hətta qədim Misirdə riyaziyyat elminin inkişaf dövrünü şərti olaraq iki mərhələyə də bölmək olar. Birinci dövr eramızdan əvvəl IV minillikdən IV əsrə qədər, ölkənin Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən işğalına qədər davam etmişdir. İkinci dövr isə Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra başlayaraq Misirin Romanın əyalətinə çevrilməsinədək (e.ə. 30-cu il) davam etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təqribən Misirlə eyni bir tarixi dövrdə mövcud olan Mesopotamiya sivilizasiyasından fərqli olaraq, Misirdə riyaziyyat elminin inkişafı haqqında dəqiq məlumatlar daha azdır. Bu isə ilk növbədə onunla bağlıdır ki, qədim Misirdə yazı üçün Mesopotamiyadan fərqli olaraq gil lövhələrdən yox, papirusdan istifadə edilirdi. Papiruslar gil lövhələrdən fərqli olaraq, əsrlər boyu salamat qalmamış, yalnız ehramlarda saxlanan papiruslar günümüzədək gəlib çıxmışdır (7, s. 17). Lakin hətta bu mənbələr belə, Misirdə riyaziyyat elminin çox yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir.

Qədim Misirin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri özünü bütün sahələrdə olduğu kimi riyazi biliklərin inkişafında da göstərmişdi. Burada ilkin riyazi biliklər olan hesab əməliyyatları sırf praktiki ehtiyaca cavab olaraq meydana gəlmişdi.

Misirdə də riyaziyyat elminin inkişafı kənd təsərrüfatının inkişafı ilə sıx bağlı idi. Əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik olan Misirdə hesab əməliyyatlarının tətbiqi də ən çox bu sahədə olmuşdur. Tarixdən məlum olduğu kimi, qədim Misir dövləti Nilin töhfəsi idi. Nil çayı burada əkinçilik təsərrüfatının inkişafı üçün başlıca şərt idi. Nil daşqınları ilə torpağa hopan lül və su bolluğu Misirdə bol məhsuldarlığı təmin edirdi (9, s. 7). Hər il təxminən eyni vaxtda baş verən Nilin daşqınları misirlilərə müşahidələrə əsaslanan bəlli bir təcrübə qazandırmışdı. Nil çayı boyunca torpaqlarda əkinçiliklə məşğul olan misirlilərin həm əkin mövsümünü düzgün müəyyən etməli idilər, həm də suvarma sistemini qurmalı idilər. Misirlilər Nilin sahilboyu damba tikməyi öyrənmişdilər. Nilin vadisində

suvarmada sadə və etibarlı hövzə sistemindən istifadə edilirdi. Hövzə sistemi bütün əkin dövründə suyu tarlalarda saxlamağa imkan verirdi (9, s. 11). Məhz suvarma işinin təşkili təcrübəsi burada “nom” adlanan ictimai-siyasi təşkilatların yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Nömlərə suvarma işinin təşkili üçün astronomik müşahidələr apararı və başqa sözlə, riyazi biliklərdən istifadə edən şəxslər (Sonradan onlar kahinlərə çevrilmişdilər – A.O.) rəhbərlik edirdilər. Sonradan müəyyən mərkəzi olan yerli hakimliklərə çevrilmiş nomlar arasında torpaqlar uğrunda mübarizə başlanmış və bu Misirdə vahid dövlətin təşkilinə qədər davam etmişdi. Dolayısıyla Nil boyunca suvarma işinin təşkili üçün yaranan birliklər Misirdə ilk dövlətlərin yaranması ilə nəticələnmişdi. E.ə. IV minilliyin əvvəllərində burada ilk dövlətlər, e.ə. IV minilliyin sonunda isə vahid dövlət yaradılmışdı. Qədim Misirin tarixi şərti olaraq erkən, orta və yeni padşahlıq mərhələlərinə bölünür və bu dövrlərin hər birində ictimai-siyasi dəyişikliklə yanaşı, həm də mədəniyyət və elmi biliklərin də dəyişməsi baş vermişdi.

Suvarma kanallarının çəkilişi, ehramların və məzarlıqların tikilməsi Misirdə həndəsə elminin rüşeymlərinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Möhtəşəm məbəd və saray tikililəri burada çox dəqiqliklə aparılan müxtəlif riyazi əməliyyatlardan-başqa sözlə, müəyyən dərəcədə inkişaf etmiş riyazi biliklərdən xəbər verir. Misirdə riyaziyyat elmindən həmin dövrdə astronomiyada, dənizçilikdə, binaların və hərbi istinadgahların tikilməsində, torpaqların ölçülməsində və kanalların çəkilməsində istifadə edirdilər.

Tədqiqatçılar e.ə. III minillik boyunca artıq Misirdə yazının olduğunu, ölçü və hesab əməliyyatlarının aparıldığını, astronomik müşahidələr əsasında təqvimin yaradıldığını qeyd edirlər. Həmin dövrdə misirlilər artıq ili 12 aya bölərək, hər ilin sonuna 5 gün də əlavə etməklə təqvim qurmuşdular.

Məlum olduğu kimi, e.ə. III minillikdə Misirdə fironların hakimiyyəti özünün zirvə nöqtəsinə çatmışdı. Həmin vaxt fironları Allahın oğlu və ya Günəş allahı adlandırırdılar. Onların şərəfinə piramida formada məzarlıqların tikilməsinə başlanmışdı. Misir fironlarının ehramları (piramidalar) həmin dövrdə riyaziyyatın inkişafını əyani sübut edən ən mühüm tikililərdir.

İlk piramida təqribən e.ə. 2650 ildə tikilmiş firon Coserin məzarlığı üzərində qurulmuşdu. Piramidanın ölçüsü 125 metr *115 metr, hündürlüyü isə 62 metrdir (1, s. 75). Firon məzarlıqları arasında ən nəhəngi firon Xeopsun piramidasıdır. Bu piramida təqribən 4500 il əvvəl (təqribən e.ə. 2800-2600-cı illərdə) tikilmişdir.

Piramidaların tikilməsində minlərlə daş bloklardan istifadə edilmiş və mükəmməl mühəndislik qabiliyyəti nümayiş etdirilmişdi. Sözsüz ki, mükəmməl tikinti ilk növbədə düzgün riyazi hesablamaların aparılmasını tələb edirdi. Bu gün də piramidaların tikilməsi ətrafında mübahisəli fikirlər mövcuddur və riyazi biliklərin miqyası və səviyyəsini dəqiq müəyyən etmək çətindir.

Ümumiyyətlə isə, Qədim Misirdə riyaziyyatın inkişafı ilə bağlı əldə olan mənbələr onun tarixinin yalnız müəyyən dövrünə, Orta padşahlıq dövrünə (e.ə. 2040-1783 (bəzi hallarda 1640-cı ilə - A.O.) aiddir (7, s. 20). E.ə. II minilliyin əvvəlinə aid yazılar Misirdəki riyazi biliklərin əks olunduğu ən qədim yazılı mənbələrdir.

Misirdə mədəniyyətin çox yüksək səviyyəyə çatdığı bu dövrdə elmi biliklərin əsas daşıyıcıları ilk növbədə mirzələr adlanan təbəqə idi ki, onlara da məbəd və dövlət xidmətində olan insanlar daxil idi (7, s. 19). Misirdə mirzələr çox hörmətli hesab edilirdi və vergidən azad idilər (7, s. 20). Hətta burada ali mirzəlik məktəbləri də var idi. Bu dövrə aid edilən bir neçə mühüm mənbə Misirdə riyaziyyat elminin səviyyəsi barədə təsəvvür yaradır. Papirus üzərində yazılan həmin yazılar tədris prosesinə aiddir. Eləcə də, Orta padşahlıq dövründə Misir yazısı da əvvəlki heroqliflərlə müqayisədə sadələşmiş, iyeratik yazıya çevrilmişdi ki (7, s. 18), bu da riyazi anlayışları yazmaq işini asanlaşdırırdı.

Elm aləmində Misir riyaziyyatı barədə tam təsəvvür yarada biləcək bir neçə mənbə

mövcuddur. Bunlardan birincisi e.ə. 1650-ci illərə aid olan Ahmesin papirusu (Rind və ya Raynd papirusu da adlanır-A.O.) adlı mənbədir.

Şəkil 1. Ahmesin papirusu

Burada verilən 84 riyazi məsələnin həlli həmin dövrdə Misirdəki riyazi biliklərin inkişafını göstərir. Papirus mirzələr məktəbində tədris üçün nəzərdə tutulmuşdu (4, s. 21). Məsələlərin hamısı praktiki xarakter daşıyaraq tikintiyə, pay torpaqlarının sərhədlərinin müəyyən edilməsinə aid idi. Aydın olur ki, e.ə. II minillikdə qədim misirlilər kvadrat kökü tapa bilir, kvadratın, kubun sahəsini hesablayırdılar.

Digər bir papirus Ahmes papirusundan 200 il əvvələ aid olan Moskva papirusudur (Qolenişşev papirusu da adlanır-A.O.) və burada 25 həndəsi məsələ qeyd olunmuşdur.

Bunlardan başqa Berlin papirusu (e.ə. 1300), Ahmimin taxta lövhələri, Laxun papirusu və Reysnerin papirusunu da qeyd etmək olar. Sonuncuda riyaziyyata tibbi məsələlərlə əlaqədar yer verilmişdi.

Nəticə etibarilə, misirlilər riyaziyyat sahəsində bir sıra kəşflər edərək, bir sıra ilklərə imza atmışdılar. Bunlardan sayların sıralanması (numerasiyası), misal həlli, vurma əməlinin icrası, müxtəlif stereometrik fiqurların həcmnin hesablamasına dair məsələlərin həlli, toplama və çıxma işarələrindən istifadə edilməsini qeyd etmək olar.

Misirdə riyaziyyat elminin əldə etdiyi ən böyük uğurlardan biri hesablamada onluq sisteminin kəşf edilməsi idi. Misirlilər 1, 10, 100, 1000, 10000, 100000 və 1000000 saylarının hər birini ifadə edən işarələr müəyyən etmişdilər.

1	10	100	1000	10,000	100,000	1,000,000
	∩	∩	∩	∩	∩	∩

Şəkil 2. Misir rəqəmləri

Lakin sonradan artıq onlar iyeratik yazıya keçdikdə isə yalnız ilk 9 rəqəmə işarə müəyyən etmişdilər (7, s. 21) ki, bu da hesablamamı asanlaşdırmışdı. Misirdə hesab mövqeli nömrələməyə əsaslanmırdı. Onlarda kəsr yox idi (3, s. 17). Lakin misirlilər hesabı yaxşı bilirdilər. Burada hesab additiv xarakter daşıyırdı. Belə ki, vurma əməli təkrar toplama ilə həyata keçirilirdi (2, s. 6). Onlar kəsr ədədləri üçün də işarə müəyyən etmişdilər.

Misirdə riyaziyyat hesab, cəbr, həndəsə sahələrinə bölünməmiş bir şəkildə mövcud idi və daha çox həmin sahələrə aid sadə məsələlərin həlli üçün qaydalar toplusu idi (7, s. 33). Praktik məsələləri həll etmək məqsədi güdən mirzələr yoxlama, sınaq kimi təcrübi əməliyyatlar keçirməli olurdular. Lakin bununla belə, e.ə. II minilliyin əvvəlində burada yaradıcı fikrin inkişafı müşahidə edilirdi ki, bu da özünü məsələlərdə edilən ümumiləş-

dirmədə özünü göstərirdi. Başqa sözlə, məsələlərin daha mücərrəd xarakter alması baş verirdi.

Misirlilərin həndəsəyə dair bir sıra bilikləri alimləri təəccübləndirmişdi. Hələ qədim yunan müəllifləri həndəsənin məhz Misirdə yarandığını qeyd edirdilər (7, s. 33). Misirlilər kub, paralelepiped, silindir, prizma kimi həndəsi cisimlərin həcmi, üçbucaq, düzbucaqlı və trapesiyanın sahəsini hesablaya bilirdilər (4, s. 43). Onlar Pifaqor teoreminin əsasında duran riyazi prinsiplərdən məlumatlı idilər. Onlar dairənin sahəsini, onun diametrinin 9-da 1-ni çıxmaq və nəticəni kvadrata yüksəltməklə hesablaya bilirdilər (4, s. 43). Xüsusən, kəşik piramidanın həcmi çox dəqiqliklə hesablanması Misir riyaziyyat elminin mühüm nəticələrindən biri hesab edilir. Çünki belə bir nəticəyə empirik yolla deyil, nəzəri hesablamalarla gəlmək mümkün idi (4, s. 46). Lakin bəzi alimlər Misir riyaziyyatının elə də yüksək səviyyədə inkişaf etməsi fikri ilə razılaşmayaraq, bunun, ola bilsin ki, misirlilərin daha yüksək inkişafda olan Babil riyaziyyatının təsirinə məruz qalmaları ilə izah etmişdilər. Papiruslar üzərində məsələlərdən aydın olur ki, misirlilər hətta π ədədini dəqiqliklə hesablaya bilmişdilər: $\pi=3,14159$.

Bunlardan başqa, misirli rəssam və heykəltaraşlar öz yaradıcılıqlarında fiqur və xətlərin simmetriyasından istifadə edirdilər (2, s. 6). Misirdə həmçinin özünəməxsus uzunluq vahidləri tətbiq edilirdi. Bunlar barmaq, bilək, pəncə və dirsəkdən ibarət idi.

Qədim Misirdə riyaziyyatın son inkişaf mərhələləri artıq e.ə. IV əsrin sonundan başlayan ellinizm dövrünə düşmüşdü. Buna qədər e.ə. VI əsrdə Misirdə başlanan siyasi böhran dövlətin zəifləməsinə və e.ə. 525-ci ildə ölkənin İran (Əhəməni) imperiyası tərəfindən işğalına səbəb olmuşdu. E.ə. IV əsrdə isə Misir Əhəməniləri süquta uğradan Makedoniyalı İsgəndərin yaratdığı imperiyanın tərkibinə daxil olmuşdu. Bu imperiyanın tərkibinə Misirdən başqa Yunanıstan, İran, Orta Asiya, Suriya, Əfqanıstan və Hindistanın bir hissəsi daxil idi. E.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra onun yaratdığı imperiya müxtəlif dövlətlərə parçalandıqda Misirdə hakimiyyəti İsgəndərin yaxın köməkçisi Ptolomey ələ keçirmiş və burada üç əsrlik Ptolomeylər sülaləsinin hakimiyyətinin əsasını qoymuşdu. Ptolomeylərin hakimiyyəti dövrü (e.ə. 323- e.ə.30-cu il) Misirdə bütün elm sahələrinin, o cümlədən riyaziyyat elminin sürətlə inkişaf etdiyi bir dövr idi. Bu dövrdən etibarən Misir ümuməlməli mədəniyyətinin bir hissəsi idi. Misirin paytaxtı İsgəndəriyyə şəhəri isə ümuməlməli elmi-mədəni mərkəzinə çevrilmişdi. İsgəndəriyyə kitabxanasının tərkibində bir sıra elmi məktəblər yaranmışdı. Lakin İsgəndəriyyədə yaşayıb yaranan məşhur riyaziyyatçılar isə artıq yunan mədəniyyətinin və elminin daşıyıcıları idi. Onlar Misirdə min illər boyu toplanan elmi bilikləri mənimsəyərək inkişaf etdirə bilmişdilər.

Nəticə

Təsadüfi deyil ki, riyaziyyatı elmə çevirən yunanlar misirliləri özlərinin həndəsə sahəsində müəllimləri hesab edirdilər. Yunan müəllifi Strabon, Platon və Evdoks kimi məşhur yunan alimlərinin Misir kahinlərindən dərs aldıkları barədə yazmışdı (6, s. 28). Misirlilər Fales və Pifaqora aid edilən bütün teoremləri bilirdilər. Lakin Misir riyaziyyatı induktiv, yunan riyaziyyatı isə deduktiv xarakter daşmışdı (5, s. 57).

Hər halda, qeyd edilənlər onu göstərir ki, qədim misirlilər öz müşahidələrinin nəticəsində topladıqları biliklərlə artıq riyaziyyatın sonrakı inkişafı üçün təkan verə bilmişdilər.

1. Ассман, Я. Египет: Теология и благочестие ранней цивилизации. Москва: Присцельс, 1999, 124 с.
2. Беликова, Г.И., Витковская, Л.В. Очерки по истории математики. СПб.: РГГМУ, 2016, 132 с.
3. Березкина, Э.И. Математика Древнего Китая. Москва: Наука, -1980, 312 с.
4. Ван дер Варден, Б.Л. Пробуждающаяся наука. Математика древнего Египта, Вавилона, Греции. Пер. с голландского И.Н.Веселовского. Москва: Физматгиз, 1959, 460 с.
5. ЖмудЛ. Я. Пифагор и его школа. Ленинград: Наука, 1990, 192 с.
6. Зверкина Г.А. История математики. Москва: МИИТ, 2005, 108 с.
7. История математики с древнейших времен до начала XIX столетия. В трех томах. Под ред. А.П. Юшкевича. Москва: Т.1., Наука, 1970, 352 с.
8. Кирина И. В. Роль математики в жизни человека // Вестник науки и образования №23 (77). Часть 1, 2019, 162 с.
9. Черезов Е. В. Техника сельского хозяйства Древнего Египта. Черновцы: 1969, 103 с.
10. Сравнительный анализ генезиса математики древнего Китая и Древней Греции как ключ к осмыслению специфики мышления Запада и Востока // Международный студенческий научный вестник. 2015, №4-4 (<http://www.eduherald.ru/ru/article/view?id=13672>)
11. Тихомиров В. Математика в первой половине XX века // Квант, 1999, №1 (<http://kvant.mccme.ru/pdf/1999/01/kv0199tikhomirov.pdf>)

Резюме

Айбениз Османова

***Возникновение и развитие математической науки
в Древнем Египте***

Статья посвящена возникновению математической науки.

Сыгравшая большую роль в развитии человечества математика прошел большой путь от простых вычислений к науке со своими сложными законами.

История математики занимается изучением законов объективного развития этой науки и является важной областью науки. Данная сфера стала развиваться только в XX веке.

Как и все остальные науки математика развивается, объединив в себе компоненты теорию, гипотезу, методологии. История математики изучает изменение этих компонентов в течение конкретного исторического периода.

Короткий обзор развития математики доказывает, что, как и все другие науки, она возникла в связи с практической деятельностью людей.

Одним из факторов обуславливающих развитие математической науки явилась хозяйственная деятельность древних людей – занятие земледелием, животноводством, а позже торговля и занятие ремеслами.

Первичные знания по математике появились еще во времена первобытно – общинного строя. Появление понятий о числах и объеме относится к каменному веку – первичной стадии развития человечества.

Живущие на лоне природы и пытающиеся освоить окружающую среду именно в связи с жизненными потребностями были вынуждены проводить примитивные расчеты. В статье родиной математической науки показан Древний Восток. Далее рассказывается о том, что центром математики становится Европа. Причиной этого называется возникновение земледелия.

История развития математической науки в Древнем Египте поделен на два периода. I период охватывает возникновение земледелия и счета, который обслуживает ее потребности. II период начинается с возникновения Древнего Египетского государства. В этот период счетом пользовались во время сбора налогов, прокладки дорог, строительства дорог и так далее. В свою очередь это привело к усложнению математических расчетов. В Египте проведением математических расчетов занимались жрецы храмов.

Ключевые слова: Египет, математика, земледелия, государство, Индия, Китай.

Summary

The genesis and development of mathematics in Ancient Egypt

The article is devoted to the emergence of mathematical science.

It is shown that mathematics, which has played a significant role in the development of mankind, has come a long way from simple calculations to science with its own complex laws. The history of mathematics deals with the study of the laws of the objective development of the science and is an important area of the mathematics. This field began to develop mostly in the XX century. Like all other sciences, mathematics develops, unifying the components of theory, hypothesis, and methodology. The history of mathematics studies the challenges in these components during a specific historical period.

A short review of the development of mathematics proves that, like all other sciences, it arose in connection with the practical activities of people. The factor determining the development of mathematical science was the economic activity of ancient people - farming, animal husbandry, and later trade and handicrafts. Initial knowledge of mathematics appeared in the days of the primitive communal system. The emergence of the concepts of numbers and volume refers to the Stone Age - the primary stage of human development. Those living in the bosom of nature and trying to master the environment precisely because of their vital needs were forced to carry out primitive calculations.

The article highlights that mathematical science appeared in Eastern countries, and only then Europe became the center of mathematical science.

Thus, according to the study, the history of mathematics in ancient Egypt is divided into two parts. The first part covers the period of the emergence of mathematics and counting, which arose thanks to this science. The second period is associated with the emergence of the state in Egypt. With the emergence of the state, the accounting began to be used in collecting taxes, in setting roads, in the construction of temples. This in turn brought about more complex mathematical problems. According to the article, these mathematical problems were solved by the priests of the temples.

Keywords: *Egypt, mathematics, agriculture, state, India, China*

Redaksiya heyətinin üzvü f.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

SİVİLİZASİYALAR ALYANSI VƏ İCTİMAİ DİPLOMATİYA

Toğrul SALMANZADƏ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 fevral 2021; çapa qəbul edilmişdir: 31 mart 2020; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2021.

Received: 16 th of Februar, 2021; accepted: 31 th of March, 2020; published 30 th of June 2021

Açar sözlər: sivilizasiya, dialoq, ictimai diplomatiya, mədəniyyət, həmrəylik

Giriş

Sivilizasiyalar Alyansı dialoq, anlaşma və əməkdaşlıq şüarları ilə BMT çərçivəsində yaradılmış bir qurum olaraq fəaliyyəti də bu təşkilat ilə sıx bağlıdır. Bu SA üçün ilk zamanlarda üstünlük yaratsa da, lakin sonradan onun müstəqil bir təşəbbüs olaraq fəaliyyətini məhdudlaşdırır və BMT-nin bir çox siyasətçilər və elmi icma tərəfindən artıq köhnəlmiş, dünya siyasətinin gündəliyini təyin edə bilməyən bir təşkilat olaraq qeyd olunması Alyansın da işinə təsir göstərir. Eyni zamanda, SA təşəbbüsü BMT-nin yeni çağırışlarla ayaqlaşması və ya qlobal hakimiyyətini möhkəmləndirmə cəhdi kimi də qiymətləndirilir. Biz, bu prosesi iki formada qiymətləndirə bilərik: makro və mikro səviyyələrdə. SA Hantinqtonun da təsvir etdiyi kimi, yüksək mədəni identiklik qrupları olaraq, sivilizasiyalara müraciət edir və makro mərhələdə regional təşkilatlar və sivilizasiyaları təmsil edən əsas güc mərkəzi dövlətlər vasitəsi ilə siyasətini həyata keçirir. Mikro mərhələdə isə, o, daha alt aktorlara – gənclərə, qadınlara, mediaya, mədəni qruplara, icmalara və s. müraciət edir. Alyansın fəaliyyət planının bu formada qurulmasına sivilizasiya diskursu ətrafında olan elmi müzakirələrin də təsiri oldu və SA-nın mikro səviyyədə də işini həyata keçirməsi sivilizasiyalararası əlaqələri güc mübarizəsindən uzaqlaşdırmaq istiqamətində mühüm addım idi. Eyni zamanda, biz bu formanı ictimai diplomatiyanın tətbiqi kimi də nəzərdən keçirəcəyik.

SA-nın fəaliyyəti

SA-nın əsas hədəflərindən biri sülhyaratma, konfliktlərin qarşısının alınması və həll olunması olsa da, o, bu sahədə fəaliyyət üçün konkret imkanlara malik deyil və bu kimi münaqişələrdə BMT özü belə tərəflər arasında çox zaman sülhə nail ola bilməyib. SA öz fəaliyyətini 4 əsas sütun – gənclər, təhsil, media və miqrasiya, üzərində qurur və tərəfdaş ölkələri, təşkilatları, dini icmaları, vətəndaş cəmiyyəti quruluşlarını, gəncləri mobilizasiya edir. Bu sahələrdə təşəbbüs edilən proqramlarla mədəniyyətlərarası münasibətləri yüksəltmək, anlaşmanı artırmaq və beləliklə, birbaşa olmayaraq konfliktləri azaltmağı hədəfləyir.

Sivilizasiyalar Alyansı ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri odur ki, Alyansın heç bir sənədində müraciət olunan terminin hansı konteksti ifadə etdiyi qeyd olunmur, çünki 2005-ci il Madrid debatlarında bu barədə konsensus əldə olunmayıb. [4, s. 11] Buna görə də, Alyansın nümayəndələri sonradan bu mövzudan daha çox hansı istiqamətdə fəaliyyət aparacaqlarına fokuslanırlar. 2008-2011-ci illərdə SA-nın Tədqiqat və Təhsil üzrə Meneceri işləmiş Tomas Utap qeyd edir: “Sivilizasiya termini gündəlik işlərdə bir o qədər də işlənmir. Biz daha çox hərəkət planına, başqalarına qarşı münasibətə fokuslanmalıyıq”

* Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: togrusalmanzada@gmail.com

[4, s. 12].

SA-nın fəaliyyətinə tənqidi yanaşmalar da var. Cefri Hayns “Hantinqtondan Trampa: Sivilizasiyaların toqquşmasının 30 ili” kitabında qeyd edir ki, Alyans hər zaman sivilizasiyalararası dialoqun önəmindən bəhs etsə də, sivilizasiyalar daxili konfliktlərin həllində demək olar aktiv deyil. Bunun ən açıq nümunəsi kimi müəllif sünni və şiə təriqətləri arasında nüfuz mübarizəsinə çevrilmiş Yəməndəki vətəndaş müharibəsini göstərir və 2016-2018-ci illərdə 56 min insan öldüyünü, 20 milyon insanın humanitar yardıma ehtiyacı olduğunu deyir [2, s. 119-120].

SA yumşaq güc olaraq ötən müddət ərzində sivilizasiyalararası əlaqələri yaxşılaşdırmaq barədə kifayət qədər irəliləyişə nail olub və hər şeydən öncə bir platforma olaraq davamlılığın saxlamaqla öz önəmini sübut edib. Buna baxmayaraq, onun, Suriya vətəndaş müharibəsinin yaratdığı problemlər kimi konkret məsələlərlə bağlı fəaliyyəti çox məhduddur. Ümumilikdə, SA-nın fəaliyyətini və qarşısına qoyduğu məqsədlərə hansı dərəcədə nail olduğunu qiymətləndirmək çətindir, çünki Alyans siyasi proseslərdən daha çox sivil fəaliyyətlər – ictimai diplomatiya vasitəsilə öz işini həyata keçirir.

Patrisia Qof da Sivilizasiyalar Alyansın hibrid quruluş kimi nəzərdən keçir və qeyd edir ki, Alyans həm beynəlxalq təşkilat, əməkdaşlıq forumu kimi çıxış edir, lakin biz onu ən yaxşı formada qlobal mərhələdə ictimai diplomatiya platforması kimi nəzərdən keçirə bilirik [6, s. 402]. Bu fikir də təsdiq edir ki, SA digər BMT strukturlarından fərqli qəbul olunur və bunun əsas səbəbi də onun fəaliyyət prinsipləridir. Alyans ictimai diplomatiyanın bütün formaları – mədəni diplomatiya, himayəçilik, media yayımları və, mədəni mübadilədən istifadə etməklə mobilizasiya edir, lakin özü aktor kimi çıxış etmir. Buna səbəb isə SA-nın ənənəvi beynəlxalq təşkilat kimi üzvləri və konkret öhdəlikləri olmamasıdır. Qeyd etdiyimiz Dostlar Qrupu isə tərəfdaş ölkələri və təşkilatları birləşdirən bir platformadır. Bu xüsusiyyət SA-nın yaradılmasından bu günə qədər olan fəaliyyətində də aydın görünür. SA ictimai diplomatiyanı müasir təriflə ilə tam uyğunlaşır və elə yaradılması zamanı da dövlətlərlə yanaşı müxtəlif institutların, dialoq tərəfdarı şəxslərin də paralel olaraq cəlb olunması ilə bunun təməli qoyulmuşdu.

Qlobal forumlar

Qlobal Forumlar Sivilizasiyalar Alyansının bütün üzvlərinin, bu ideyanı dəstəkləyən önəmli şəxslərin, vətəndaş cəmiyyəti, media, özəl sektor, dini qruplar, gənclər təşkilatlarının nümayəndələrinin bir araya gəldiyi ən yüksək səviyyəli görüşləridir.

2005-ci ildə Alyans yaradıldıqda sonra ilk forum 2008-ci ildə Madrid şəhərində keçirilmiş və 900-dən çox insan və 89 rəsmi nümayəndə heyəti iştirak etmişdi [1, s. 128]. Eyni zamanda, 70 ölkənin, 13 beynəlxalq təşkilatın iştirakı ilə Dostlar Qrupunun da Yüksək Səviyyəli Dialoq Görüşü də bu Qlobal Forum çərçivəsində baş tutmuşdu [3, s. 19].

2009-cu il İstanbul Forumu Alyansın genişlənməsi və yeni layihələrin təqdim olunması baxımından ən önəmli forumlardan biri sayıla bilər. Ümumiyyətlə SA-nın hazırkı fəaliyyət sxemi və həyata keçirdiyi layihələr əsasən Yüksək Səviyyəli Ekspertlər Qrupunun 2006-cı il məruzəsi və 2009-cu il İstanbul Forumunun əsasında formalaşmış. İstanbul Forumu zamanı SA Dinlər və inanclar haqqında təhsil, Alyansın əməkdaşlıq proqramı, Dialoq kafe, Plüral plus, İnamın bərpası və körpülər qurulması, SA araşdırma şəbəkəsi kimi yeni layihələr təklif olundu.[3, s. 12-14]

İstanbul Forumunda Madrid Forumundan keçən 1 il ərzində Alyansın həyata keçirdiyi fəaliyyət qiymətləndirilir və onun daha da genişləndirilməsi üçün yeni layihə və təşəbbüslər irəli sürülür. Dinlər və inanclar haqqında təhsil proqramı dünyada mövcud olan çoxsaylı dinlər və inanclar, etika, tolerantlıq haqqında resurslar toplayır və təqdim edir. Alyansın əməkdaşlıq proqramı Şimali Amerika, Avropa və müsəlman ölkələrindən

gənc liderləri qarşılıqlı olaraq bir-birlərinin ölkələrində olan ictimai-siyasi institutlarla tanış edir. Dialoq kafe video konfrans vasitəsi ilə dünyanın müxtəlif yerlərindən olan adi insanları birləşdirir. Plüral plus şəbəkəsi də oxşar prinsiplə gənclərə müraciət edir. SA araşdırma şəbəkəsi qlobal olaraq müxtəlif institutları cəlb edərək bir beyin mərkəzi kimi dialoq, müxtəliflik, konfliktlərin həlli mövzularında elmi mübadilə həyata keçirir. [3, s. 10-14] Eyni zamanda, Froumun ardınca, 2009-cu il noyabrda BMT Baş Assambleyasında SA-nın mandatını təsdiq edən qətnamə qəbul olundu.

Növbəti qlobal forumlar isə 2010-ci ildə Rio-de-Janeyroda, 2011-ci ildə Dohada, 2013-də Vyanada, 2014-də Balidə, 2016-da Bakıda, 2018-də isə Nyu-Yorkda keçirilmişdi. Forumların keçirilmə tarixinə baxdıqda görünür ki, son onillikdə əsasən iki ildə bir keçirilsə də müəyyən bir interval nəzərdə tutulmayıb.

Alyansın əsas layihələri gənclər və təhsil sahəsinə ayrılır. Bu sahələr əsas hədəf və dəyişiklik üçün potensial istiqamət sayılır. Bu vaxta qədər Gənclər Həmrəyliyi Fondu, SA Əməkdaşlıq proqramı (Almaniya, Britaniya, Qatar, Ərəb Dövlətləri Liqası tərəfindən dəstəklənir), Gənc Sülh qurucuları, Yay məktəbləri kimi proqramlar həyata keçirilir. SA Ali Nümayəndəsi Migel Moratinos 2019-cu ilə belə təkliflə çıxış etmişdi: "Nə üçün SA çərçivəsində Erasmus proqramı kimi bir növ proqram yaratmırıq? Hindistan, Çin, Latın Amerikasını, Orta Şərq və Şimali Afrika Bölgəsi, Avropa, Ərəb ölkələri arasında tələbə mübadiləsi edilə bilər. Bu və buna bənzər addımların atılması lazımdır" [7]. Çox güman ki, növbəti forum zamanı bu layihələr daha da inkişaf etdirilərək tələbə mübadiləsi həyata keçiriləcək.

Dostlar Qrupunun 2020-ci il ildə keçirilən görüşündə Alyansın Ali nümayəndəsi Migel Moratinos qeyd edir ki, pandemiya səbəbi ilə SA da öz fəaliyyət planına dəyişiklik etməli oldu və 2020-ci ildə Mərakeşin Fəs şəhərində keçirilməsi planlanan 9-cu Qlobal Forum tarixə salındı [11, s. 5]

Pandemiyaya və SA-nın imkanları

XX əsrdə ən böyük problemlərdən birinə çevrilmiş çiçək xəstəliyinin qarşısının alınmasında BMT və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı mühüm rol oynadı. Baxmayaraq ki, 1959-1967-ci illər arasında inkişaf etmiş və etməkdə olan bir çox ölkələr əhalilərin tam olaraq peyvənd edə bilməmişdi, daha aşağı inkişaf səviyyəsində olan ölkələr, maliyyə problemləri, qeyri-stabillik, əhali çoxluğu səbəblərinə görə öz əhalilərin peyvənd edə bilmirdilər. Bu isə xəstəliyin yenidən Şimal ölkələrinə yayılması təhlükəsini saxlayırdı. Bu zaman, 1967-ci ildə, ÜST tərəfindən əsasən Qlobal Cənubda yerləşən ölkələrdə çiçək xəstəliyinin qarşısının alınması yeni proqram başlandı və 1980-ci ildə artıq xəstəliyin tam olaraq dayandırıldığı bildirildi [5].

Bu hadisədən bir neçə onillik keçməsinə baxmayaraq, eyni problem covid 19 xəstəliyinin yayılması zamanı da müşayiət olundu. ÜST-ün tədqimatına əsasən 80 ölkə fərdi mühafizə vasitələrin və dərmanların ixracına məhdudiyət qoyub və bu yeni millətçi yanaşmanın başlanğıcı oldu. Həmçinin, ABŞ ÜST-ü maliyyələşdirməyi dayandırdı və BMT Baş katibi Antonio Quteres 2020-ci il sentyabrda TŞ-da çıxışında dünya ölkələrinin pandemiyaya cavabını belə qiymətləndirir: "Pandemiya beynəlxalq əməkdaşlıq üçün açıq test idi, biz isə bu testdə əsasən uğursuz olduq" [12].

SA pandemiya dövründə mədəniyyətlərarası münasibətlərin yaxşı səviyyədə saxlanması, yaranmış iqtisadi, sosial çətinliklərlə əlaqədar sivilizasiyalar arasında nifrət nitqindən çəkinmə ilə bağlı humanitar layihələr, əsas olaraq "Vahid Bəşəriyyət" layihəsini başlatsa da, ümumilikdə BMT-nin bu sahədə məhdud çıxışı Alyansın da təşəbbüslərini kölgədə qoyur. SA bu sahədə hər hansı bir xüsusi imkanlara malik olmasa da, pandemiya başladığı dövrdən keçən bir il ərzində davamlı olaraq öz fəaliyyətini mədəniyyətlərarası gərginliyin azaldılması istiqamətində davam etdirir. BMT, ÜST və digər

beynəlxalq təşkilat və layihələrin bu problemin öhdəsindən gələ bilməməsi fonunda SA öz keçmiş və hazırkı proqramlarının iştirakçıları vasitəsi ilə “Covid-19-a qarşı həmrəylik” kampaniyasını başladır [10].

Ötən il ərzində xəstəliyin mənbəyi, izolyasiya olunması, tibbi vasitələrin paylanması sahəsində olan konfliktlər millətlərarası, irqlər arası, sivilizasiyalararası kontekstə keçmək riskini daim saxladı. Daha sonra isə, bu problem vaksinin paylanması prosesində özünü göstərdi. Vaksinin paylanması sahəsində əsas problem onun ehtiyac qrupları üzrə dünyada bərabər paylanması əvəzinə, daha çox inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən öz əhalilərinin kütləvi vaksinlənməsidir. Belə millətçi yanaşma bir çox ölkələrin pandemiyanın elan olunmasından keçən 1 il ərzində ümumiyyətlə vaksin əldə edə bilməməsi ilə nəticələnib. Onların bir çoxunu da Afrikada yerləşən ölkələr təşkil edir [8]. Bu isə, xüsusilə, Qərbi sivilizasiya ilə digər sivilizasiyalar arasında bərabərsizliyi və gərginliyi artırır.

Nəticə

Sivilizasiyalararası münasibətlərdə gərginliyin yüksək olduğu vaxtlarda əvvəl M.Xatəmi tərəfindən, daha sonra İspaniya və Türkiyə tərəfindən dialoqla bağlı çağırışlar edilməsi və təşəbbüslər edilməsi dialoqun və sabitliyin inkişafı üçün önəmli hadisə oldu. Qısa bir müddət sonra 2000-ci illərdə olan gərginlik mühiti nisbətən yumşaldı və müxtəlif dialoq forumları başladı. Bu isə akademik sahədə olan “sivilizasiyaların toqquşması” fikrinin tənqidi və dialoq çağırışlarının artıq siyasi sahədə də həyata keçirilməyə başlanması demək idi. Elə sivilizasiyaların toqquşması barədə olan tənqidlərin əsası da ondan ibarət idi ki, siyasi platformalarda olan sivilizasiyalararası qarşıdurma nitqləri bu münasibətlərdə böyük təhlükə yaradır və dialoq çağırışları özü bu prosesə müsbət təsir göstərir. Bu dövr ərzində, terrorla mübarizədə global koalisiyanın yaradılmasında sonra, SA yaradılması BMT-nin gərginliyin azaldılması və sivilizasiyalararası münasibətlərin yumşaldılması istiqamətində həyata keçirdiyi əsas “yumşaq güc” siyasəti oldu. Sivilizasiyaların toqquşması fikrinin aktual olması da belə təşkilatlara həssas qrupdan olan insanları cəlb etmək üçün unikal imkan yaratdı. SA-nın həm siyasi, həm ictimai sahədə təşəbbüsləri bu problemin aradan qaldırılmasında yeni ziddiyyətlər yaratmayan daha effektiv vasitədir. Eyni zamanda, bununla BMT uzun zamandan sonra öz fəaliyyətində dəyişiklik etdi və yeni global çağırışlara cavab verərək özünü ilk yeniləmə cəhdi etdi. Bu baxımdan SA-nın fəaliyyəti digər BMT quruluşlarından və beynəlxalq təşkilatlardan tamamilə fərqlənir.

SA tərəflər arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması, global təhlükəsizliyin təmini üçün bir çərçivə yaradaraq bu istiqamətdə birinci mərhələni formalaşdırır, bu prosesin uğurlu olması isə əsas olaraq dialoqda iştirak edən tərəflərin üzərinə düşür. Sivilizasiyalararası dialoqun həqiqətən də bir sülh və əməkdaşlıq prosesinə çevrilməsi üçün həm Qərb, həm Şərq, həm də digər sivilizasiyalar ortaq nöqtələri görməyə, ziddiyyətləri anlamağa, lazım olduqda güzəştə getməyə və dəyişikliyə hazır olmalıdır. Başa düşüləndir ki, tarixən sivilizasiyalar arasında ziddiyyət və rəqabət olub, rəqabətlik daşıyıcı hala keçib və qısa bir zaman ərzində tarixi təkamüldən imtina etmək və ya onu dəyişmək mümkün deyil. SA-nın yaradılması, davamlı olaraq bu sahədə araşdırmaları, forumlar keçirilməsi, tərəfdaşlar qruplarının yaradılması ortaq məxrəcə gəlmə prosesini tədricən aparmaq üçün ən uyğun üsuldür.

ƏDƏBİYYAT

1. Akıllı, E. Türkiye’de Devlet Kimliği ve Dış Politika / E.Akıllı. – Ankara: Nobel Akademik Yayın Evi, – 2013, – 190 s.
2. Goff, Patricia M. Public diplomacy at the global level: The Alliance of Civilizations

- as a community of practice // – Cooperation and Conflict Vol. Special issue: Diplomacy in Theory and in Practice, – 2015, Vol. 50, No. 3, – pp. 402-417 (16 pages).
3. Haynes, J. From Huntington to Trump: thirty years of the clash of civilizations / J.Haynes. – Lanham: Lexington Books, – 2019. – 262 pages.
  4. The First Alliance of Civilizations Forum / Published by: Alliance of Civilizations Secretariat. – New York: YGS Group, – 2008. – 78 p.
  5. Bettiza, G. Empty Signifier in Practice: Interrogating the ‘Civilizations’ of the United Nations Alliance of Civilizations / G.Bettiza. – Badia Fiesolana: European University Institute, – 2014. – 28 p. https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/32834/RSCAS_2014_95.pdf?sequence=1&isAllowed=y
  6. Centers for Disease Control and Prevention. History of Smallpox: [Electronic resource] / Page last reviewed: – February 20, 2021. <https://www.cdc.gov/smallpox/history/history.html>
  7. Türkiye olmasaydı Medeniyetler İttifakı hayatta kalamazdı: [Elektron resurs] / Anadolu Ajansı. – 05.02.2019. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiye-olmasaydi-medeniyetler-ittifaki-hayatta-kalamazdi/1383734>
  8. UN News. International equitable vaccine effort ships 32 million shots to 61 countries: [Electronic resource] / – 26 March 2021. <https://news.un.org/en/story/2021/03/1088422>
  9. UNAOC, Who We Are / About UNAOC. <https://www.unaoc.org/who-we-are/>
  10. United Nations Alliance of Civilizations (UNAOC). Solidarity in the face of COVID-19: [Electronic resource] / – 2020. <http://solidarity.unaoc.org/>
  11. United Nations Alliance of Civilizations Group of Friends Annual High-Level Meeting – Summary Report // – New York, – 2020, – 21 p. https://www.unaoc.org/wp-content/uploads/201026_UNAOC-GoF-high-level-meeting-29-September-2020_Summary-Report-_Final.pdf
  12. United Nations, Press Release, SC/14312. Secretary-General Highlights ‘Essential’ Failure of International Cooperation, in Address to Security Council Meeting on Post-Coronavirus Global Governance: [Electronic resource] / – September 2020. <https://www.un.org/press/en/2020/sc14312.doc.htm>

Summary

Togrul Salmanzade

Alliance of Civilizations and Public Diplomacy

In the post-Cold War period, the international relations system has been characterized as the change of ideological confrontation to cultural confrontation by both proponents of dialogue among civilizations and proponents of clash of civilizations theories. In this case, if we look back to the Cold War period, it can be seen that even at the time of the most dangerous conflict of human history – the nuclear confrontation, there was always an opportunity for dialogue between the parties, which saved humanity from the catastrophe, even during the Cuban crisis. Although these talks did not ensure the coexistence of the two ideological fronts, they did not allow for an open conflict between the two ideological fronts, which could be more severe than World War II. In civilizational relations, the Alliance of Civilizations is also created to ensure peace and the possibility of dialogue between civilizations which are the only way to prevent a conflict that could lead to a global threat, more precariously a conflict with everyone.

At present, the intensification of inter-civilizational relations simultaneously leads to the emergence of contradictions as well, and there is a need to develop inter-civilizational relations and establish a dialogue politically. Among the global challenges of the new millennium, the growing interest and creation of the SA itself is a sign of broad support for global pluralism, multiculturalism, and lasting peace in world politics. After a long time, the UN changed its activities and made the first attempt to renew itself in response to new global challenges. In this regard, the SA activities are entirely different from other UN agencies and international organizations. Unlike other international organizations, the SA has a broader range of opportunities in public diplomacy, mainly building relationships not only between states but also among other public institutions.

Keywords: *civilization, dialogue, public diplomacy, culture, solidarity*

Резюме

Альянс цивилизаций и публичная дипломатия

В период после холодной войны система международных отношений характеризовалась сменой идеологического противостояния на культурное противостояние как сторонниками диалога между цивилизациями, так и сторонниками теорий столкновения цивилизаций. В этом случае, если мы оглянемся на период холодной войны, можно увидеть, что даже во время самого опасного конфликта в истории человечества - ядерного противостояния, всегда была возможность для диалога между сторонами, что спасло человечество от катастрофы даже во время кубинского кризиса. Хотя эти переговоры не обеспечивали сосуществование двух идеологических фронтов, они не допускали открытого конфликта между двумя идеологическими фронтами, который мог быть более серьезным, чем Вторая мировая война. В цивилизационных отношениях Альянс цивилизаций также создается для обеспечения мира и возможности диалога между цивилизациями, которые являются единственным способом предотвратить конфликт, который может привести к глобальной угрозе, а еще более опасно - конфликту со всеми.

В настоящее время интенсификация межцивилизационных отношений одновременно ведет и к возникновению противоречий, и возникает необходимость в развитии межцивилизационных отношений и налаживании политического диалога. Среди глобальных вызовов нового тысячелетия растущий интерес и создание самой СА является признаком широкой поддержки глобального плюрализма, мультикультурализма и прочного мира в мировой политике. Спустя долгое время ООН изменила свою деятельность и сделала первую попытку возродиться в ответ на новые глобальные вызовы. В этом отношении деятельность СА полностью отличается от деятельности других агентств ООН и международных организаций. В отличие от других международных организаций СА имеет более широкий спектр возможностей в публичной дипломатии, в основном выстраивая отношения не только между государствами, но и между другими государственными учреждениями.

Ключевые слова: цивилизация, диалог, публичная дипломатия, культура, солидарность.

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94; 327

TÜRKİYƏ-RUSIYA MÜNASİBƏTLƏRİNDƏKİ DƏYİŞİKLİKLƏRİN İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏKİ ƏKSETMƏLƏRİNƏ ÜMUMİ BİR BAXIŞ

Elgün QƏHRƏMANOV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 7 yanvar 2021; çapa qəbul edilmişdir: 8 aprel 2021; online-da çap edilmişdir: iyun 2021.

Received: 7th January, 2021; accepted: 8th April, 2021; published online: 30th of June, 2021.

Açar sözlər: Türkiyə, Rusiya, İkinci Qarabağ müharibəsi, enerji dəhlizi, geosiyasi qarşılıqlı

Giriş

Rusiya-Türkiyə münasibətlərində vacib olan sadəcə pragmatik ortaqlıq və tarixi, hətta dini baxımdan şərtləndirilmiş düşmənçilik arasında bir tarazlıq axtarılması deyil, bu iki imperiya modeli arasındakı bir sıra strateji təmasların formalaşmasıdır. Bu təmaslar konstruktiv və bəzən aqressiv ola bilər, lakin həmişə regional maraqların kəsişməsinə məcbur edilir. Günümüzdə bu dövlətlərin hər biri “siyasi etiket” qaydalarına uymadığını və qlobalaşmaya qarşı bir təbii mütəffiq kimi görülə bilər. Baxmayaraq ki, Qara dəniz hövzəsində, hər iki tərəfdən imperialistləri və mühafizəkarları geri çevirən bu taktiki əməkdaşlığın yerini, “tarixi qarşılıqlı” fikirləri almışdır. Başqa sözlə, Türkiyə və Rusiya zəmanəmizin özünəməxsusluğu ilə seçilən və hər zaman “təbii düşmən” və “yaxşı tərəfdaş” konfrontasiyasında öz yerlərini tutacaqlar. Mərkəzi hakimiyyətin güclü olması bu tip ölkələr üçün həyati önəm daşmışdır. Bu səbəbdən hər iki dövlət müasir dünya nizamına təxminən eyni baxdığından, dövlət institutlarını və hərbi güclərini artırmaq və bir-birilərinə şübhə ilə baxmaq məcburiyyətində qalırlar. Moskvanın və Ankaranın bir-birinə ehtiyacı olduğu da aydındır, onların XXI əsrdəki geosiyasi taleyi belədir. Ruslar türklərin digər Şərqi xalqları kimi çox uzun bir tarixi yaddaşa sahib olduqlarını desələr də, nəzərə alsaq ki, ruslar özləri 200 ildən artıq elə bu türk xalqlarının (Qızıl Ordu dövləti) asılılığında qalmış bir xalq olaraq bu elementləri türklərdən daha çox istifadə edirlər. Ümumiyyətlə Türkiyə-Rusiya münasibətlərinə yalnız məktəb tarixindən hər kəsə məlum olan müharibələr prizmasından baxmaq səhv olardı. Qarşılıqlı iddialar, sakit bəzən də, yaxınlaşma dövrləri ilə əvəz olunmuşdu. Ancaq bədi dillə desək, “hər təbəssümün arxasında həmişə bir xəncər” olmuşdu [4]. Çünki geosiyasi çərçivədə Rusiya və Türkiyə maraqları demək olar ki, hər zaman toqquşub, bu ən azı bir qədər kövrək ittifaqın da qarşısını almışdı. Bu Rusiya-Türkiyə münasibətləri üçün qatı bir çərçivə yaradan faktorlardan biridir. Tarixi olaraq, Türkiyə yolundakı rus hərbi-diplomatik səylərinin məntiqi, Krım, Qara dəniz və Cənubi Qafqaz geosiyasi regionları üzərində tam nəzarəti təmin etməkdir. Təbii ki, Türkiyənin də Rusiyaya qarşı bəzi təzyiqlə alətləri var. Xüsusilə Qara dəniz boğazlarının Türkiyə Rusiyaya qarşı təsirli şəkildə istifadə etmək imkanları vardı. Rusiyalı şərqşünas tarixçiləri, Türkiyə-Rusiyanın tarixi münasibətlərini təhlil edərkən əsasən bu fikirləri qeyd edirlər: “İstanbul və Çanaqqala boğazları üzərində nəzarətin qurulması ilə bağlı, İstanbulun tarixi adına dönmək, imperatorluq xəyalı ilə bir fikir birliyi meydana gəlmişdi. Bunun üçün, bir “tampon birlik dövlət”i yaratmaq (Erməni

* doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: elgun041@gmail.com

dövləti) və Osmanlının daxilində slavyan məsələsindən istifadə edilməsi planlaşdırılırdı [5]”.

1. Qarabağda “güc”lərin oyunu

Rusiya və Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı siyasi maraqlarına ayrı-ayrılıqda baxmaq və analiz etmək üçün, 2020-ci il sentyabr 27-də başlayan Qarabağ müharibəsi bir nümunə olmuşdur. Rusiya Cənubi Qafqazda ABŞ-ın ola biləcək hər hansı bir aktiv siyasətini qabaqlamaq üçün müharibədən yan aldı. Türkiyə və Azərbaycanı öz tərəfinə çəkmək üçün konkret addımlar atmış oldu. Təbii ki, bu Cənubi Qafqazda Azərbaycanın və Türkiyənin söz haqqının və rolunun üstün olması ilə bağlı idi. Dolayısıyla Rusiya, heç kimin gözləmədiyi kimi, əks gediş etdi. Bu çar və Sovet Rusiyası dövründən bu yana Qafqaz strategiyasında yaşanan bir ilk idi [3]. Rusiya üçün Cənubi Qafqazın həyati önəm daşdığı, hətta qırmızı xətt olduğunu bir daha gördük. Qafqaz keçmiş Sovet Rusiyasının cənub sərhədləri hesab edilirdi. Tarixə nəzər salsaq bir fikir ortaya çıxır, Rusiya cənub sərhədlərinə olduqca həssas yanaşmışdır. Qərb tərəfdən gələn təhlükələrə (Napoleon Fransası, Hitler Almaniyası) qarşı isə həmişə uğurlu olmuş ruslar cənubdan gələn təhlükələr’ qarşı hər zaman uğurlu olmamışlar (monqol yürüşləri).

İkinci Qarabağ müharibəsi Cənubi Qafqazın siyasi mənzərəsini müəyyən mənada dəyişə bildi. Rusiya bu müharibəni tamamilə nəzarət altında saxlamışdı. Əgər Azərbaycan ordusu Şuşa şəhərini azad etdikdən sonra, uğurlarını davam etdirsəydi, onda Türkiyənin rolu ön plana çıxmış olacaqdı. Atəşkəsdən sonra, müzakirələrdə Rusiya ilə bərabər zəminə sahiblənə bilərdi. Bu Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı mövqeyinin gücləndirilməsi üçün fürsət verəcəkdir. Türkiyənin NATO müttəfiqi olmasına baxmayaraq, xarici siyasətdə Vaşinqton, Berlin, ya da Parisdən fərqli siyasət yeritdiyi hesab edilir. Biz bunu əsasən Orta Şərq və Şimali Afrikada görə bilərik. NATO çıxarları baxımından Cənubi Qafqazı “hibrit bir bölgə” olduğu qeyd olunur. Cənubi Qafqaz Qara dəniz və Orta Şərq ilə bağlı təhlükəsizlik arxitekturası baxımından, NATO üçün önəmlidir. Dolayısıyla Cənubi Qafqaz regional xəritəsinə oyunçu dövlətlərin baxış bucaqları rəngarəngliyi ilə seçilir. Türkiyə və Rusiya Liviya və Suriya anlaşılmazlığında olduğu kimi bu məsələdə də bir yol tapa bildilər. Azərbaycan-Ermənistan qarşıdurmasında müəyyənəddici aktyorlar kimi Türkiyə və Rusiya ön plana çıxmış oldu.

Azərbaycan tərəfindən məsələyə necə baxmaq mümkündür? Hərbi qalibiyyəti siyasi faydaya çevirmək mümkün oldummü?

Döyüşlərdə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri parlaq qələbələr çaldı. Bu hətta Ermənistan tərəfindən də dolayı yolla da olsa etiraf olundu. XX əsrin əvvəllərindən bu yana ermənilərin aldığı ən böyük məğlubiyyət oldu. Bu qələbələri tam olaraq siyasi faydaya çevirmək mümkün olmadığına çoxsaxəli və mürəkkəb səbəbləri oldu. Lakin müharibəyə qədər və müharibə zamanı bəzi mesajların tez-tez ifadə edilməsi diqqət-çəkən məqamlardan idi.

Müharibə başlamamışdan əvvəl Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin sədri Sahibə Qafarovanın sentyabr ayının 21-də Rusiyaya səfər oldu. Bu səfərə informasiya vasitələrində geniş yer verilmişdir. Həm yerli, həm də xarici medyada səfərə baxış fərqli idi. Bu səfərdə diqqət çəkən məsələ isə MM spikeri Sahibə Qafarovanın Rusiya Federasiyası Dövlət Dumasında çıxış edərkən, Qarabağ tarixindən danışarkən, xüsusilə Kürəkçay müqaviləsinin qeyd olunması idi. Bu müqavilə ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının prezidenti bundan əvvəl də müsahibələrinin birində fikirlərini bildirmişdi. Kürəkçay müqaviləsi haqqında tez-tez danışılmasının təsadüfi olmadığı qənaətindəyik. Bildiyimiz kimi, bu müqaviləni 1805-ci il mayın 14-də Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla rus generalı gürcü əsilli Sisyanov imzalamışdı. Müqavilənin tez-tez dilə gətirilməsi bizim kütləvi informasiya vasitələrində əsas fikir kimi, 11 maddədən ibarət Kürəkçay

müqaviləsində ermənilərlə bağlı heç bir sözün olmamasının işıqlandırılması idi. Bu müqavilədə iki tərəf, azərbaycanlı Qarabağlı İbrahimxəlil və Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı general Sisyanov qarşılıqlı öhdəliklər götürmüşdülər. Bu müqaviləyə Rusiya başqa tərəfdən baxmağa üstünlük verdi. Kürəkçay müqaviləsinin 5-ci maddəsində Şuşa qalasına 500 nəfərlik Rusiya qoşunu toplaqla birlikdə yeridiləcəkdir. Hətta sentyabr ayının 21-də Moskvada səfərdə olan Sahibə Qafarovanın Rusiya Xarici İşlər Naziri Sergey Lavrovla görüşündən sonra, rus qoşunlarının 5 rayonunun qaytarılması əvəzində, Qarabağa daxil olmasının, Lavrovun spikerlə keçirdiyi görüşündə təklifi ilə bağlı mətbuatda bəzi məqalələr dərc edildi. Lakin qeyd olunan məsələni, nə Rusiya tərəfi, nə də Azərbaycan tərəfi rəsmi olaraq təsdiq etmədi. Kürəkçay müqaviləsi ilə 2020-ci il 9 noyabrda imzalanmış birgə bəyanatın arasında bir tarixi oxşarlıq olduğunu görməkdəyik. Hər iki sənəddə Azərbaycanın və Rusiyanın qarşılıqlı öhdəlikləri var. Və hər iki sənədin nəticəsi olaraq rus qoşunları Qarabağ ərazisinə yeridilir. Yeri gəlmişkən, 9 noyabr bəyanatında nə Azərbaycanın, nə də Ermənistanın bir-birləri qarşısında öhdəliyi yoxdur. Onların qarşılıqlı olaraq Rusiya qarşısında götürdüyü öhdəlikləri vardır. Bu fikirləri yekunlaşdıraraq demək istərdik ki, Kürəkçay müqaviləsi haqqında II Qarabağ müharibəsinə qədər və aktiv döyüşlərin getdiyi bir vaxtda danışılması adi bir təsadüf deyildi.

Rusiya Gürcüstan ərazisi olan Cənubi Osetiya və Abxaziyada hərbi bazaları və Ermənistanda hərbi varlığını davam etdirərkən, indi də Azərbaycan torpaqlarında “sülhməramlılar” adı altında qoşun yeridərək [6], Cənubi Qafqazdakı hakimiyyətini daha da genişləndirdi. Rusiyanın bu müharibə başalayarkən bitərəf qalma səbəblərdən biri də, güman etmək olar ki, elə qeyd etdiyimiz “Kürəkçay müqaviləsi” idi. Putin müharibədən sonra mətbuatda çıxışlarında Dağlıq Qarabağın beynəlxalq hüquqa görə Azərbaycan əraziləri olmasını tez-tez qeyd edirdi. Dolayısıyla bütün dünya, o cümlədən regionda başlıca rəqiblərinə mesajı artıq Cənubi Qafqazda onunla mübarizə aparmağın mənasız olduğunu deməsidir.

Dünyada baş verən pandemiya, ABŞ seçkiləri Rusiyanın nə səbəbə bu vaxtı seçdiyini məntiqli edən başlıca cəhətlərdən idi. Rusiya Cənubi Qafqazda Qərb əvəzinə, Türkiyə ilə razılaşmağı üstün hesab etdi. Baxmayaraq ki, Türkiyə 9 noyabr birgə bəyanatında yox idi. Bu sülh sazişi deyil. Hesab etmək olar ki, nə Moskva, nə də Ankara regionda həqiqi sülhdə maraqlıdırlar. Tarix boyu mübahisəli bölgələrdən öz məqsədlərinə çatmaq istəyən tərəflər həmişə var. Rusiyanı bu münafişədə üstün edən səbəblərdən biri də, Türkiyədən fərqli olaraq, hər iki tərəflə (Azərbaycan, Ermənistan) birbaşa dialoq qurmaq imkanlarına malik olmasıdır.

Müharibədən sonra, Qafqaz və qonşu regionlar üçün Azərbaycanın, xüsusilə Naxçıvan MR-nın əhəmiyyəti daha da artdı. Azərbaycanın artıq enerji ixracı statusu olan ölkədən, tranzit ölkə kimi daha çox əhəmiyyətli olacağını güman etmək olar. Rusiya Azərbaycanın öz ərazisi olan Naxçıvanla birləşdirən dəhlizə nəzarət etməklə, həm də Çindən başlanacaq “bir yol bir kəmə” layihəsinə də qatılmış olacaq [7]. Buna qədər isə Qərb və Çin Rusiyanı bypass edərək bu layihəni həyata keçirmək istəyində idilər.

Təbii ki, Türkiyə və Rusiya indi münafişənin əvvəlində olduğundan daha sərfəli vəziyyətdədir. Razılaşmaya əsasən, Naxçıvanla Azərbaycanın quru əlaqəsinin qurulması, əhəmiyyətli bir dəhliz olacaqdır. Türkiyənin Azərbaycanla birbaşa əlaqəsi və Rusiyanı Azərbaycan vasitəsilə Türkiyə ilə birləşdirəcək bu dəhliz, Türkiyəni və Rusiyanı Azərbaycan daxilində daha güclü bir varlıq edəcəkdir. Rusiyanın Azərbaycan ərazisindən Ermənistan, Türkiyə və İrana rahatlıqla çıxması üçün heç bir çətinlik olacağı gözlənilməyəcək. Digər tərəfdən Rusiya Ermənistanı iqtisadi blokadadan çıxartmağa çalışacaqdır. I Qarabağ müharibəsindən sonra iqtisadi blokadada qalan Ermənistanın ağır iqtisadi-sosial həyatı Rusiya üçün də bir yük halını almışdır. Artıq Qafqazda yaradılan yeni nizam bu məsələlərin həllinə təsir edəcəkdir.

Hərbi əməkdaşlığın regional qüvvələrin münasibətlərinə təsirləri

Türkiyə və Rusiya yenidən Cənubi Qafqazda öz tarixi rəqabətlərini yeniləyirlər. Tarix təkərrürdən ibarətdir. Xüsusilə bu iki dövlət münasibətləri haqqında danışıarkən, keçilmiş tarixi yola tez-tez istinad etmələrinin şahidi oluruq. Rusiya üçün Cənubi Qafqazda ən böyük rəqib yenə də Türkiyədir [1, 23]. II Qarabağ müharibəsinə gedən yolun Tovuz döyüşlərindən başladığını demək olar. İyul ayında Tovuzda baş verən erməni təxribatları, Türkiyənin narahatçılığına səbəb olmuşdur. Hərbi qarşıdurmanın Türkiyəyə gedən enerji və kommunikasiya yollarına yaxın ərazilərdə olması, Ankaranın Qafqazda aktivləşməsi üçün bir təkan oldu. Naxçıvan və Gəncədə Türkiyə-Azərbaycan silahlı qüvvələrinin birgə irimiqyaslı hərbi təlimləri keçirilirdi. Azərbaycan cəmiyyətində bu təlimlərə baxış olduqca müsbət idi. Hətta ictimaiyyət arasında, Türkiyə qoşunlarının Azərbaycanda qalması və ya burda türk hərbi bazalarının açılması məsələsi mətbuatda tez-tez yer alırdı. Türkiyənin də bu dəfəki erməni təxribatına qarşı kəskin bir hərəkətə keçməsi bir an məsələsi olmuşdur. Türkiyə bu hadisəni təkcə Azərbaycana qarşı deyil, o cümlədən Türkiyənin enerji təhlükəsizliyinə qarşı edilmiş bir xaincəsinə addım kimi dəyərləndirilirdi. Nəticədə Türkiyənin Azərbaycan ərazisində hər hansı hərbi baza açmaq istəyi gözlənilən olardı. Moskva bütün bu məsələləri müşahidə edir, vəziyyəti qabaqlamaq üçün müəyyən təmaslar həyata keçirirdi. Bakı öz torpaqlarını geri qaytarmaqda qərarlı idi. Rusiyanın da Ermənistanı görə Bakını itirmək fikri yox idi. Təbii ki, bu olanlar müharibəni qaçılmaz edirdi. Bu müharibənin səbəblərində biri kimi Ermənistanı “rəngli çevrilişlə” hakimiyyətə gələn Nikol Paşinyanın həyata keçirdiyi daxili və xarici siyasətdə Rusiyaya qarşı soyuq münasibətləri göstərilirdi. Ancaq I Qarabağ müharibəsində Rusiya ilə yaxşı münasibətləri olmayan, Ermənistanın birinci prezidenti Levon Ter-Petrosyanı yada salmaq kifayətdir. Həmin dövrdə Rusiyanın Ermənistanı açıq-aydın verdiyi dəstək hamıya məlumdur. Rusiyanın keçmiş müstəmləkəsinə olan baxışı yalnız şəxslərlə əlaqələndirmək yanlış olar. Rusiyanın Ermənistanı bağları, Ermənistanı siyasi hakimiyyətdən də dərinədə olduğu məlumdur. Müharibədən sonra hələ də Türkiyə ilə Azərbaycan silahlı Qüvvələrin ayrı-ayrı qoşun növləri üzrə keçirdikləri hərbi təlimin davam etməsi, Cənubi Qafqazda geosiyasi mübarizənin dayanmadığını, əksinə, yenidən qızışdığını göstərir. Xüsusilə bundan ən çox Rusiyanın narahatlığını qeyd etmək lazımdır. Tarix boyu Cənubi Qafqaz uğrunda gedən mübarizədə bu iki dövlət üçün hərbi varlıq olduqca vacib sayılmaqdadır. Rusiya, demək olar ki, buna nail olmuşdur. Lakin Türkiyə haqqında bunu demək, hələ ki, çətindir.

Tarixə baxdıqda Türkiyə və Rusiyanın yaxınlaşmasının, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan üçün müsbət nəticələr doğurduğunu söyləmək çətin olar. Lenin və Atatürkün qarşılıqlı olaraq anlaşması, münasibətlərinin yaxşılaşması və AXC-nin müstəqilliyinin itirilməsi ilə nəticələnmişdi. Hazırda şərtlər fərqli olsa da, Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizənin əsas geosiyasi aspektləri, demək olar ki, dəyişməz qalıb. Bu iki dövlətin bu razılaşmada nail olduqları qazanc açıq-aydındır. Nəzərə alınmalıyıq ki, təhlükə sovuşmayıb, biz daim yeni müttəfiqlər arayışında olmalıyıq və hətta taktiki tərəfdaşların sayını artırmalıyıq. Türkiyə və Rusiyanın bütün istiqamətlərdə yaxınlaşmasının, Azərbaycanın çıxarlarına müəyyən çərçivədə zərərli olacağını hesab etmək mümkündür. Türkiyə və Rusiya arasında “ideal məsafə” daha məqsədəuyğundur (yəni nə çox yaxın, nə də çox uzaq).

Rusiyanın yalnız Qarabağ münaqişəsinin deyil, bütün Avrasiya siyasətində, öz diplomatiyasının vektorunu təyin edərkən uzunmüddətli türk amilini nəzərə almalıdır. Rusiya ərazisində on bir milyona yaxın türkdilli xalqın nümayəndəsi yaşayır. 2009-cu ildən yaradılan Türk Şurasının bütün türk dünyasında, Rusiyada yaşayan türk xalqları da daxil olmaqla, mədəni və siyasi tədbirlər həyata keçirən, xüsusilə Ankara tərəfindən maliyyələşdirilmiş bir təşkilatdır. Bu təşkilatda gənclərə təqaüdlər ayrılır, “yumşaq güc” ünsürlərini meydana gətirir və türk kapitalının genişlənməsini dəstəkləyir. Tatarıstanın

rəhbərliyi Rüstəm Minnihanovun türklərlə qardaşlıqdan danışması və iki yüz milyon türkün birləşdirilməsi ideyası ilə Qazaxıstanın “elbaşı” Nursultan Nazarbayevin çıxış etməsi, Rusiyanın nəinki, xaricdə, daxildə də türk amilinin nəzərə alınmasını əsas prioritetlərə çevirə bilər [4]. Digər maraqlı tərəflərdən biri də Türkiyə bu regionlarda türkçülüyn inkişafı ilə yanaşı, fəal sünni məzhəbinin meydana gəlməsində maraqlı olmuşdur. Şiə-türkü olan Azərbaycan ölkəsinin sovet dövründə daha az dindar olması, burda türk sünni missionerlərin fəaliyyəti üçün XX əsrin 90-cı illərində geniş imkanlar yaranmışdır. Lakin Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətinin şiə-türkü olması, onun regionda, xüsusilə də İran və Türkiyə ilə əlaqələrdə manevr etmə qabiliyyətini artırmış olacaqdır.

Nəticə

Rusiya 200 illik müddətdə ilk dəfə idi ki, Cənubi Qafqaza başqa bir dövlətin qüvvəsinin girişinə izn vermişdi. Bu dövlət həm də NATO ölkəsi idi. Maraqlıdır ki, bu regionda Türkiyə Rusiyanı hansı dərəcədə tarazlaşdırma biləcək. Ancaq o da bir həqiqətdir ki, Rusiya yeni nizamın qurulmasını Cənubi Qafqazdan başlamışdı. Təbii ki, Rusiyanın Qafqazda bu şərtlərlə regionda qalmasını yaxın və orta müddətdə bu regionla sərhəd olan strateji ərazilərə təsiredici mexanizmləri artacaq.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Türkiyənin Azərbaycanla birlikdə müxtəlif hərbi təlimləri (Qars-2021 qış hərbi təlimləri) və o cümlədən Pakistan İslam Respublikası ilə eyni vaxtda başladığı təlimlərlə, böyük ətrafda olan güc mərkəzlərinə müxtəlif mesajlar vermişdi. Bunu həm güc göstəricisi, həm də hərbi-siyasi təzyiq kimi dəyərləndirə bilərik. Son vaxtlar AKP hökumətinin daxili siyasətdən fərqli olaraq, xarici siyasəti də daha aktiv, hətta qürurvericidir. Bu amili biz Rusiya ilə də eyniləşdirə bilərik. Hər iki ölkənin idarə edən hökumətlərin daxili siyasətləri demək olar ki, üst-üstə düşür. Və o cümlədən Qərbi qarşı bir siyasi xətt çəkən bu dövlətlər bəzən maraqlarının toqquşduğu bəzi mübahisəli məsələlərdə anlaşaraq, Qərbi öz regionlarından təcrid etmək istəyirlər. Bununla yanaşı, hələ də bu əməkdaşlıqda etimad və inam faizi aşağıdır. Qarşılıqlı olaraq, hər iki ölkə bir-birlərinin “sürüşkən siyasət” aparmaqlarından ehtiyat edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Zeynab Vatankhah, Bahram Navazeni. Turkey's Approach to the Nagorno-Karabakh Crisis (2003-2020), The Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World Vol.9, NO.36, winter 2021, p. 19-39.
2. Karabağ Ateşkesi: Zafer mi, Tuzak mı? <https://www.dw.com/tr/karaba%C4%9F-ate%C5%9Fkesi-zafer-mi-tuzak-m%C4%B1/a-55576929>
3. Александр Дугин: Карабахский тупик и его враги. <https://izborsk-club.ru/19976>
4. Турецкий друг: здесь скрыт кинжал за каждой улыбкой, <https://expert.ru/expert/2020/44/turetskij-drug-zdes-skryit-kinzhal-za-kazhdoyu-ulyibkoj/>
5. Anna Borshchevskaya. Russia and Turkey in Nagorno-Karabakh: A Recipe for LongTerm Instability <https://www.washingtoninstitute.org/pdf/view/16174/en>
6. JAMNews. (2020) Baku claims Russian peacekeepers overstepping their mandate in Karabakh. Available online: <https://jam-news.net/peacekeeping-mission-expansion-of-geography-of-the-map-karabakh-russia-azerbaijan-comments/>
7. Stein, D. D. (2020) Trans-Caspian Pipeline—Still a pipe dream? Atlantic Council. Available online: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/energysource/trans-caspian-pipeline-still-a-pipe-dream/>

Summary

Elgun Gahramanov

*An overview of the changes in Turkish-Russian relations in the reflections
of the Second Karabakh War*

In Russian-Turkish relations, it is not just a search for a balance between pragmatic partnership and historical, even religiously conditioned hostility, but more importantly, a series of strategic contacts between these two imperial models. These contacts can be constructive and sometimes aggressive, but are always forced to intersect regional interests. Today, each of these states' political label "does not comply with the rules and against globalization can be seen as a natural union. However, in the Black Sea basin, the idea of "historical confrontation" has replaced this tactical cooperation, which has turned the imperialists and conservatives on both sides. On other hand, Turkey and Russia will always take their place in the confrontation of "natural enemies" and "good partners", which is distinguished by the peculiarities of our time. The strength of the central government is vital for such countries. As the both countries view to the modern world order are almost in the same way, they are forced to increase their state institutions and military power and to look at each other with suspicion. It is also clear that Moscow and Ankara need each other, and this is their geopolitical destiny in the 21st century. While the Russians say that the Turks, like other eastern peoples, have a very long historical memory, given that the Russians themselves have been dependent on these Turkic peoples (The Golden Horde) for more than 200 years, they use these elements more and even more intelligently than the Turks. In general, it would be wrong to look at Turkish-Russian relations only through the prism of wars known to everyone from school history. Mutual claims were replaced by periods of quiet, sometimes rapprochement. But in literary parlance, "there was always a dagger behind every smile."

Key Words: Turkey, Russian, II Karabakh war, energy path, geopolitical confrontation

Резюме

Эльгун Гахраманов

*Обзор изменений в турецко-российских отношениях после
Второй Карабахской войны*

В российско-турецких отношениях важен не только поиск баланса между прагматическим партнерством и исторической, даже религиозно обусловленной враждебностью, но и формирование ряда стратегических контактов между этими двумя имперскими моделями. Эти контакты могут быть конструктивными, а иногда и агрессивными, но всегда вынуждены пересекать региональные интересы. Сегодня каждое из этих государств не соблюдает правила «политического этикета» и может рассматриваться как естественный союзник против глобализации. Однако в бассейне Черного моря идея «исторического противостояния» заменила это тактическое сотрудничество, которое повернуло империалистов и консерваторов с обеих сторон. Другими словами, Турция и Россия всегда будут занимать свое место в противостоянии «естественного врага» и «хорошего партнера», которое отличается особенностями нашего времени. Для таких стран жизненно важна сила центрального правительства. По этой причине, поскольку обе страны смотрят на современный мировой порядок почти одинаково, они вынуждены увеличивать свои государственные институты и военную мощь и смотреть друг на друга с подозрением. Также очевидно, что Москва и Анкара нужны друг другу, и это их геополитическая судьба в 21 веке. В то время как русские говорят, что турки, как и другие народы Востока, имеют очень долгую историческую память, сами русские, как народ, зависимый от этих тюркских народов (Золотая Орда) более 200 лет, используют эти элементы больше и даже умнее турок. Вообще, было бы неправильно смотреть на турецко-российские отношения только через призму войн, известных каждому из школьной истории. На смену взаимным претензиям пришли периоды затишья, иногда сближения. Но, выражаясь литературным языком, «за каждой улыбкой всегда был кинжал».

Ключевые слова: Россия, Турция, Вторая карабахская война, энергетический путь, геополитическое противостояние

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 325.1.

BELARUS-AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA BELARUSUN AZƏRBAYCANLI İCMASININ VƏ DİASPORA TƏŞKİLATLARININ ROLU

Rəqsanə CƏFƏROVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 1 mart 2021; çapa qəbul edilmişdir: 31 mart 2021; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2021.

Received: 1th of March, 2021; accepted: 31th of March, 2021; published 30 th of June 2021

Açar sözlər: Belarus, Azərbaycan, icma, diaspora, cəmiyyət, münasibətlər

Giriş

Müasir dünyada ölkələrin ikitərəfli əlaqələrinin inkişafında icma və diaspora amili əhəmiyyətli rol oynayır. Bir ölkənin digər ölkədə güclü diasporasının, diaspora təşkilatlarının, milli-mədəni icmalarının mövcud olması onun daxili və xarici siyasətinə təsir etməyə imkan verən amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Məlum olduğu kimi, diasporalar müxtəlif ölkələr üzrə dağılmış etnik və ya milli qruplardır. Antik dövrlərdən bəri diaspora amilinin beynəlxalq siyasətə təsirləri müşahidə edilmişdir və bu gün də bu cür təsirlər davam etməkdədir. Diasporalar dövlət aktorları ilə, ilk növbədə yaşadıkları dövlətlə - vətənləri - mənşə ölkələri arasında qarşılıqlı əlaqədə olan qeyri-dövlət aktorlarıdır [7]. Güclü bir kimlik hissəsinə malik səfərbər qruplar olaraq, diasporalar həm daxili, həm də beynəlxalq siyasətdə rol oynaya bilirlər. Daxili siyasət məsələsinə gəldikdə həm vətənlərinin daxili siyasətinə, həm də yaşadıkları dövlətlərin daxili siyasətində özlərini maraqlandıran məsələlərdə təsir gücünə malik olurlar. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində isə həm milli xarici siyasət qərarlarına, həm də beynəlxalq təşkilatların qərarlarına təsir etmək gücünə sahibdirlər.

Məqələdə iki post-sovet ölkəsi Azərbaycan Respublikası və Belarus Respublikası arasında əlaqələrin inkişafında Belarusdakı azərbaycanlıların, diaspora təşkilatlarının rolunun təhlil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Xüsusən son dövrlərdə baş verən proseslər zamanı icma və diaspora təşkilatların Belarusun dövlət siyasətinə təsiri imkanları qiymətləndirilmişdir. Təhlillərin aparılması zamanı müqayisəli təhlil və ivalent-analiz metodlarından istifadə edilmişdir.

Məlumdur ki, hələ SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə Azərbaycan SSR və Belarusiya SSR arasında sıx əlaqələr mövcud olmuş, keçmiş ittifaqda formalaşmış birgəyaşayış qaydalarına uyğun olaraq Belarusa azərbaycanlılar müxtəlif bölgələrdə məskunlaşmış, fəaliyyət göstərmiş və xüsusi icmanı formalaşdırmışlar. Bəhs olunan dövrdə belarus və Azərbaycan xalqları arasında mövcud olan dostluq əlaqələri çox böyük və nümunəvi ənənəyə çevrilmişdir. Sovet İttifaqının süqutundan sonrakı mərhələdə də Azərbaycanlı əhali Belarusa yaşamağa davam etmiş, əlavə olaraq müstəqillik dövrünün yarandığı çətinliklər, iqtisadi böhran bir çox azərbaycanlıların Belarus respublikasına üz tutmasına, bu ölkədə məskunlaşmasına, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərməsinə, Belarus respublikasının iqtisadi və sosial inkişafına töhfələr verməsinə səbəb olmuşdur.

Müstəqilliyin bərpasından sonra iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin qurulması istiqamətində ilk addımlar 1991-ci ilin payızında atılmış, noyabrın 11-də Azərbaycan Respublikası və Belarus Respublikası hökuməti arasında müqavilə imzalanmışdı [5].

* doktorant, Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail: dilruba.eliyeva.17@mail.ru

Həmin tarixdə imzalanan Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Belarus Respublikası Hökuməti arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın prinsipləri haqqında Saziş Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası tərəfindən 1991-ci il dekabrın 11-də təsdiq edilmiş, 1992-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir [3, s. 121-122]. 1993-cü ilin aprelin 20-də Minskə Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Belarus Respublikası arasında nəqliyyat sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin əsas prinsipləri, dəmiryolu nəqliyyatı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və beynəlxalq avtomobil əlaqələri haqqında sazişlər imzalanmışdır. İki ölkə arasında tamhüquqlu beynəlxalq əlaqələr isə 1993-cü ilin 11 iyulunda qurulmuşdur [13]. Müstəqilliyin bərpasından sonrakı ilk illərdə dövlətlər arasında diplomatik əlaqələrin sıx olmamasına, aktiv diplomatik təmasların məhdudluğuna baxmayaraq azərbaycanlı əhalinin MDB məkanında ən çox üz tutduğu ölkələrdən biri Belarus olmuşdur. Bu ölkədə Azərbaycanlı icması özünün təşkilatlarının formalaşdırılmış, azərbaycanlılar arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə, milli varlığın qorunmasına çalışmışlar.

1. Belarusda milli icmalar və təşkilatlar

Hazırda Belarus Respublikasında 25 milli və etnik qrupun 205 milli mədəni təşkilatı qeydiyyatda alınmışdır. Ölkədə qeydə alınmış milli-mədəni icmalar sırasında Azərbaycan, yəhudi, erməni, əfqan, yunan, gürcü, Dağıstan, İran, qazax, Koreya, Litva, moldovan, alman, Fələstin, polyak, rus, Suriya, tatar, tatar-başqırd, türkmən, ukrayn, qaraçı, çuvaş, eston, Yəmən icmalarının adı var. Ən çox milli-mədəni təşkilatı olan icma polyaklardır. Onların Belaruskdakı təşkilatlarının sayı 78-dir. Polyak icmasının Brestdə 10, Vitebskdə 6, Qomeldə 2, Qrodnendə 36, Minskə 22, Moqilevdə 2 təşkilatı fəaliyyət göstərir. Polyaklardan sonra təşkilatlarının sayına görə ikinci yerdə dayanan qrup yəhudi icmasıdır. Onların Brestdə 7, Vitebskdə 8, Qomeldə 4, Qrodnendə 4, Minskə 15, Moqilevdə 4 milli-mədəni təşkilatı qeydə alınmışdır.

Slavyan xalqlarından rusların 17, ukraynların isə 13 milli-mədəni təşkilatı Belaruskda fəaliyyətdədir. Rusların ən sıx təşkilatlandığı bölgə Minskdir. Paytaxt şəhərinin özündə 5, ətrafında isə 2 rus milli-mədəni təşkilatı vardır. Bundan əlavə Brestdə 2, Vitebskdə 4, Qrodnendə 1, Moqilevdə 3 təşkilat rus icmasının üzvlərini birləşdirir. Ukraynların 13 milli mədəni təşkilatından 6-sı Minskə, 2-si Moqilevdə, 2-si Qrodnendədir. Vitebesk, Qomel, Brestin hər birində 1 ukrayn milli-mədəni təşkilatı vardır.

Qeydə alınmış milli-mədəni təşkilatlarının sayına görə azərbaycanlılar 5-ci yerdədir. Paytaxt Minskə Azərbaycanlılar 2 təşkilatda birləşirlər. Vitebesk, Qomel bölgələrinin hər birində 2, Brest və Qrodnendə Azərbaycan milli-mədəni təşkilatı qeydiyyatda alınmışdır [16]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, digər cənubi Qafqaz respublikaları xalqlarından ermənilərin 4, gürcülərin isə 3 milli-mədəni təşkilatı fəaliyyət göstərir. Məlumat üçün qeyd etmək lazımdır ki, Belaruskda ilk Azərbaycan təşkilatlarından biri hələ Sovet İttifaqının dağılması ərəfəsində – 1989-cu ildə yaradılmış “Qobustan” cəmiyyəti olmuşdur. 1992-ci ildə Belaruskla Azərbaycan arasında əlaqələrin inkişafı məqsədi ilə Belaruskdakı azərbaycanlılar tərəfindən daha bir cəmiyyət “Babək Xeyriyyə Cəmiyyəti” yaradılmışdı. 2001-ci ildə Belaruskda azərbaycanlıların ilk qəzeti olan “Dan ulduzu” nəşr edilməyə başlamış, lakin qəzetin sadəcə iki nömrəsinin çap edilməsi mümkün olmuşdur.

2. Azərbaycanlılar Belaruskun rəsmi statistik rəqəmlərində

Statistik materialların təhlili Belaruskda azərbaycanlı əhalinin sayı ilə bağlı bir sıra nəticələrə gəlməyə imkan verir. Statistik rəqəmlər göstərir ki, 1999-cu ildə Belaruskda yaşayan azərbaycanlıların sayı 6362 nəfər olmuşdur ki, bu da ölkə əhalisinin ümumilikdə 0,1 faizini təşkil etmişdir. 2009-cu ildə ölkədəki azərbaycanlı əhalinin sayı 1999-cu illə müqayisədə azalmışdır. O dövrdə əhalinin siyahıyaalınmasının nəticələrinə əsasən Belaruskun azərbaycanlı əhalisinin sayı 5567 nəfər olmuşdur. Sonrakı onillikdə yenidən azər-

baycanlı əhalinin sayında artım baş vermiş, 2019-cu ildə azərbaycanlıların sayı 6000 nəfərdən artıq olmuşdur [4, s. 31]. Bunların 4530 nəfərini kişilər, 1471 nəfərini isə qadınlar təşkil etmişdir [4, s. 32]. Azərbaycanlı əhalinin 4788 nəfəri şəhərlərdə, 1213 nəfəri isə kəndlərdə məskunlaşmışdı [4, s. 33-34]. Təhlillər göstərir ki, azərbaycanlı əhali arasında milli özünüdərk hissi yüksək səviyyədə olsa da, Azərbaycan dilinin qorunması sahəsində bəzi problemlər mövcuddur. Belə ki, 2019-cu ilin statistikasına əsasən Belarusun azərbaycanlı vətəndaşlarının yalnız 4316 nəfəri ana dili kimi Azərbaycan dilini, 1386 nəfəri rus dilini, 69 nəfəri belarus dilini, 2 nəfəri ukrayn dilini göstərmişdi. Azərbaycanlılardan cəmi 939 nəfəri məişətdə Azərbaycan dilindən, 4741 nəfəri rus dilindən, 56 nəfəri isə belarus dilindən istifadə etmişdir [4, s. 41].

3. Azərbaycan təşkilatlarının fəaliyyəti

Belarusda fəaliyyət göstərən əsas Azərbaycan təşkilatlarını fəaliyyətini koordinasiya edən təşkilatlardan biri Belarus Azərbaycan İcmaları Konqresi hesab edilir. Konqresin sədri Dini və Etnik Məsələlər üzrə Müvəkkil Aparatının yanında Etnoslararası Məsləhət Şurasının tərkibində təmsil olunur. Təşkilat 2003-cü ildə Belarus Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Belarusiya Azərbaycan İcmaları Konqresinin beynəlxalq ictimai birliyini rəsmi olaraq qeydiyyatdan keçirmişdir [14].

2007-ci ildə Belarusda keçirilən Azərbaycan mədəniyyəti günlərində də Belarusun azərbaycanlı icmasının və bu ölkədəki Azərbaycan diaspora təşkilatlarının nümayəndələri iştirak etmiş [2, s. 8], Azərbaycan Mədəniyyəti günlərinin iştirakçıları Belarus Respublikasının Prezidenti Aleksandr Lukaşenko tərəfindən qəbul edilmiş [1, s. 3], görüşdə Azərbaycanlıların Belarusun inkişafına verdikləri töhfələrdən də söz açılmışdı.

2016-cı ilin martında Belarusda keçirilən “Böyük mədəniyyət aləmində” adlı tədbirdə Azərbaycanı Belarus Azərbaycan İcmaları Konqresinin gənc-tələbə üzvləri Elvin Əkbərov, Həmid Yusifov, Cəmilə Aşırova və Qazi-Məhəmməd Xarxiyev təmsil etmişdilər. Stenddə Azərbaycan milli musiqi alətləri, qədim xalçaçılıq sənəti və zəngin mədəniyyətimizin digər nümunələri nümayiş olunmuşdur [8].

Qeyd etmək lazımdır ki, layihənin məqsədi mədəni müxtəliflik dəyərlərini inkişaf etdirmək, müxtəlif ölkələrin xalqlarının yaradıcılığı vasitəsi ilə milli mədəniyyətlərin ənənələrini tanıtmaq idi. Əsas ideya tolerantlığın təhsili, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə bacarıqlarının formalaşdırılması, dinc həyat düzəni üçün fikirlərin yayılması olmuşdur. Layihədə İordaniya, İraq, İran, Türkmənistan və digər ölkələrin xalqlarının təmsilçiləri də iştirak etmişdilər.

2016-cı ilin aprelində Ermənistanın hərbi təcavüzünün yüksəlməsi nəticəsində baş vermiş aprel müharibəsi dövründə Belarus Azərbaycanlıları Azərbaycanın haqq səsinin dünyaya çatdırılması üçün fəal mövqe tutmuşdular. Belarusda fəaliyyət göstərən Azərbaycan İcmaları Konqresi təmas xəttində baş verən insidentlə bağlı bəyanat yaymışdı. Bəyanatda bildirilirdi ki, Belarusda yaşayan minlərlə azərbaycanlı növbəti erməni təxribatının qarşısının alınması, mülki əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən həyata keçirilən cavab tədbirlərini dəstəkləyir, qısa müddətdə həyata keçirilən sürətli əks-həmlə zamanı strateji əhəmiyyətə malik bir neçə yüksəklik və yaşayış məntəqələrinin düşməndən tam azad olunması xəbərinə sevinirlər. Bəyanatda daha sonra vurğulanırdı: *“Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində Ali Baş Komandan, İlham Əliyevin tutduğu qətiyyətli mövqeyi və gördüyü işləri daima dəstəkləyirik”* [6].

Aprelin 5-də həmçinin Belarus Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzində 2-4 aprel tarixində baş vermiş müharibə zamanı Vətən uğrunda canlarından keçən Azərbaycanlı şəhidlərin anım tədbiri keçirilmişdi.

“Belarusiya-Azərbaycan İcmaları Konqresi” Beynəlxalq İctimai Birliyi, 1 oktyabr 2016-cı il tarixində Minsk Şəhər İcraiyyə Komitəsi ilə birlikdə nar bayramına həsr olunmuş Festival keçirmişdir. Tədbir zamanı Azərbaycanın milli musiqi nümunələri, rəqsləri nümayiş etdirilmiş, Azərbaycan əsilli Belarus müğənnilərindən Ruslan Aslanov və Günəş Abbasovanın çıxışları olmuşdu [11].

2016-cı ilin iyunundan etibarən Minskdə “Sarı gəlin” Azərbaycan Rəqs Ansamblı fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Ansambl müxtəlif illərdə Belarusun Respublika Milli Mədəniyyətlər Mərkəzində çıxışları olmuşdur.

2018-ci ildə Minskdə “Bakı bulvarı” adlı Azərbaycan milli mədəniyyəti festivalının təşkil edilməsində də Belaruskı Azərbaycan icması və diaspora təşkilatları fəal iştirak etmişdilər. Azərbaycanın milli yeməkləri və mədəniyyət nümunələrinin bir çoxu məhz azərbaycanlı Belarus vətəndaşları tərəfindən təqdim edilmişdi [12].

2020-ci ilin iyulunda Ermənistan ordusunun Tovuz rayonu istiqamətində törətdiyi təxribatlar zamanı Belaruskı Azərbaycan təşkilatları birmənalı şəkildə mövqelərini ortaya qoymuşdular. Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin atəşə tutulması nəticəsində qəhrəmancasına həlak olan əsgərlərin xatirəsini ehtiramla yad etmək üçün Belaruskı Azərbaycan İcmaları və Diaspora Konqresinin nümayəndələri Azərbaycanın bu ölkədəki səfirliyi qarşısında toplaşmışdılar. Mitinqdə çıxış edən səfir Lətif Qəndilov Azərbaycan-Ermənistan sərhədindəki hadisələr barədə ətraflı danışmış, Azərbaycan diasporunun nümayəndələrinə Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin bölmələri tərəfindən həyata keçirilən təxribatın əsas məqsədlərini izah etmişdi. Səfir Prezident İlham Əliyevin mövcud vəziyyəti həll etmək və sabitləşdirmək üçün gördüyü işlər, eləcə də Azərbaycan Təhlükəsizlik Şurasının iclasının nəticələri barədə ətraflı məlumat vermişdi [10].

Həm Belaruskı Azərbaycan icması, həm də diaspora təşkilatları 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında baş vermiş II Qarabağ müharibəsi – Vətən müharibəsi dövründə fəallıq nümayiş etdirmiş, ölkənin siyasi rəhbərliyinə müraciətlərlə çıxış etmişlər. Azərbaycan icmasının Konqresi tərəfindən edilən müraciətdə Belaruskı yaşayan azərbaycanlılar Ermənistan Silahlı Qüvvələrini işğal altındakı Azərbaycan torpaqlarını tərk etməsi üçün çağırışlarını ifadə etmiş, rəsmi İrəvana təsir imkanlarından istifadə etməsi üçün Belarus dövlət qurumlarına – Nazirlər Kabinetinə, Parlamenta və Xarici İşlər Nazirliyinə bəyanat göndərmişdilər. Bəyanatda bölgədəki vəziyyətin kəskinləşməsi və Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında son təxribatlardan sonra hərbi əməliyyatların başlamasında bəhs olunmuş, erməni təxribatları nəticəsində hər gün onlarla mülki insanların öldüyü, yaralandığı, yaşayış məntəqələri və evlərin dağıldığı barədə məlumatlar diqqətə çatdırılmışdı. Bəyanatda Minskə və digər şəhərlərdə yaşayan Belarus vətəndaşı olan azərbaycanlılar adından Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyinə və münaqişənin həlli ilə bağlı rəsmi Bakının mövqeyini müdafiə etdiyinə görə təşəkkür edilmişdi [9].

Belarusun ictimai-siyasi həyatında bu ölkədəki azərbaycanlı gənclər və gənclər təşkilatları fəal iştirak edirlər.

Hazırda Belarus Dövlət Pedaqoji Universitetində Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzi fəaliyyət göstərir. Bu mərkəz Azərbaycan icması Konqresi və onun gənclər təşkilatının dəstəyi ilə tez-tez müxtəlif tədbirlər keçirir.

Son illərdə Moqilev bölgəsindəki 1000-ə yaxın üzvü olan azərbaycanlı icması və icma üzvlərinin yaratdığı "Ayzəri" ictimai birliyi Azərbaycan xalqına məxsus Azərbaycan milli mədəni dəyərlərinin təbliğində, milli bayramların qeyd olunmasında fəallıq nümayiş etdirir [15].

Azərbaycan milli icması və bu ölkədəki diaspora təşkilatları Belaruskı Azərbaycan Respublikası arasında əlaqələrin inkişafına təkan verdikləri kimi, Azərbaycan dövlətinin güclənməsi, Belaruskı siyasi və iqtisadi sahədə münasibətlərin güclənməsi də azərbay-

canlı icmanın həyatına müsbət təsir göstərməkdədir. Məhz bunun nəticəsidir ki, azərbaycanlılar bu gün təkcə say və təşkilatlar baxımından deyil, nüfuz göstəricilərinə görə də ilk sıralarda qərarlaşmışlar.

Nəticə

Beləliklə, aparılan təhlillər göstərir ki, 1991-ci ildə Azərbaycan və Belarus Respublikalarının müstəqilliklərini yenidən bərpa etməsindən sonrakı mərhələdə Belarusda yaşayan azərbaycanlı icması iki ölkə arasında əlaqələrin inkişafında, Azərbaycanın və onun mədəniyyətinin Belarusda tanınmasında, Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğalı ilə bağlı həqiqətlərin Belarus ictimaiyyətinə çatdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belarusda yaşayan Azərbaycanlılar ikitərəfli əlaqələrin inkişafına töhfə verdikləri kimi, Belarusun inkişafı üçün də çalışmış, əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Belarus dövləti ölkədəki digər milli-mədəni icmaların fəaliyyəti ilə yanaşı qanunvericilik çərçivəsində azərbaycanlı icmasının təşkilatlanması məsələlərinə də qayğı göstərmişdir. Azərbaycanlı icması və diasporası Belarusda ən yaxşı təşkilatlanmış icmalardan biri hesab olunur. Azərbaycanlı icması qeydə alınmış milli mədəni təşkilatların sayına görə bu ölkədəki 25 milli-mədəni icma arasında beşinci yerdə dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Lukaşenko Belarusda Azərbaycan Mədəniyyəti Günlərinin iştirakçılarını təbrik etmişdir // "Respublika" qəzeti. 2007, 23 may, s. 3.
2. Belarusda Azərbaycan mədəniyyəti günləri // "Azərbaycan" qəzeti. 2007, 24 may, s. 8
3. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. II hissə. Bakı: Mütərcim, 2015, 648 s.
4. Общая численность населения, численность населения по возрасту и полу, состоянию в браке, уровню образования, национальностям, языку, источникам средств к существованию по Республике Беларусь статистический бюллетень. Минск: Национальный статистический комитет Республики Беларусь, 2020, 55 с.
5. Belarus - Müqavilə-hüquq bazası: [Elektron resurs]/ Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi internet saytı. URL: <http://mfa.gov.az/files/file/Belarus%20.pdf>. İstifadə tarixi: -2018, 11 may
6. Belarusdakı azərbaycanlılar cəbhədə baş verənlərlə əlaqədar bəyanat yayıb: [Elektron resurs] // "Palitra" qəzeti. URL: <http://palitrane.ws/news.php?id=51293>. -2016, 05 aprel
7. Diamanti-Karanou, Y. Diasporas and International Relations): [Electron resource] / URL: www.e-ir.info/2015/11/01/diasporas-and-international-relations/.-2015, 01 noyabr.
8. Азербайджан - в проекте «В мир большой культуры» в Беларуси: [Электронный ресурс] /1News. URL: <https://1news.az/bomond/cult/20160303123829777.html>. 2016, 03 Mart
9. Азербайджанская община Беларуси обратилась в официальные круги страны): [Электронный ресурс] / Trend İA. URL: <https://www.trend.az/azerbaijan/karabakh/3311175.html>. -2020, 05 октябрь.
10. Азербайджанцы в Беларуси поддержали армию Азербайджана: [Электронный ресурс] / Trend İA. URL: www.trend.az/azerbaijan/politics/3271622.html
11. В Минске пройдет красочный азербайджанский фестиваль "Праздник граната": [Электронный ресурс] / Trend İA. URL: www.trend.az/life/socium/2664022.html. -2016, 23 сентябрь
12. Гаврушева, В. Гранаты, лезгинка и бесплатные путевки в Баку. В Минске прошел фестиваль национальной культуры Азербайджана: [Электронный ресурс] / URL: www.sb.by/articles/granaty-lezginka-i-besplatnye-putevki-v-baku-v-minske-prokhodit-festival-natsionalnoy-kultury-azerba.html. -2018, 22 сентябрь
13. Двусторонние отношения. Азербайджано-белорусские отношения: [Электронный ресурс] / Сайт посольство Азерб. Респ. в Республике Беларусь. URL:

<https://minsk.mfa.gov.az/ru/content/3/dvustoronnie-otnosheniya>

14. Конгресс азербайджанских общин Беларуси получает официальный статус: [Электронный ресурс] / Azertac İA. URL: https://azertag.az/ru/xeber/kongress_azerbajdzhanskix_obshchin_belarusi_poluchaet_oficialnyi_status-618851.-2003, 20 октября
15. Праздник Навруз отмечают в азербайджанской диаспоре в Могилеве: [Электронный ресурс] / Belta. URL: www.belta.by/photonews/view/prazdnik-navruz-otmechajut-v-azerbajdzhanskoj-diaspore-v-mogileve-20254/.-2020, 20 март
16. Список национально-культурных общественных объединений, зарегистрированных в Республике Беларусь (на 1 января 2021 года): [Электронный ресурс] / URL: https://belarus21.by/Articles/nac_cult_ob. İstifadə tarixi: -2020, 10 Мая

Summary

Ragsana Jafarova

The Role of the Belarusian Azerbaijani Community and Diaspora Organizations in the Development of Belarusian-Azerbaijani Relations

The article research the place and role of the Azerbaijani national community and diaspora organizations in Belarus in the development of relations between the two states, the Republic of Azerbaijan and the Republic of Belarus, which regained their independence after the collapse of the Soviet Union. In order to accurately study the role of the Azerbaijani national-cultural community and diaspora organizations in the socio-political and economic life of Belarus, reference was made to official statistical sources and documents related to the population and organizations. A comparative analysis was conducted with the Azerbaijani community in Belarus on the statistics of the activities of national organizations of other nations and nationalities. Attention was paid to the activities of various Azerbaijani organizations operating in Belarus (Gobustan, Babek Charity Society, Congress of Azerbaijani Communities of Belarus and others). In particular, the activities of the organizations of Belarusian Azerbaijanis in the tense events and processes related to the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict were analyzed. In particular, during the Second Karabakh-Patriotic War, the efforts of the community to the state structures of Belarus and the results obtained were studied.

During the writing of the article, various methods of political science were used, comparative analysis of facts, events and processes was conducted.

The main result is that the Azerbaijani community living in Belarus has played an important role in the development of relations between the two countries, the promotion of Azerbaijan and its culture in Belarus, conveying the truth about the occupation of Azerbaijani territories by Armenia to the Belarusian public. Azerbaijanis living in Belarus have contributed to the development of bilateral relations, as well as to the development of Belarus. Along with the activities of other national and cultural communities in the country, the Belarusian state has also taken care of the organization of the Azerbaijani community within the framework of the legislation. The Azerbaijani community and diaspora are considered one of the best organized communities in Belarus. Just as the national community and diaspora organizations in this country give impetus to the development of relations between Belarus and the Republic of Azerbaijan, the strengthening of the Azerbaijani state and the strengthening of political and economic relations with Belarus have a positive impact on the life of the Azerbaijani community.

Keywords: Belarus, Azerbaijan, community, diaspora, society, relations

Резюме

Раксана Джафарова

Роль азербайджанской общины в Беларуси и диаспорских организаций в развитии белорусско-азербайджанских отношений

В статье исследуются место и роль азербайджанской национальной общины и диаспорских организаций в Беларуси в развитии отношений между двумя государствами, Азербайджанской Республикой и Республикой Беларусь, восстановившими свою независимость после распада Советского Союза. Для точного изучения роли азербайджанской национально-культурной общины и диаспорских организаций в общественно-политической и экономической жизни Беларуси были

сделаны ссылки на официальные статистические источники и документы, касающиеся населения и организаций. Проведен сравнительный анализ с азербайджанской общиной Беларуси по статистике деятельности национальных организаций других наций и национальностей. Было уделено внимание деятельности различных азербайджанских организаций, действующих в Беларуси («Гобустан», «Благотворительное общество Бабек», Конгресс азербайджанских общин Беларуси и другие). В частности, проанализирована деятельность организаций белорусских азербайджанцев в напряженных событиях и процессах, связанных с армяно-азербайджанским нагорно-карабахским конфликтом. В частности, во время Второй Карабахско-Отечественной войны были изучены усилия общественности в государственных структурах Беларуси и полученные результаты.

При написании статьи были использованы различные методы политологии, проведен сравнительный анализ фактов, событий и процессов.

Главный результат заключается в том, что проживающая в Беларуси азербайджанская община сыграла важную роль в развитии отношений между двумя странами, продвижении Азербайджана и его культуры в Беларуси, донесение правды об оккупации азербайджанских территорий Арменией до белорусов. общественные. Проживающие в Беларуси азербайджанцы внесли свой вклад в развитие двусторонних отношений, а также в развитие Беларуси. Наряду с деятельностью других национально-культурных сообществ в стране, белорусское государство позаботилось об организации азербайджанской общины в рамках законодательства. Азербайджанская община и диаспора считаются одними из наиболее организованных сообществ в Беларуси. Подобно тому, как национальная община и диаспоральные организации в этой стране дали импульс развитию отношений между Беларусью и Азербайджанской Республикой, укрепление азербайджанского государства и укрепление политических и экономических отношений с Беларусью оказывают положительное влияние на азербайджанское сообщество.

Ключевые слова: Беларусь, Азербайджан, община, диаспора, общество, отношения

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

TÜRKİYƏNİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ SİYASİ NƏZƏRİYYƏLƏRƏ ÜMUMİ KONTEKSTDƏN YANAŞMA

Günay AŞUROVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 fevral 2021; çapa qəbul edilmişdir: 31 martr 2021; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2021.

Received: 16 th of February, 2021; accepted: 31 th of Marchr, 2021; published 30 th of June 2021

Açar sözlər: *Türkiyə, xarici siyasət, siyasi nəzəriyyələr, demokratik yanaşma, realizm*

Giriş

Türkiyədə illərlə daxili siyasətin xarici siyasətlə konkret əlaqəsi, plüralist bir quruluşun çatışmazlığı səbəbindən yaradıla bilmədi və ya qismən var olan bağlantılar da yenə bu demokratik bir quruluşun əksikliyi səbəbindən daxili siyasətin xarici siyasətə əks etməsinə mane oldu. Xarici siyasətdə davamlılığı təmin edən əsas məsələ Osmanlıdan Cümhuriyyət dövrünə kimi davam etdirilən bürokratik və dövlət ənənəsi olmuşdur. Türkiyə Şərqlə əlaqəlidir. Oriyental mədəniyyətin ən bariz xüsusiyyətlərini özündə saxlayır və bunu qatı şəkildə davam etdirir. Əksər sahələrdə olduğu kimi, siyasətdə ənənələrə sadıq qalma, şərqlə əlaqələrində aşkar xüsusiyyətlərdəndir.

XX əsrin 80-ci illərindən Türkiyə xarici siyasətində demokratik bir sistemin yaranması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdı. 1983-cü ildən sonra qismən sabitlik qazanan demokratik kəsimin tam olaraq işləməməsi, xarici siyasətin bütün cəmiyyətin narahat olduğu bir məsələ olmaya başlamışdır. Soyuq müharibənin sona çatması və Sovet İttifaqının parçalanması ilə bərabər Türkiyə xarici siyasəti üzərindən vacib bir təzyiq qalmış, daha regional və ideoloji deyil, mənfəəti ön plana çəkən bir quruluş yaranmışdır. Digər tərəfdən, seçim sistemlərinin davamlı bir sistem şəklində formalaşması və demokratik çevrələrin fəaliyyətində müsbət oyanışlar hökumətlər tərəfindən alınan qərarların ictimai fikrin nəzarətini artırmışdır. 1980-ci ildən sonra hakimiyyətə gələn hökumətlərin almış olduğu qərarlar daha çox cəmiyyətin təzyiqi və nəzarəti ilə formalaşmağa başlamışdır. Dolayısıyla daxili siyasi həyatda dəyişikliklər və xarici çevrədəki dəyişikliklər, Türkiyədə daxili və xarici siyasətdə ayrı-seçkiliyi və ya fərq qoymağı çətinləşdirirdi. Bu məsələlərin sadə olmağı mənasına gəlməməlidir. Əksinə siyasi məsələlər kompleks şəkildə almışdır. Yəni ölkənin hər hansı bir ucqar yerində meydana gələn iqtisadi və ya siyasi bir hadisə, xarici siyasətə birbaşa təsir etmə qabiliyyətinə malikdir. Bütün demokratik ölkələrdə olduğu kimi xarici siyasət ilə daxili siyasət arasında sərhəd “suya çəkilmiş bir xətt kimidir” [4, 5].

1. Xarici siyasətin “demokratikliyi”

Dünya kiçildikcə bir dövlətin xarici siyasəti də dünyada olan dəyişikliklərə olan asılılığını da artırmaqdadır. Sovet İttifaqının çökməsi ilə bərabər, Amerika yerli güclərlə yeni bir dünya yaratmağa çalışaraq, təkqütblü dünyada öz çıxarlarını və sülhü təsis etməyə çalışırdı. Çox heyif ki, ABŞ-ın maraqları ilə dünya sülhü və global problemlər kəşşiyindən daim öz marağını üstün tutdu. Bu da qarşılıqlı asılılığı və qloballaşmanı sui-istifadə etmək mənasına gəlirdi. Bu səbəblər Soyuq müharibədən sonra dünyada zən-

* doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: elgun041@gmail.com

gin və kasıb ölkələr arasındakı uçurumu artıraraq davam edir. ABŞ-ın, dünya miqyasında gedən iqtisadi böhranın günahkarı kimi, üçüncü dünya ölkələrinə olan təzyiqləri və demokratik şərtini istədiyində irəli sürməsi, lakin özünə itaətkar demokratik olmayan ölkələrdə bu şərti axtarmaması, Amerikanın dünya ictimai fikrində nüfuzunu zədələmişdi. Demokratik ölkələrdə ictimai təşkilatlar və digər dövlət əhəmiyyətli qurumlarda dialoqun artması onlar arasında müharibənin baş verməsini ən aşağı səviyyəyə endirir. Dolayısıyla ölkələr arasında məsləhətləşmələr və müzakirələrə vacib amillərdən biri sayılmaqdadır. Demokratik olmayan avtoritar ölkələrdə dialoqlar əksikliyi səbəbindən qarşı ölkəyə beynəlxalq münasibətlərdə vacib bir yeri olan “səhv anlamaq” (misperception) səhvinə düşürlər və bu da müharibəyə səbəb olmaqdadır. Rudolf Rummelin dediyi kimi, demokratik ölkələr əsasən bir-biriylə müharibə etməzlər [1, 29]. Rummellə görə, dünya 1816-cı ildən günümüzdə qədər iki əsrdir ki, demokratlar arasında müharibə görülmədi. Şiddət azad cəmiyyətlərdə olmaz. Bundan əlavə ortaq sərhədləri olsun və ya olmasın azadlıqlar azaldıqca şiddət artmaqda olacaq. Misal üçün, Türkiyənin Kiprə müdaxiləsi, Yunanıstandakı hərbi xunta rejimi, Kiprdə seçimlə hakimiyyətə gələn Makariosun devrilməsinin nəticəsidir. Yoxsa sadəcə 22%-i türk olan bir adada seçki sistemi və sabitlik mühafizə edilsəydi, Türkiyənin müdaxilə etməsi sual altında olacaqdı. Yunan hərbi xuntası, adaya müdaxilə edincə, Türkiyə öz soydaşlarına qarşı biganə qala bilməzdi. Yunanlı xunta rəhbərliyi bir güllə ilə iki quş vurmaq istəyirdilər. Birincisi, özlərinin legitim hakimiyyətlərini təmin edərək qəhrəman olaraq göstərmək, ikincisi isə Kipri ilhaq etmək idi. Lakin Türkiyənin müdaxilə edəcəyini gözləməyirdilər. Bu demokratiya və dialoq əksikliyinə qaynaqlanan “səhv anlamaya” (misperception) çox yaxşı bir misaldır.

Xarici siyasətin modernləşməsi daxili siyasi struktura, iqtisadi inkişafa və iqtisadiyyatın xaricə açılışına bağlıdır. Bu xaricə açılmaq üsullu və qarşılıqlı olmalıdır. Yəni iqtisadi asılılıq qarşılıqlı və simmetrik ola bilsə, xarici siyasətdə özünü sığortalamış olar. Əks təqdirdə xaricə yardımı dayanan və zəif bir daxili iqtisadiyyat ilə ölkənin xarici siyasətdə söz sahibi olması çətinləşər.

Edvard Morse modernləşmənin xarici siyasətin ümumi xarakterini dəyişdirəcəyi inancındadır. O, modernləşmənin ümumi xarakteristikalarını: fiziki çevrəyə qarşı biliyin inkişafı, artan siyasi mərkəzləşmə, ixtisaslaşma, bürokratik və kütlələrin siyasiləşməsi, şəhərləşmə, mövcud vəziyyəti qəbul etmə və ya davam etdirmək yerinə dəyişmə olaraq izah etməkdədir [7, 387].

Bu parametrlərlə qarşılaşdığımızda Türkiyənin modernləşməsi yolunda irəlilədiyini lakin, çatışmazlıqların hələdə üstünlük təşkil etdiyini deməliyik. Morse modernləşmənin əhəmiyyətindən danışarkən ilk olaraq klassik anlamda dövlət və suverenlik anlayışları, sirləri qoruduğu halda, daxili və xarici siyasət arasındakı fərqliliyi aradan qaldırır.

Vildovski dünya düzəni ilə daxili siyasət arasındakı əlaqəni izah edərkən iki prinsip irəli sürür: “Bir, diktatorsuz müharibə olmaz. İki, demokratiyasız sülh olmaz” [8, 186]. Vildovskinin bu prinsipləri demokratiya və xarici siyasət arasındakı əlaqənin əhəmiyyətini olduqca yaxşı izah edir. Klassik xarici siyasət araşdırıcıları beynəlxalq siyasətin özünəməxsus şərtlərin olduğunu və bu səbəblə beynəlxalq siyasi sistemlə demokratiyanın uzlaşa (compatible) bilmədiyini deməkdədirlər. Demokratiklərin xarici siyasət ilə harmoniyasına maneə olan ən vacib ünsür milliyyətçilikdir. Milliyyətçiliyin qatı şəkildə daxili siyasi həqiqətlərlə canlı tutulduğu ölkələrin xarici siyasətində iqtisadi mənfəəti təmin etmək yerinə prestiji artırmağa çalışmaqdadır. Bu ölkələrdə demokratiklər də təmsil olmaq məcburiyyəti olduğunda, oliqarxik bir quruluş yaranmaqda və demokratik bir nizam varmış kimi görünsə də, bu ölkələrin xarici siyasətləri avtoritar ölkələrin xarici siyasətlərindən fərqli deyildir. Hitler Almaniyası fikirlərimizi təsdiq edən ən vacib misaldır. Milli dövlətlərin (nation-states) xarici siyasət bucağından bu qüsurlu tərəflərini aradan qaldırmağın tək yolu qarşılıqlı iqtisadi asılılığı artırmaq, qərar alma mexanizmlə-

rini cəmləşdirmək və nəzarəti təmin etmək lazımdır.

Türkiyəyə xas olaraq milli-dövlət anlayışından fərqli bir quruluşa sahibdir. Türkiyədə milli dövlət anlayışı yerinə, dövlət milliyyətçiliyi (state-nation) üstünlük təşkil etməkdədir.

Avropa milli dövlət yaradarkən, Asiya və Afrika dövlət milliyyətçiliyi istehsal etmişlər. Türkiyədəki milli quruluş Asiya və Afrika ölkələrindəki kimi olmasa da, Avropa ölkələri kimi də deyildir. Atatürkün “yoxdan bir millət yaratdıq” deməsi də milliyyətçiliyin başdan ayağa doğru bir strukturlaşdırmanın əsəri olduğunu göstərir. Milli düşüncələr içəridə birliyi və sabitliyi təmin etmədə faydalı olarkən, xarici ilə də uyğunsuz olmalıdır.

2. Realizm

Xüsusilə soyuq müharibədən sonra xarici siyasəti izah etməkdə yetərsiz və əksik olduğunu düşündüyümüz realist nəzəriyyənin əsas parametrlərinə baxmaq lazımdır. Realist düşüncəyə görə, beynəlxalq siyasət anarxist bir mühitdə cərəyan edir. Çünki realistlərə görə, hər dövlət meydana gələcək bir xarici siyasət problemini özünəməxsus üsullarla həll etməyə çalışır. Beləliklə, hər dövlət beynəlxalq hüquq normalarından çox özlərinə xas üsul və tənzimləmələrdən istifadə edərək hər hansı bir problemlərin həllinə kömək etməyəcək, əksinə, hər hansı bir gərginliyin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır. Realist düşüncə özündə müxtəlif fərziyyələri birləşdirir. Realistlər dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə “suveren və müstəqil” olduğunu müdafiə etməkdədirlər. Milli dövlətlər təsir və reaksiyalarını (action, reaction) gücləri çərçivəsində daima göstərəcəklər. Bir milli dövlət öz gücündə vaqə olmalı və ona görə hərəkət etməlidir. Bu realistlərin həm əxlaqi, həm də siyasi normalarıdır [6, 176]. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə vacib bir oyunçu ola bilərlər, lakin beynəlxalq quruluş və iqtisadi əlaqələrə dövləti tək başına sadə bir oyunçu olmaqdan çıxarır. Əgər dövlətlər hərbi və siyasi düşüncələrinə görə hərəkət etsəydilər, bu məntiqlə dünyada böyük dövlətlər kiçik dövlətləri “udacaqlarına” görə bir neçə böyük dövlət qalardı. Əslində müstəqillik hərəkətləri ilə bərabər dövlətlərin sayı artmaqdadır. Gücün bir millətin maraqlarını davam etdirməkdə əsas ünsür olduğu aydındır. Lakin böhran vəziyyətlərində qısa müddətdə güc, mənfəəti qorumaq üçün bir qalxan ola bilər. Buna baxmayaraq, dünyadakı qarşılıqlı asılılığın artması və qarışıq beynəlxalq iqtisadi quruluşun ortaya çıxması ilə bərabər uzun müddətdə bir ölkənin maraqlarının güc ilə qorunması mümkün olmayacaqdır. Əgər güc ilə qorunmağa çalışılırsa, gücün xərclədiyi enerji (hərbi maliyyə) maraqların zədələnməsinə səbəb olar. Realist düşüncənin əsas arqumenti milli dövlətin beynəlxalq sistemdə baş oyunçu olmasıdır. Realistlər hərbi gücə, milli təhlükəsizlik və maraqların qorunmasına böyük əhəmiyyət verirlər. Hərbi güc milli maraqları qorumaq üçün əsas vasitədir.

Neoklasik realizm konsepsiyası ilk dəfə 1998-ci ildə Gideon Rose tərəfindən təqdim edilmişdir. Rosa görə neoklassik realizm, həm realistdir, çünki bir ölkənin xarici siyasətinin çərçivəsi və məqsədinin əsasən beynəlxalq sistemdəki yeri və nisbi maliyyə gücü ilə müəyyənləşdirildiyini iddia edir [6,183]. Həm də neoklassikdir, çünki bu cür güc imkanlarının xarici siyasətə təsirinin dolaylı, mürəkkəb olduğunu və sistem təzyiqlərinin vahid səviyyəli orta dəyişənlər vasitəsilə ötürülməli olduğunu iddia edilir. Bir sözlə neoklassik realizm dövlətin quruluşunu və sistemli təsirlərini dövlətin xarici siyasəti arasında çevrilmə mexanizmi kimi qiymətləndirir. Son vaxtlar Türkiyənin xarici siyasətində xüsusilə Orta Şərqlə bağlı diplomatiyasında neoklassik realizm ünsürlərini açıq şəkildə görmək mümkündür. Xüsusilə Türkiyənin Suriya siyasətində bu siyasi cərəyanın bütün komponentlərini görmək mümkündür.

3. Türkiyə xarici siyasətinin əsas prinsipləri

Türkiyə xarici siyasətinin əsas prinsipləri, keyfiyyət standartları və tətbiq etmələri ilə birlikdə, Türkiyənin özünəməxsus siyasi quruluşu və tarixi amillərin əsasında formalaşmışdır. Türkiyə xarici siyasətinə təsir edən əsas elementlər: (mədəniyyət, tarix və strategiya) müxtəlif zaman kəsiyində müxtəlif əhəmiyyət dərəcəsinə çatmışdır.

Mədəniyyət baxımından Türkiyə-Asiya, Orta Şərq (İslam) və Qərb daxil olmaqla çoxtərəfli əlaqələrə və mədəniyyətə malikdir. Əslində Türkiyə Avropa (Balkan) ilə Asiya (Orta Şərq, Mərkəzi Asiya) arasında maddi və mədəni bir əlaqə nümunəsidir. Bu səbəbdən Türkiyədə sosial-mədəni çərçivəsində bir kimlik problemi yaşanmaqdadır. Hansı mədəniyyətin parçası olduğunun sualı altındadır. Müxtəlif tərəfləri olan bu mədəniyyəti, həm tarixi prosesləri, həm də ölkənin geosiyasi və geostrateji tələbləri səbəbindən Qərb mədəniyyətinin təsiri burda hakim rol oynamışdır.

Qərb mədəniyyətin təsirləri ilə digər iki mədəniyyətin yaratdığı təsirlərin nəticələri arasında uyğunsuzluq yaranmışdır.

- Qərb Türkiyəni Qərbin bir parçası olaraq qəbul etməmişdir.

- Türk insanı, Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasında kimlik problemi yaşamaqdadır. İdarəediciylə xalq arasında dərin fərqliliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Düzgün tarix ölçüsü çərçivəsindən miras irsini anlamaq üçün türk xarici siyasətin əsas yanaşmalarının formalaşmasında bəzi narahatlıqları və şübhələri anlamaq lazımdır. Osmanlı imperiyası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti bir çox ortaq xüsusiyyətlərə malikdir. Eyni coğrafiyada qurulan, eyni insan materialı ilə davam edən iki orta ölçülü dövlət kimi xarici siyasət xüsusiyyətləri bənzərlikləri mövcud idi. Hər iki dövlətdə də sağ qalmaları; güc balansını qorumağa və onlardan bəhrələnmək, işğal təhlükəsi olmadığı təqdirdə digər dövlətlər arasındakı müharibələrə qarışmamaq prinsiplərini tətbiq edərək yaşamağa çalışdılar [5, 18].

Bundan əlavə, Baskın Orana görə, Türkiyə diplomatiyası Osmanlı diplomatiyasının təbii davamçısıdır. Türkiyə xarici siyasətinin həyata keçirilməsində ciddi inad və imperiya qürurunun kökləri burada axtarılmalıdır. Bu qürurun İstiqlaliyyət müharibəsini başlanan amil olduğu da bildirilməlidir [2, 104-105]. Bu çərçivədə Türkiyə Cümhuriyyəti Osmanlı məsuliyyətini heç vaxt üstündən atmağa çalışmadı. O, Osmanlı dövlətini deyil, rejimi inkar etdi. Qeyd olunan oxşarlıqlara baxmayaraq bu iki dövlətin xarici siyasətlərinin idarəetmə fəlsəfəsi arasında yaranan fərqlər eyni dərəcədə böyükdür. Başqa sözlə, Osmanlı imperiyası, mövcud quruluşunu qorumaq məqsədiylə dəyişməmək, Türkiyə Cümhuriyyəti isə güclənmək və həyatda qala bilmək üçün “Müasir mədəniyyət səviyyəsinə çatmaq” kökdən dəyişməyi hədəf qoymuşdur.

Diplomatik çərçivəsində fərqlilikdən danışmaq lazımdırsa, Osmanlı diplomatiyasının vəzifəsi çoxmillətli və çox dinli-məzhəbli bir imperatorluğunu, Türkiyə diplomatiyasının vəzifəsi isə milli dövlətin qorunub saxlanmasıdır. Cümhuriyyətin qurulmasından sonra Türkiyə xarici siyasəti iki əsas istiqamət ətrafında firlanmışdır. Bunlardan birincisi, ölkənin müstəqilliyinin qorunması və SSRİ-nin ideoloji və regionda ekspansiyasının qarşısında təhlükəsizliyin təmin edilməsi, ikincisi isə ölkənin modernizm və dünyəvi milli rejiminin qorunması idi.

Soyuq müharibədən sonra Türkiyənin xarici siyasətində bəzi dəyişikliklər olmuşdur. Osmanlı mirasıyla üzləşməyi, etnik və milli yaxınlıqları diqqətlə izləməyi, strateji mövqeyinə yenidən baxmaq, gələcəkdə Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının müdafiəsindən məhrum olma ehtimalını nəzərə almalıdırlar.

Yuxarıda qeyd olunan yeni cəhdlər Türkiyənin xarici siyasətində yaranan vəziyyət və şərtləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- Osmanlı mirası Türkiyə xarici siyasətini formalaşdıran güclərdən birinə çevrilmişdi.

- SSRİ-nin dağılması, Türkiyənin geostrateji və hərbi cəhətdən Qərbi üçün daşdığı əhəmiyyəti azalmış, “Türk düşmənçiliyi” fikrini ortaya çıxmasına səbəb olmuş, bu çərçivədə separataçılıq və erməni problemləri ilə Türkiyənin nəzarət altında tutulması və regional rol oynamasına mane olmaq məqsədiylə təsirli olmağa çalışılmışdır;

- Rəsmi dairələrdə Türkiyə rezident xarici siyasətdən ayrılmaq narahatlığı ilə qarşı-qarşıya qalmışdır;

- Türkiyə öz təsirini, Qafqaz, Balkan və Orta Asiya istiqamətində genişləndirmək üçün mədəni və tarixi əlaqələrini istifadə etmək fikrində yeni fərsətlər təmin etmişdir;

- Dünyanın ən qeyri-sabit regionu olan Yaxın və Orta Şərqdə potensial “açar” oyunçusu olma fərsətini genişləndirmişdir;

- NATO-nun gələcəyi ilə bağlı ortaya çıxan qeyri-müəyyənlik Türkiyə üçün yeni təhlükəsizlik proqnozlarının inkişafına səbəb olmuşdur.

Nəticə olaraq həm beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaratdığı məhdudiyətlər və imkanlar, həm də Türkiyənin sosial-siyasi quruluşuna məxsus xüsusiyyətlər, Türkiyənin xarici siyasət davranışının dəyişdirilməsinə təsir edən amillər hesab edilir. Dünya bütövlükdə bir bazara çevrilərkən, tarixi, mədəni və siyasi dəyərlərlə dəstəklənən iqtisadi ünsürlərin ön plana çıxması gözləniləndir. Belə bir gücü həyata keçirmənin yolu isə Türkiyəni Avropalı, Aralıq dəniz hövzəsi ölkəsi, balkanlı, qafqazlı, orta şərqli və Mərkəzi Asiya kimliklərinin geniş tarixi və coğrafi ərazilərə yayılması üçün zəmin yaradır. Təbii ki, bu dövr içərisində Türkiyənin iqtisadi münasibətlərinin ön plana çıxması üçün, qonşularıyla mövcud problemlərinin həllinə dayanan bir xarici siyasət yürütməsi anlaşılan olacaqdır. Coğrafi faktorun Türkiyə xarici siyasətinə həm müsbət, həm də mənfi təsirləri vardır.

Oral Sanderin də qeyd etdiyi kimi, Anadolu yarımadası Avropa, Asiya və Afrikanın mərkəzində və Şərq-Qərb istiqamətində yer alan vacib yarımada. Bununla yanaşı, sənayeləşmiş Qərbi ilə bu ərazi enerji məsələsində Orta Şərq və Xəzər kimi enerji mənbələrini əlaqələndirir [3, 80]. Qeyd olunanlar Türkiyənin coğrafi mövqeyi, ona geosiyasi və geoiktisadi əhəmiyyət qazandırarkən, köç yolları üzərində yerləşməsi, bu regionun qeyri-sabit və hər zaman müdaxiləyə açıq vəziyyətə gətirmiş olur. Bütün bunlar Türkiyənin ərazi bütövlüyünü və təhlükəsizliyində bəzi narahatlıqlar yarada bilər. Rusiya Federasiyası və İran istisna, digər qonşu dövlətlər Osmanlı imperatorluğuna qarşı həyata keçirmiş azadlıq mübarizələri, zaman-zaman “qazanılmış zəfər” və ya “seçilmiş travmalar” yaratması ölkələrin təhlükəsizlik anlayışları, xarici siyasət davranışlarında təsirli olmuşdur. Dolayısıyla çox həssas bir coğrafi mövqedə yerləşən Türkiyəni daim öz ərazi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi başlıca vəzifəyə çevrilmişdi. Qara dəniz boğazlarına sahib olmaqla Türkiyə regional ölçüdə qlobal bir dövlət olma potensialı ortaya qoymuşdu. Türkiyənin strateji əhəmiyyətini artıran başlıca alətlərdən bir hesab edilir. O cümlədən, Boğazlara nəzarəti əlində saxlayarkən, həm də qlobal siyasətdə baş verən mənfi hadisələrin təsirləri də olacaqdır. Türkiyənin xarici siyasətinə təsir edən əsas amillərdən biri daxili siyasi strukturdur (təhlükəsizlik və ideologiya iqtisadi kontekstdə).

Nəticə

Xarici siyasət yalnız bir ölkənin sərhədləri daxilində yaranan bir proses deyildir. Kompleks rəsmi və qeyri-rəsmi əlaqələrin, ittifaqların, qarşıdurmaların və əməkdaşlıqlarının yaratdığı bir sistem içərisində formalaşır və inkişaf edir. Xarici siyasət nəzəriyyəsinin yaradıcıları və həyata keçirənlər bu birləşmələri bütöv bir şəkildə istifadə etməlidirlər. Hökumətlər beynəlxalq güc mərkəzlərini çox yaxşı tanımalı və analiz etməlidirlər. Təbii ki, sadəcə rəsmi xarici siyasət kursunu həyata keçirməklə uğur qazanılması demək olar ki, mümkün deyildir. Bu kontekstdə qeyri-hökumət təşkilatları, vətəndaş cəmiyyətləri və digər beynəlxalq təşkilatları ilə iş görülməlidir. Xarici siyasət elə bir kompleks sahədir ki,

dövlətlərarası, cəmiyyətlərarası əlaqələri diqqətə almadan başa düşülməsi və yaradılması çətindir. Xarici siyasətin üzərində siyasi nəzəriyyələrin də böyük bir payı var. Türkiyə xarici siyasətin müxtəlif istiqamətlərini analiz edilməsində siyasi nəzəriyyələrin buna baxışı və o cümlədən qərarvericilərin xarici siyasətdə oynadığı rolla müqayisə edilməsi vacib bir hal hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rudolph J. Rummel. *Libertarianism and International Violence*. The Journal of the Confilist Resolution, Vol.27, March 1983, pp. 27-71.
2. Baskı Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne; Olgular, Belgeler, Yorumlar, C. 1: 1919-1980*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 852 s.
3. Oral Sander, *Türkiye'nin Dış Politikası*, dr. Melek Fırat, Ankara: İmge Yayınevi, 288 s.
4. Ramazan Gözen, *Dış Politika Nedir?* Red: İdris Bal 21.yüzyılda Türk Dış Politikası. Ankara Nobel, Ocak, 2004, 505 s.
5. Selahaddin Bakan *Teoriler Işığında Dış Plotika*. Red: İdris Bal 21.yüzyılda Türk Dış Politikası: Ankara: Nobel, Ocak, 2004, 505 s.
6. Muhittin Yenikeçeci, *Dış Politika Analizinde Neoklasik Realist Yaklaşım: Türkiye'nin Suriye Politikası (doktora tezi)*: 289 s.
7. Edward L Morse, *The Transformation of Foreign Polticies: Modernisation, İnterdependence and Extemalisation*, World Politics. Vol.22, No3, 1970, pp. 371-392.
8. Wildawsky. *No war Without Dictatorship, No Peace without Democracy: Foreign Policy as Domestic Politics*, Social Philosophy and Policy, Vol.3, N1, 1985 p.178-189

Summary

Gunay Ashurova

An Approach to Political Theories in the General Context of Turkish foreign Policy

Due to the lack of a pluralistic structure that was impossible to create the concrete contact between turkish internal and foreign policy during the years. Or again due to the lack of that democratic system partially existing connections prevented the echo of internal policy to foreign policy. The main issue in the guarantee of the durability in the foreign policy had been bureaucratic and state tradition which lasted from Ottoman empire to the republican period. Turkey is an eastern country. It retains the most obvious peculiarity of oriental culture and continues to do so resolutely. As in most areas in policy the faithfulness to traditions is crucial in eastern countries. Since the 1980s, serious steps have been taken in Turkey's foreign policy to establish a democratic system. The fact that the part of the democracy, which has been partially stable since 1983, is not fully functioning, foreign policy is no longer a matter of public concern. With the end of the Cold War and the disintegration of the Soviet Union, significant pressure came on Turkey's foreign policy, and a more regional and ideological rather than a profit-oriented structure emerged. On the other hand, the formation of electoral systems as a sustainable system and the positive awakening of democratic circles have increased the control of public opinion over government decisions. Decisions made by governments that came to power after 1980 began to take shape under the pressure and control of society. Consequently, changes in domestic political life and changes in the external environment made it difficult to discriminate or differentiate between domestic and foreign policy in Turkey. This does not mean that these issues are simple. On the contrary, political issues have become complex. In other words, an economic or political event that occurs in any remote part of the country has the ability to directly affect foreign policy. As in all democracies, the border between foreign policy and domestic policy is "like a water line".

Key Words: Turkey, foreign policy, political theories, democratic approach, realism

Резюме

*Подход к политическим теориям внешней политики
Турции в общем контексте*

В течение многих лет конкретная связь внутренней политики с внешней политикой в Турции не могла быть установлена из-за отсутствия плюралистической структуры, или существующие связи также мешали внутренней политике отражать внешнюю политику из-за отсутствия этой демократической структуры. Основным вопросом, обеспечивающим устойчивость внешней политики, были бюрократические и государственные традиции, которые длились от османского до республиканского периода. Турция - восточная страна. Она сохраняет самые очевидные черты восточной культуры и продолжает это делать. Как и в большинстве областей, приверженность традициям в политике - характерная черта стран Востока. С 1980-х годов во внешней политике Турции были предприняты серьезные шаги по установлению демократической системы. Тот факт, что демократическая часть, которая была частично стабильной с 1983 года, не функционирует полностью, внешняя политика перестала вызывать озабоченность у общественности. С окончанием «холодной войны» и распадом Советского Союза внешняя политика Турции подверглась значительному давлению, и возникла структура, более региональная и идеологическая, чем ориентированная на прибалтику. С другой стороны, формирование избирательных систем в форме устойчивой системы и позитивное пробуждение демократических кругов усилили контроль общественного мнения над решениями правительства. Решения, принятые правительствами, пришедшими к власти после 1980 года, начали формироваться под давлением и контролем общества. Следовательно, изменения во внутренней политической жизни и изменения во внешней среде затруднили проведение различий между внутренней и внешней политикой Турции. Это не значит, что это простые вопросы. Напротив, политические вопросы усложнились. То есть экономическое или политическое событие, происходящее в любой удаленной части страны, может напрямую повлиять на внешнюю политику. Как и во всех демократиях, граница между внешней и внутренней политикой проходит «как водная линия».

Ключевые слова: Турция, внешняя политика, политические теории, демократический подход, реализм

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.ü.f.d. Qasımov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327.82:008 + 327(5)

İSRAİLDƏ AZƏRBAYCAN İCMASI

Surxay HACIYEV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 30 mart 2021; çapa qəbul edilmişdir: 26 aprel 2021; online-da çap edilmişdir: iyun 2021.

Received: 30 th of March, 2021; accepted: 26 th of April, 2021; published online: 30 th of June , 2021.

Açar sözlər: İsraildə yaşayan azərbaycanlılar, “Hayfa-Bakı” Cəmiyyəti, İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası, diaspor fəaliyyəti

Giriş

Yəhudilərlə azərbaycanlılar uzun illər dostluq və mehriban qonşuluq şəraitində yaşamış, bu iki xalq ən çətin anlarda bir-birlərinə dəstək olmuşlar. Danılmaz faktıdır ki, digər müsəlman ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycanda heç vaxt antisemitizm meyilləri müşahidə olunmamışdır. Tarixən yəhudi sinaqoqlarının ölkəmizdə sərbəst fəaliyyət göstərir, dövlətimiz yəhudilərə hər zaman diqqət və qayğı göstərmişdir. Ümumiyyətlə, Sovet hakimiyyəti dövründə bütün sionist fəaliyyətlər və ibrani dili qadağan edildiyi üçün yüzlərlə ailə İsraildə məskunlaşdı. O dövrdəki siyahıyaalmaya görə Azərbaycanda 41 min yəhudi yaşayırdı, hazırda isə bu statistik göstərici 80 minə yaxındır. İmmiqrasiya qadağasının qaldırılmasından sonra minlərlə yəhudi İsrailə köçdü. İsrailə köçənlərin əksəriyyəti hazırda Tel-Əviv və Hayfa şəhərlərində yaşayır və İsraildə Azərbaycanın xeyrinə lobbicilik fəaliyyətləri həyata keçirirlər. Zaman ərzində yəhudilərlə yanaşı Azərbaycan türkləri də müxtəlif səbəblərdən İsrailə köç etdi. İsrail dövlətinin baş naziri Benyamin Netanyahu 13 dekabr 2016-cı ildə ölkəmizdə səfərdə olarkən İsraildəki Azərbaycan icmasını “insan körpüsü” adlandırmışdır. “İsraildə Azərbaycandan olan 70 min yəhudi, “insan körpüsü” yaşayır. Bundan başqa, dünyaya göstərə biləcəyimiz başqa bir şey var. Dünya çoxlu dözülməzlik, çoxlu zülmət görür. Burada isə müsəlmanlar ilə yəhudilərin arasında əlaqələrin necə ola biləcəyinin, necə qurulmasının bir nümunəsi var” [1]. İsrailə köç edən azərbaycanlılar miqrant dərnəkləri quraraq Azərbaycanla sıx əlaqələr yaratmışdır. Azərbaycandan İsrailə köç edənlər İsrail və Azərbaycan münasibətlərini möhkəmləndirmək nöqtəyi-nəzərindən “Hayfa-Bakı” cəmiyyəti və *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası* – “Azİz” kimi təşkilatlar yaratdılar. Bu təşkilatlar İsraildə qəzet nəşr etdirir, məktəb, sinaqoq, dərnək açır və hər ay mütəmadi olaraq bir neçə tədbir təşkil edir.

İsraildə Azərbaycan icması

İsraildə Azərbaycan icmasının fəaliyyət göstərməsində “Hayfa-Bakı” Cəmiyyəti də böyük rol oynamışdır. 1991-ci ildə İsrailin Hayfa şəhərində yaradılan “Hayfa-Bakı” Cəmiyyəti *İsraildə yaşayan azərbaycanlılar tərəfindən təsis edilmişdir*. “Cəmiyyətin məqsədi, Azərbaycandan olan vətəndaşların bir-birlərinə kömək göstərmək üçün birləşməsi və Bakı ilə mədəni əlaqələrin təmin edilməsidir. Cəmiyyət yanında Azərbaycan filmləri kinematikasını fəaliyyət göstərir, həmyerli və Azərbaycandan gələn qonaqlarla, digər həmyerlilər birliklərinin nümayəndələri, Knessetin deputatları, İsrailin siyasi və ictimai

* doktorant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: surkhay.hajinsky@gmail.com

xadimlərlə görüşlər keçirilir. 2001-ci ilin oktyabrında İsrailin Azərbaycanda səfirliyi açıldıktan sonra ikitərəfli münasibətlərin inkişafında keyfiyyətcə yeni mərhələ başlanmış, rəsmi səviyyələrlə təmaslar güclənmişdir” [2].

“Hayfa-Bakı” Cəmiyyətinin sədri Miron Fel Azərbaycan və yəhudi xalqlarının həmrəyliyi üçün böyük səy göstərmişdir. 2 aprel 1928-ci ildə Bakıda bir həkim ailəsində anadan olan Miron İosifoviç Fel təbabətlə məşğul olmaqla yanaşı istedadlı təşkilatçı kimi də tanınırdı. Azərbaycandan olan mühacirlərin ən görkəmli nümayəndələrindən biri - həkim, ictimai xadim, professor Miron İosifoviç Fel 85 yaşında Hayfa şəhərində vəfat etdi. Uzun illər Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun Psixiatriya kafedrasının professoru olmuş Miron Fel 1990-cı ildə İsrailə köçənə qədər Azərbaycan Respublikasının baş psixiatri vəzifəsində çalışmışdır. Miron Fel öz ixtisası üzrə çalışmaqqla yanaşı Azərbaycan və İsrail ölkələri arasında əlaqələr qurmaq və möhkəmləndirmək məqsədilə aktiv ictimai fəaliyyətlə də məşğul oldu. Miron İosifoviç Fel bu məqsədi həyata keçirmək üçün 1993-cü ildə “Hayfa-Bakı” cəmiyyətini yaratdı. İsrail-Azərbaycan münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinə və hərtərəfli inkişafı sahəsində professor Miron Felin apardığı fəal iş Azərbaycan hökuməti tərəfindən yüksək dəyərləndirilmiş, professorun fəaliyyəti ölkə rəsmilərinin diqqətindən qaçmamışdır. 16 mart 2006-cı ildə Dünya Azərbaycanlılarının II qurultayında professor Miron İosifoviç Fel Azərbaycan diasporunun inkişafındakı göstərdiyi xidmətlərinə görə Tərəqqi Medalı ilə təltif edildi.

“Hayfa-Bakı” cəmiyyəti Azərbaycandan olan yəhudiləri birləşdirir. Bakıdan Hayfaya köçənləri birləşdirən “Hayfa-Bakı” cəmiyyəti Azərbaycan və İsrail münasibətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Uzun illər tibbi mövzularda mühazirə deyən tibb elmləri doktoru, professor Miron Fel eyni zamanda “Hayfa-Bakı” cəmiyyətinin İdarə Heyətinin daimi sədri kimi müxtəlif ictimai-siyasi mövzularda da çıxışlar etmişdir. Professorun bu qəbildən olan çıxışları İsraildə yaşayan Azərbaycan icması tərəfindən böyük maraqla qarşılandı. Professorun 4 aprel 2011-ci il tarixində “Bakı yəhudiləri” mövzusunda mühazirə də bu baxımdan olduqca maraqlıdır. “İsrailin Hayfa şəhərində, Alimlər evində və Absorbsiya İdarəsinin “Hayfa-Bakı” cəmiyyətində “Bakı yəhudiləri” mövzusunda mühazirələr oxunmuşdur. “Azİz” Beynəlxalq Assosiasiyasından AZƏRTAC-a bildirmişlər ki, tibb elmləri doktoru, professor, Bakıda və Hayfada yaxşı tanınan həkim-psixiatr Miron İosifoviç mühazirələrlə çıxış etmişdir ki, bu mövzuya müraciət etməsində Bakıda doğulması, bu gözəl şəhəri sevməsi və onunla qürur duyması böyük rol oynamışdır” [3].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan yəhudiləri haqqında söylədiyi mühazirələr Miron Felin fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu mühazirələrdə yəhudilərin müasir Azərbaycanın incəsənətində, mədəniyyətində və sosial inkişafında oynadığı roldan bəhs olunurdu. Azərbaycanda yaşayan yəhudilərin tarixi barədə müfəssəl məlumat verən professor ilk Azərbaycan parlamentində də yəhudilərin təmsil olunduğu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətindəki iki nazirin də yəhudi olduğunu xüsusi vurğuladı. Azərbaycandan olan mühacirlər cəmiyyətinə, “Hayfa-Bakı” cəmiyyətinə rəhbərlik edən Miron Fel eyni zamanda Azərbaycan-İsrail Beynəlxalq Birliyinin Ağsaqqallar Şurasının sədri idi və qurulduğu gündən son günlərə qədər təşkilatın ən fəal üzvlərindən biri olaraq qaldı. 25 avqust 2013-cü ildə Azərbaycandan olan mühacirlərin ən fəal nümayəndələrindən biri, professor Miron İosifoviç Fel Hayfada vəfat etdi. 22 il ərzində “Hayfa-Bakı” cəmiyyətini uğurla idarə edən Miron Felin xatirəsi ölümündən sonra da dəfələrlə yad edildi.

İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyasının (“Azİz”) yaradılması Azərbaycan diasporunun həyatında mühüm hadisədir. “Azİz” İsrail və Azərbaycandakı insanları təşkilatın nizamnamə qaydalarına uyğun olaraq birləşdirən ictimai, tərəfsiz və qeyri-kommersiya təşkilatıdır. Bu təşkilatın yaradılması üçün ilk cəhdlər 2006-cı ilin dekabr ayında başladı və təşəbbüs qrupu da ilk dəfə məhz bu tarixdə iclas keçirdi. “Azİz”

təşkilatının yaradılması fikri hər iki ölkənin siyasi liderləri tərəfindən müsbət qarşılandı. 12 aprel 2007-ci ildə Təl-Əviv şəhərində yaradılan bu təşkilat Azərbaycan və İsrail əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayır. İsrail dövləti tərəfindən “580533586” nömrəsi altında qeydiyyatı alınan “AzİZ” Təşkilatı İsrail dövlətinin müvafiq qanunlarına uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. “Assosiasiyanın yaradılması ilə bağlı aprelin 12-də Təl-Əvividə keçirilmiş təsis qurultayında İsrailin 26 şəhərində yaşayan 30 minə yaxın Azərbaycandan köçmüş yəhudini təmsil edən 30 Azərbaycan icmasından 408 nəfər nümayəndə iştirak etmişdir” [4, s. 102].

İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyasının yaradılmasında Knessetin üzvü, siyasətçi və jurnalist İosif Şaqalın böyük rolu vardır. 25 mart 1949-cu ildə Bakı şəhərində anadan olan İosif Şaqal (Osip Şoqolev) Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin (indiki ADPU) Tarix fakültəsində ali təhsil aldıqdan sonra ölkəmizdə jurnalistika fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, müxbir və qəzet redaktoru vəzifələrində çalışmışdır. 1990-cı ildə İsrailə köçən İosif Şaqal burada da jurnalistika fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, bir sıra məsul vəzifələrdə çalışmışdır. İsraildə bir neçə media qurumunda çalışan İ.Şaqal 2002-2006-cı illərdə “İsrail Plus” kanalında televiziya proqramının aparıcısı kimi fəaliyyət göstərmişdir. 2006-cı ildən sonra siyasi fəaliyyətlə məşğul olan İ.Şaqal “İsrail bizim evimiz” partiyasının ən fəal üzvlərindən biri olmuşdur. İsrail parlamenti Knessetin deputatı seçilən İ.Şaqal “İsrail-Azərbaycan” parlamentlərarası qrupun fəaliyyətində də şəxsən nəzarət etmişdir.

İ.Şaqal aktiv siyasi fəaliyyətə başlayandan sonra hər zaman Azərbaycanla yaxından maraqlanmış, Azərbaycan və İsrail münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi zəminində böyük əmək sərf etmişdir. Şaqal bunu verdiyi müsahibələrdə də dilə gətirmişdir: “Azərbaycan müstəqilliyini elan edəndən sonra onunla diplomatik münasibətlər quran ilk dövrlərdən biri məhz İsrail olmuş və sonrakı illərdə bu ölkə həmişə Azərbaycana qarşı xüsusi münasibətilə fərqlənmişdir. Geosiyasəti az da olsa bilən hər kəs Azərbaycanın strateji əhəmiyyətini anlayır ki, Azərbaycan Avropa, Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya arasında son dərəcə mühüm bir məkan, nəqliyyat, enerji, iqtisadi, mədəni və intellektual mərkəzdir. Azərbaycan ilə İsrail arasında münasibətlər dəqiq və aydın strategiyaya əsaslanır” [5].

Ölkəmizin İsraildəki ən aktiv lobbicilərindən biri olan İosif Şaqal həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi fəaliyyətində Azərbaycanın maraqlarını daim müdafiə etmişdir. Şaqal həm 2007-ci ildə, həm də 2009-cu ildə İsrail diplomatik heyətinin tərkibində ölkəmizə rəsmi səfər etmiş, hər zaman doğulduğu vətənə sadıq qalmışdır. Şaqalın ən ümdə vəzifəsi İsraildə Azərbaycan icmasının fəaliyyətinin tənzimlənməsi olmuşdur. Şaqal 2011-ci ildə Belarusiyaya səfir təyin edildikdən sonra da bu missiyadan əl çəkməmişdir. Onun bu fəaliyyəti ölkə rəhbərliyinin nəzərindən qaçmamış, 4 iyul 2011-ci ildə İosif Semyonoviç Şaqal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən “Dostluq” ordeni ilə təltif edilmişdir.

İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyasının hazırkı Baş direktoru Lev Spivak hər zaman Azərbaycan xalqının mənafeyini müdafiə etmiş alovlu bir vətənpərvərdir. 1962-ci ildə Bakı şəhərində dünyaya göz açan Lev Spivak hazırda İsrail və Azərbaycan dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsi üçün böyük səy göstərir. “1979-cu ildə 1 nömrəli orta məktəbi bitirib, 1980-1985-ci illərdə indiki Azərbaycan Texniki Universitetində mühəndis mexanik ixtisasına yiyələnib. 1985-1988-ci illərdə Leytenant Şmidt adına zavodda mühəndis, 1988-1990-cı illərdə Məişət maşınları zavodunda konstruktör işləyib. 1990-cı ildən İsrailin Rehovot şəhərində yaşayır...” [6].

Müasir dövrdə də *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası* geniş müstəvidə fəaliyyət göstərir. Bu gün təşkilatın 45 ən fəal üzvündən ibarət olan idarə heyətinin seçildiyi 6628 nəfər üzvü vardır, bununla yanaşı “AzİZ”də 6 təşkilat – kollektiv üzv var. Ümumiyyətlə isə, İsraildə 70 minə yaxın Azərbaycandan gələn miqrant yaşayır və demək olar ki,

bu miqrantların hər biri “Azİz”in keçirtmədiyi tədbirlərlə yaxından maraqlanırlar. Məlumdur ki, İsraildə Azərbaycan səfirliyi yoxdur, bu baxımdan da “Azİz” in fəaliyyəti Azərbaycanla bağlı həqiqətlərin İsraildə insanlara çatdırılmasında, Azərbaycan-İsrail əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyasının* öhdəsinə böyük iş düşür. “Azərbaycan-İsrail” Beynəlxalq Assosiasiyasının başçısı Lev Spivakın “Report” agentliyinə verdiyi müsahibədə bu fakt öz əksini tapmışdır, L.Spivak bu barədə qeyd etmişdir ki, “Azİz” kimi ictimai təşkilatların bu məsələdə rəsmi səfirlikdən daha çox imkanları var. Axı, diplomatlar fəaliyyətlərində çox sayda qanun və qaydalarla məhdudlaşırırlar. Məsələn, bu ilin may ayında Knessetdə millət vəkilləri və nazirlərin qatıldığı və mətbuatda geniş yer alan bir tədbir keçirdik. İyul ayında təcrübə mübadiləsi aparmaq və ölkəni tanımaq üçün İsrailin Sosial Təminat Nazirliyindən bir nümayəndə heyəti Azərbaycana gətirildi” [7].

Müasir dövrdə Qeyri-hökumət təşkilatı (QHT) kimi fəaliyyət göstərən “Azİz” həm Azərbaycan, həm də İsrail ictimaiyyəti tərəfindən yaxşı tanınır. “Azİz” Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi İsrail vətəndaşları ilə birgə hər ay ən azı bir-iki tədbir təşkil edir və gördüyü işlərini mediada əks etdirirlər. İsraildə yaşayan yəhudilər də məhz *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası* sayəsində Azərbaycana maraq göstərirlər. “Azİz” Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə birgə keçirtmədiyi tədbirlərdə Azərbaycanın mədəniyyəti, çoxəsrlik tolerantlıq ənənələri, həm də siyasi vəziyyəti barədə ictimaiyyəti məlumatlandırır.

İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası təsis edildiyi gündən mütəmadi olaraq iclaslar keçirir, müxtəlif sahələrdə Azərbaycan-İsrail əlaqələri müzakirə edilir. *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası* 7 iyun 2012-ci ildə ikinci qurultayı keçirildi. Təl-Əviv şəhərində keçirilən bu qurultayda İsrail və Azərbaycan rəsmiləri iştirak etmiş, təşkilatın beş illik fəaliyyəti müzakirə edilmişdir. Azərbaycandan gedən nümayəndə heyəti ilə yanaşı İsrailin 18 şəhərindən gələn 159 nəfər “Azİz”in ikinci qurultayında iştirak etmişdir. “Natiqlərin çıxışlarından sonra “Azİz” Azərbaycan-İsrail Beynəlxalq Assosiasiyasının nizamnaməsinə əlavə və dəyişikliklər edilərək qəbul olunub” [8].

28 noyabr 2019-cu ildə *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyasının* III qurultayı baş tutdu. Azərbaycan Diaspor İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Fuad Muradovun rəhbərliyi ilə Azərbaycandan gələn rəsmi heyət də *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyasının* III qurultayında iştirak etdi. Azərbaycan və İsrail rəsmiləri ilə yanaşı bu qurultayda İsraildə akkreditə olunmuş diplomatik departamentlərin nümayəndələri, o cümlədən də Rusiya Federasiyasının İsraildəki səfirinin müşaviri İqor Martinov, Rus Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru Denis Parkomçuk da iştirak etdilər. “Qurultayı “Azİz” Azərbaycan-İsrail Beynəlxalq Assosiasiyasının idarə heyətinin üzvü, Azərbaycan Mədəniyyət Evinin direktoru Yeganə Salman açdı. O, qurultaya hazırlıq üçün 26 ölkədən 105 nümayəndənin qeydiyyatdan keçdiyini bildirib və təşkilatın il ərzində gördüyü işlərdən danışdı” [9].

Qurultayda çıxış edən F.Muradov öz məruzəsində “Azİz”in ölkədəki və beynəlxalq səviyyədəki geniş müstəvidə səmərəli fəaliyyət göstərdiyini qeyd edərək, icmanın bütün üzvlərini İsraildə Azərbaycan milli mədəni irsinin qorunub saxlanılması üçün birləşməyə və əməkdaşlıq etməyə çağırırdı. Qurultayın qərarı ilə Lev Spivak təşkilatın sədri seçildi. İsrail və Azərbaycandan olan qurultay iştirakçılarının məruzələrindən sonra tədbir İsrail musiqiçilərinin konserti ilə başa çatdı.

Azərbaycan dövlətinin mövqeyini dünyaya və o cümlədən də, İsrail cəmiyyətinə çatdırmaq *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyasının* əsas hədəflərindən biridir. “Azİz” artıq 14 ildir ki, İsraildə qeyri-hökumət təşkilatı kimi uğurla fəaliyyət göstərir. Tovuz döyüşləri və İkinci Qarabağ müharibəsi vaxtı da “Azİz” hər zaman Azərbaycan xalqının yanında olmuş, öz dəstəyini əsirgəməmişdir. Tovuz döyüşləri başladığı vaxt

“Azİz” Ermənistan silahlı qüvvələrinin atəşə tutması nəticəsində şəhid olan Azərbaycan hərbiçilərinin ailəsinə və yaxınlarına dərin hüznə başsağlığı verdi. 13 iyul 2020-ci ildə Azərbaycan-İsrail Beynəlxalq Birliyi İsraildə yaşayan Azərbaycanlı immiqrantlar adından dünya ictimaiyyətinə, BMT Təhlükəsizlik Şurasına, BMT Baş Assambleyasına, ATƏT-in Minsk Qrupuna müraciət edərək Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycanın mülki əhalisinə təcavüzünün dayandırılması ilə bağlı çağırış etdi.

20 iyul 2020-ci ildə *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyasının* rəhbəri Lev Spivak Knessetin (İsrail parlamenti) spikeri Yariv Levinə Tovuz döyüşləri ilə bağlı rəsmi məktub göndərirdi. Məktubda Azərbaycanın dəstəyə ehtiyacı olduğu, Ermənistanın beynəlxalq müqavilələrə və BMT qətnamələrinə əməl etməməsi, suveren sərhədlərinin pozulması, günahsız mülki şəxslərin həyatının təhlükədə olması barədə fikirlər öz əksini tapmışdı [10].

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı da “Azİz” öz dəstəyini xalqımızdan əsirgəməmişdir. Otuz ilə yaxın işğal altında olan ərazilərin azad edilməsi üçün aparılan 44 günlük müharibədə *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası* Azərbaycan əsgərlərinə dəstək üçün müxtəlif aksiyalar təşkil etdi. Belə aksiyaların birində uşaqlar ivrit, rus, Azərbaycan və ingilis dillərində Azərbaycanı dəstəkləyən şeirlər oxudular və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası üçün arzu, istəklərini ifadə etdilər. Azərbaycan əsgərlərinə dəstək aksiyasına qatılan uşaqlar Azərbaycanı fəal şəkildə təbliğ edəcəklərinə söz verdilər.

Son dövrdə dünyanı əhatə edən koronavirus pandemiyası ilə bağlı da *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası* səssiz qala bilməzdi. Azərbaycan-İsrail Beynəlxalq Birliyi davamlı olaraq koronavirus pandemiyası zamanı onlayn rejimdə tədbirlər təşkil edib. Pandemiya dövründə *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası* görkəmli ictimai xadimlər, mədəniyyət xadimləri, musiqiçilər, jurnalistlər, muzey işçiləri, elm adamları, tarixçilər, yazıçılar və şairlərlə onlayn görüşlər təşkil edir. “Azİz” tərəfindən virtual konfranslar təşkil edilir, İsrail və Azərbaycandan olan məşhur ictimai xadimlər, siyasətçilər bu virtual konfransların qonağı olurlar. Bütün bu tədbirlərin əsas məqsədi İsrail və Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, müasir vəziyyəti ilə tanış olmaqdır.

İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası hər il olduğu kimi bu il də Xocalı faciəsini qeyd etmiş, Xocalıda günahsız insanları qətlə yetirən canilərin məsuliyyətə cəlb edilməsi ilə bağlı bəyanatla çıxış etmişlər. 22 fevral 2021-ci ildə Qüds bəyanatında qeyd edilir ki, “Beynəlxalq hüquq normalarını və konvensiyaları pozaraq Azərbaycanın Xocalı şəhərində soyqırımını törədənlərin indiyə qədər məsuliyyətə cəlb olunmaması anlaşılmazdır. 1988-1994-cü illər ərzində Azərbaycan ərazilərinin işğalı zamanı Xocalıda və başqa rayonlarda cinayətlər törədən müqəssirlər indiyədək cəzasız qalıblar. Nəinki cəzasız qalıblar, beynəlxalq hüquqa və insan hüquqlarına zidd olaraq Ermənistanda şöhrətləndiriliblər” [11].

İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyasının fəaliyyət göstərməsində Direktorlar Şurasının üzvü olan aşağıdakı şəxslər fəal rol oynayır:

1. Lev Spivak – Baş direktor;
2. Yeganə Salman – Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru;
3. Rauf Ağalarov – İsrail Beynəlxalq Gənclər İctimai Təşkilatının direktoru;
4. Şauli Siman-Tov – “Sholumi” Mərkəzinin rəhbəri;
5. Yuri Boçarov – Ticarət və Sənaye Palatasının direktoru, “Azİz” saytının redaktoru;
6. Viktoria Dolinskaya – Mətbuat mərkəzinin direktoru;
7. Mehman Quliyev – İsrail Azərbaycanlıları Komitəsinin direktoru.

İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyasının Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin rəhbəri Yeganə Salman İsraildə Azərbaycan icmasının fəaliyyətinin tənzimlənməsində, Azərbaycan mədəniyyətinin İsraildə təbliğ edilməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda “Azİz”in Direktorlar Şurasının üzvü olan Yeganə Salman İsraildə yaşayan Azər-

baycanlıların bütün tədbirlərində yaxından iştirak edir. Yeganə Salman bu yaxınlarda “Report”a verdiyi müsahibədə “Azİz” təşkilatının Azərbaycan və İsrail əlaqələrinin genişləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən apardığı fəaliyyətdən bəhs etdi. “Hər halda iki xalq və dövlət arasında münasibətlərin günü-gündən inkişaf etməsi, daha da genişlənməsi üçün əlimizdən gələni edirik. İstərdik ki, Azərbaycanı başqaları da elə Azərbaycan əsillilər kimi sevsinlər” [12].

Nəticə

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdiyi ilk dövrdən başlayaraq, Azərbaycanın xarici siyasətində aktiv olan lobbicilik fəaliyyəti ölkənin xarici siyasətinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. İki ölkə arasında turizm də hər il inkişaf edir. İsrailin kurort şəhəri olan Eilat ölkəmizdən gedən və Qafqaz dağlarına tətillə gələn İsrail vətəndaşlarının sayı ildən-ilə artır. Hər iki ölkə arasında ali təhsil sahəsində də ortaq işlər aparılır. Bakı Dövlət Universitetində “İvrit dili kabineti” təşkil edilmiş və azərbaycanlı tələbələr İsrailin ali məktəblərində təhsil alır.

Qarşılıqlı maraqlar əsasında inkişaf edən İsrail-Azərbaycan dostluğu həm iqtisadi-strateji əməkdaşlıq, həm də tarixi-mədəni köklər əsasında bərqərar olmuşdur. Qarabağ münaqişəsi zamanı Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında yəhudi diasporunun dəstəyi böyük rol oynadı. İkinci Qarabağ müharibəsi vaxtı İsraildəki Azərbaycan diasporası bildirdi ki, bu ölkənin hökuməti Ermənistanın təxribatlarına qarşı səssiz qalmamalıdır. *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası* – “Azİz” rəsmi Qüdsü Ermənistanla münasibətlərinə yenidən baxmağa və bəzi erməni məmurlarını “persona non grata” elan etməyə çağırırdı.

Müasir dövrdə *İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyasının* “aziznews.ru” internet saytı fəaliyyət göstərir, bu sayt vasitəsilə gündəlik xəbərlər ictimaiyyətə çatdırılır. Bu saytda Azərbaycan mədəniyyəti təbliğ olunur, Azərbaycanla bağlı informasiyalar, xalqımızın haqq səsi barədə məlumatlar öz əksini tapır. Son iyirmi il ərzində İsrail və Azərbaycan arasında münasibətlər geniş çərçivədə inkişaf etmişdir. İsrail və Azərbaycan arasındakı münasibətlərin səmimi olmasında Azərbaycan icmasının rolu olduqca böyükdür. İsraildə yaşayan Azərbaycan icmasının fəaliyyəti rəsmi münasibətlərə də sərəfət etmişdir. Biz ümid edirik ki, İsraildə fəaliyyət göstərən Azərbaycan icmasının diaspor fəaliyyəti gələcəkdə də hər iki ölkənin bir-birinə yaxınlaşmasında mühüm rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Elmanoğlu S. Azərbaycan-İsrail əlaqələrində keyfiyyətə yeni mərhələ açılır. Azərbaycan, 2009, 5 iyul, s. 5
2. Azərbaycan-İsrail Beynəlxalq Assosiasiyası ölkələrimiz arasında münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. Azərbaycan diasporu. Tərtib edən: Məhbubə Tağıyeva. Bakı, 2007, s. 360. <http://diaspor.gov.az/hesabatlar/pdf/2007-2008.pdf>
3. “Azİz” Azərbaycan-İsrail Beynəlxalq Assosiasiyasının II Qurultayı keçirilib. <https://apa.az/az/news/262955>
4. “Azİz” Azərbaycan-İsrail Beynəlxalq Assosiasiyasının III qurultayı keçirilib. https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e50350_az.html
5. Eldaroğlu E. Azərbaycanın İsraildə yaşayan dostu - Lev Spivak. <https://mektebgushesi.az/2019/06/07/>
6. Hayfada “Bakı yəhudiləri” mövzusunda mühazirələr olmuşdur. <https://azertag.az/xeber/>
7. İlham Əliyev və Baş nazir Benyamin Netanyahu mətbuata bəyanatlarla çıxış ediblər. <https://president.az/articles>
8. İosif Şaqal: “Azərbaycanın müdrik siyasəti yaxşı nəticələr verəcəkdir”.

- <https://azertag.az/xeber/>
9. İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası dünya ictimaiyyətini Xocalı soyqırımını tanımağa çağırır. <http://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/>
  10. Yeganə Salman: “İsrail xalqı daim Azərbaycanın haqq işini dəstəkləyəcək”. <https://report.az/diaspora/>
  11. "AzIz" призвала Кнессет возобновить работу парламентской ассоциации Израиль-Азербайджан. <https://vestikavkaza.ru/news/>
  12. Лев Спивак: Нет области человеческой деятельности, в которой не преуспели выходцы из Азербайджана в Израиле – Интервью. <https://report.az/ru/diaspora/>

Резюме

Сурхай Гаджиев

Община азербайджанцев в Израиле

В целях укрепления израильско-азербайджанских отношений эмигрировавшие из Азербайджана в Израиль азербайджанцы учредили такие организации, как Общество «Хайфа-Баку» и Международный союз Азербайджан-Израиль – «AzIz». Эти организации издают газеты в Израиле, открывают школы, синагоги и клубы, а также проводят ежемесячные мероприятия. Общество «Хайфа-Баку» объединяет евреев из Азербайджана. Оно объединяет мигрантов из Баку в Хайфу, и играет важную роль в развитии азербайджано-израильских отношений. Одна из основных целей Международной ассоциации «Израиль-Азербайджан» - донести позицию Азербайджанского государства до мира, в том числе израильского общества. Международная ассоциация «Израиль-Азербайджан» с момента своего создания проводит регулярные встречи для обсуждения азербайджано-израильских отношений в различных областях. Лоббирование, которое активно участвует во внешней политике Азербайджана с первых дней независимости, оказывает значительное влияние на внешнюю политику страны. За последние двадцать лет отношения между Израилем и Азербайджаном получили широкое развитие. Роль азербайджанской общины в искренности отношений между Израилем и Азербайджаном огромна. Деятельность азербайджанской общины в Израиле повлияла и на официальные отношения. Мы надеемся, что деятельность азербайджанской диаспоры в Израиле сыграет важную роль в сближении двух стран в будущем. В наше время Израиль – один из ведущих партнеров Азербайджана. Традиции дружбы между Израилем и Азербайджаном и сегодня продолжают на высоком уровне. В будущем Израиль будет активно участвовать в восстановлении Нагорного Карабаха, инфраструктуры, разрушенной противником. Официальные лица Азербайджана также подчеркнули, что израильские компании могут участвовать в процессе восстановления Карабаха. Отрадно, что уровень развития отношений между Израилем и Азербайджаном находится на высоком уровне. Было подписано более 10 соглашений, регулирующих и официально оформляющих отношения между Израилем и Азербайджаном, и 20 проектов соглашений находятся на стадии оценки. Эти договоренности очень важны для дальнейшего развития каждой из стран.

Ключевые слова: *проживающие в Израиле азербайджанцы, общество «Хайфа-Баку», Международная Ассоциация Израиль-Азербайджан, деятельность диаспоры*

Summary

Surkhai Hajiyev

Community of Azerbaijanis in Israel

In order to strengthen the Israeli-Azerbaijani relations, those who emigrated from Azerbaijan to Israel established such organizations as the Haifa-Baku Society and the Azerbaijan-Israel International Union - Aziz. These organizations publish newspapers in Israel, open schools, synagogues and clubs, and hold monthly events. The Haifa-Baku Society unites Jews from Azerbaijan. It brings together migrants from Baku to Haifa and plays an important role in the development of Azerbaijani-Israeli relations. One of the main goals of the Israel-Azerbaijan International Association is to convey the position of the Azerbaijani state to the world, including the Israeli society. Since its inception, the Israel-Azerbaijan International Association has held regular meetings to discuss Azerbaijani-Israeli relations in various fields. Lobbying,

which has been actively involved in Azerbaijan's foreign policy since the first days of independence, has a significant impact on the country's foreign policy. Over the past twenty years, relations between Israel and Azerbaijan have developed extensively. The role of the Azerbaijani community in the sincerity of relations between Israel and Azerbaijan is enormous. The activities of the Azerbaijani community in Israel also influenced official relations. We hope that the activities of the Azerbaijani diaspora in Israel will play an important role in bringing the two countries closer together in the future. Nowadays Israel is one of the leading partners of Azerbaijan. The traditions of friendship between Israel and Azerbaijan continue at a high level today. In the future, Israel will actively participate in the reconstruction of Nagorno-Karabakh, the infrastructure destroyed by the enemy. Azerbaijani officials also stressed that Israeli companies can participate in the process of rebuilding Karabakh. It is gratifying that the level of development of relations between Israel and Azerbaijan is at a high level. More than 10 agreements have been signed that regulate and formalize relations between Israel and Azerbaijan, and 20 draft agreements are under evaluation. These agreements are very important for the further development of each of the countries.

Keywords: *Azerbaijanis living in Israel, society "Haifa-Baku", Israel-Azerbaijan International Association, diaspora activities*

Şöbə redaktoru s.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

QƏRBDƏKİ POPULİST SİYASİ HƏRƏKATLARIN BEYNƏLXALQ İNSTITUTLARA VƏ DÖVLƏTLƏRARASI TƏRƏFDAŞLIĞA TƏSİRİ

Nihad YAQUBLU*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 mart 2021; çapa qəbul edilmişdir: 14 aprel 2021; online-da çap edilmişdir: iyun 2021.

Received: 18th March, 2021; accepted: 14th April, 2021; published online: 30th of June, 2021.

Açar sözlər: beynəlxalq institutlar, dövlətlərarası dialoq, populizm, çoxtərəflilik, nativizm, qlobal əməkdaşlıq

Giriş

Dünya heç vaxt indiki kimi bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olmayıb. Gediş-gəlişin və ümumi olaraq kommunikasiyaların asanlaşması sayəsində insanların bir-biri ilə münasibət saxlaması üçün daha geniş imkanlar var. Qarşılıqlı münasibətlərin artması və insanların hərəkəti üçün maneələrin azalması müsbət yöndə bir inkişaf hesab olunsada, müxtəlif etnik qruplardan və mədəniyyətlərdən olan xalqların sülh şəraitində birgə yaşayışı onlar arasında qarşılıqlı anlaşma və etimad olmadan uğurlu davam edə bilməz. Dövlətlərarası dialoq da özünün bütün formalarında bu prosesi sürətləndirir. Status-kvo əleyhinə yönəlmiş yeni siyasi hərəkətlərin və qrupların Qərbdə dünyasında geniş vüsət alması beynəlxalq əməkdaşlığın effektiv şəkildə aparılmasını təhlükə altına qoyur (1, s. 161-167).

Tarix etnik və dini tolerantlıq əsaslanan münaqişələr, müharibələr və qətləmlərlə doludur. Son onilliklərdə ərzində güclənən mədəniyyətlərarası əlaqələr ksenofobiya və irqçilik kimi halların səviyyəsini azaltmış, bu cür xoşagəlməz halların baş verməsinin qarşısını önəmli dərəcədə almışdır. Keçmişdə baş vermiş belə mənfi hadisələri nəzərə aldıqda neo-milliyətçi və identitarian hərəkətlərin cərəyan etməsinə qarşı narazılıqlar əsassız görünür.

Populizmin, milliyətçi-identitarian hərəkətlərin yeni formalarının artması və məşhurlaşması qlobal bir hala çevrilmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə bir çox beynəlxalq təşkilatların və digər müxtəlif strukturların bünövrəsinə çevrilmiş çoxtərəflilik siyasəti zəifləmiş, öz dəstəyini itirmişdir (8). Buna səbəb hazırkı beynəlxalq siyasi-iqtisadi strukturlarda mövcud problemlərin və nöqsanların daha çox göz önünə çıxması, insanların bununla əlaqədar olaraq yeni həll yolları axtarmasıdır.

Şübhəsiz ki, mövcud problemlərin həlli və onların aradan qaldırılması üçün göstərilən səylər təqdirəlayiqdir: bu liberal demokratiyalarda söz azadlığının bir hissəsidir və siyasətdə fəal iştirakçılığı stimullaşdırır. Açıq cəmiyyətlərdə müxtəlif cür ideyalar irəli sürülür, ən mübahisəliləri çəxnaşma və hiddət yaradır, çox zaman da keçmişin travmalarını oyudaraq müxalif tərəflərin kəskin narazılığına səbəb olur. Bu şəraitdə müsbət və mənfi, radikal və qeyri-radikal ideyalar cəmiyyət arasında sərbəst şəkildə yayılaraq geniş müzakirələrə səbəb olur; bu zaman təbii dialektik proses və bir-birini tarazlaşdıran tərəflər sayəsində şüurlu və qənaətbəxş cavablar əldə olunur. Lakin uzunmüddətli sistemlərin bünövrəsi üçün təhlükə yaradan iri miqyaslı böhran halları baş verdikdə isə vəziyyət daha da mürəkkəbləşir və xaotik olur. O zaman xalq heç vaxt qəbul etməyəcəyini düşündüyü

* doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e:mail: nihad.yaqublu@gmail.com

qərarları verə bilər.

ABŞ-da və Avropa İttifaqında baş verənlər heç də adi bir krizis deyil. Qərb siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə müxtəlif çətinliklərlə üzləşməkdədir. Amma məsələ bu böhranın çoxölçülülüyü deyil, mövcud səlahiyyətli qurumların təməlini təşkil edən idealların və mexanizmlərin effektivliyinin zəifləməsidir. İkinci Dünya müharibəsində milliyyətçilik, irqçilik və bu kimi birtərəfli yanaşmaların səbəb olduğu faciəvi nəticələrdən sonra ən ağılabatan çıxış yolu hökumətlərarası və üst-milli təşkilatların yaradılması və onlara müxtəlif səlahiyyətlərin ötürülməsi idi. Çoxtərəflilik regionun gələcəyini qoruyar, mümkün müharibələrin qarşısını alır, sabitliyi və inkişafı təmin edə bilərdi. Həmin yeni yaradılmış sistemlər texnokratiya və səriştəlilik ideyaları üzərində qurulmuşdu. Bu cür elitist struktur ekspertlərə, bilikli və bacarıqlı insanlara siyasətin işlənilməsində daha çox hüquqlar verdiyindən ziyanlı və sabitliyi pozan hər hansı milliyyətçi qüvvənin qarşısını almış olardı (2, s. 1-5).

Bu mexanizm Qərbdə həddindən artıq uğurlu oldu: Qərb yer kürəsində tərəqqinin, tolerantlığın, sabitliyin və rifahın vüsət aldığı bir məkana çevrildi. Regionun cazibədarlığı heç vaxt səngimədi, burada bərqərar olan düşüncə tərzini və dəyərlər dünyasının digər yerlərinə də yayılmağa, başqa xalqlar tərəfindən də tətbiq edilməyə başladı. Fəqət zaman keçdikcə dünya da ciddi şəkildə dəyişmişdir: yeni texnologiyalar kəşf olunaraq ictimai-siyasi və iqtisadi həyatın ümumi dinamikasını təzələmiş, qloballaşma dünyanı olduqca kiçiltmiş, yeni ölkələr yarandıqca regional və qlobal geosiyasi dinamika təkmilləşmiş, müxtəlif münaqişələr nəticəsində humanitar böhranlar baş vermiş və digər sahələrdə dəyişikliklər meydana gəlmişdir. Dünya təkmilləşdikcə mövcud struktur və institutlar da yeni yaranan reallıqların öhdəsindən gəlmək üçün təkmilləşməlidir. Uyğunlaşa və özünü reform edə bilməmək baş verən dəyişikliklərin təsirinə məruz qalan insanlar üçün maneələr doğurur və onlar yaranan çatışmazlıqların qurbanına çevrilirlər. Qərbdə baş verən kəskin irticaçı hərəkatların səbəbi də bu cür sistemə çatışmazlıqlardır.

Müəyyən bir qrupun uzun müddət dominantlıq etməsi onun təkəbbürlü olmasına, digərlərinə laqeyd yanaşmasına səbəbdir – bu insan təbiətinin bir xüsusiyyətidir. Elə bu şəraitin doğurduğu şərtlər səbəbindən Avropa İttifaqında “suverenliyin yenidən qazanılması” şüarları və yeni içyönlü, nativist hərəkatlar güclənib. Texnokrat elita ilə adi insanlar arasında ünsiyyət çatışmazlığı mövcuddur. Bu, obyektiv reallıqların toqquşmasıdır.

I. Müasir dövrdə Qərbdəki siyasi meyillər

Beləliklə, Qərbdəki müasir siyasi cərəyanlar mahiyyət etibarilə populistdir və elitaya qarşı yönəlib. Mövcud immiqrasiya sistemlərindəki problemlərin, dini ekstremizmin nəticələrinin və bununla əlaqədar olan terrorçuluq aktlarının geniş vüsət alması bu meyillərin radikal elementlərini daha da gücləndirib. Son qaçqın böhranı və onların cəmiyyətə inteqrasiyası ilə əlaqədar problemlər səbəbindən yaranan narahatlıq əhəlinin müəyyən qisminin bu qrupları açıq-aşkar dəstəkləməsinə gətirib çıxarıb (3, s. 152-186). Buna görə də bir çox seçkilərdə həmin siyasi qüvvələr əhəmiyyətli dərəcədə ictimai dəstəyə nail ola biliblər və bir çox hallarda müxtəlif vəzifələrə rəsmən seçiliblər.

Böhran zamanı xaos və qeyri-sabitlik yaranır, mövcud institutlara etimad azalır. Nəticədə, funksionallıq zəifləyir, səmərəlilik və güvən səngiyir. Bu cür vəziyyətdən yeganə çıxış yolu yeni institusional mexanizmlərin yaradılması və islahatların aparılmasıdır.

Qərbdə istər solçu, istərsə də sağçı nativist və populist hərəkatlar ciddi ictimai dəstəyə nail olublar. Onlar, adətən, prinsipcə xarici siyasi xətdə başqa ölkələrin daxili işlərinə qarışmamağı və iqtisadi olaraq proteksionizmi seçirlər. Sağçı hərəkatların daxilində müxtəlif populist tendensiyalar mövcuddur: iqtisadi millətçiliyi, məhdud immiqrasiyanı və yavaş demoqrafik dəyişiklikləri dəstəkləyənlərdən tutmuş etnik milliyyətçiliyi, ksenofobiyayı və irqçiliyi tərənnüm edənlərə qədər fərqli siyasi qüvvələr var.

Solçu siyasi qruplar daxilində də müxtəliflik mövcuddur. ABŞ-da müasir Proqressiv hərəkat sosial demokratik sistemi, ətraf mühitin müdafiəsini, eləcə də kasıb təbəqənin həyatını yaxşılaşdıracaq bir çox digər islahatların aparılmasını dəstəkləyir. Əlbəttə, az sayda da olsa, özlərini sosialist və ya kommunist adlandıraraq azad bazar iqtisadiyyatının ləğvini istəyənlər də var. Ancaq Qərbi Avropada hər hansısa güclü solçu cərəyanı görmək çətindir; yeni siyasi hərəkatların əksəriyyəti, əsasən, sağ siyasətə meyillidir və öndə gedən müvafiq solçu qruplar öz siyasi dünya görüşünə sağçı elementləri birləşdiriblər. Buna görə də onlar, sadəcə, müxtəlif siyasi mövqələrə sahib populistlərdir. Bu cür siyasi harmoniyanın ən bariz nümunələrindən biri İtaliyadakı Beş Ulduz Hərəkatıdır (M5S). Onlar avroskeptik, ətraf mühitin qorunmasına prioritet verən, sərbəst immiqrasiyanı pisləyən, anti-qlobalist siyasi qüvvələrdir (7).

Amerika siyasəti və Avropa siyasəti arasında böyük fərq var. ABŞ-da siyasət iki böyük partiya tərəfindən formalaşır və onlar mövqe baxımından daha sabit, ənənəvi xarakter daşıyırlar. Respublikaçılar Partiyasını dəstəkləyən Amerikan mühafizəkarları və sağ yönümlü əhali sosial liberalizmi bəyənmir, adətən, kiçik hökumətin mövcudluğunu, deregulyasiyanı və vergilərin azaldılmasını dəstəkləyirlər. Demokratlar isə, adətən, sol yönümlü olub, prinsip cəhətdən hökumət müdaxilələrinə qarşı deyillər. Müqayisə üçün, Fransada Marin Le Pennin rəhbərlik etdiyi sağçı Milli Cəbhə Partiyası avroskeptik, anti-immiqrant, anti-qlobalist mövqe sərgiləməsinə rəğmən, iqtisadi siyasətə sosial yönümlüdür. M.L.Penn daim deregulyasiyaya, özəl korporasiyalara və onların iş etikasına qarşı olduğunu nümayiş etdirib. Məsələn, o, verdiyi müsahibələrindən birində özəl korporasiyalar və onların fəaliyyəti haqqında danışarkən azad bazar iqtisadiyyatını “cəngəllik qanunlarına” bənzətmişdi (4, s. 296-313).

Qərbdə siyasətin hazırkı vəziyyəti bəzi mötədil siyasi partiyaları uyğunlaşmağa və öz platformasında dəyişikliklər etməyə sövq edir. Sağçı qrupların hər vaxtla irəliləyən mövqelərdən bəzilərini qəbul etməklə onlar həmin qrupların cəmiyyətdən aldığı dəstəyi zəiflədə bilmiş və əhalinin radikallaşmasının qarşısını almışdır. Nümunə olaraq, Almaniyada iqtidarı təşkil edən siyasi qruplar bəzi məsələlərdə məhdudlaşdırıcı siyasi qərarlar vermişdir. Danimarkada hakimiyyət immiqrasiya ilə bağlı daha sərt mövqe sərgiləyərək, ekstremist qrupların populyarlığını azaltmağa müvəffəq olmuşdur (5, s.395-422).

2. Müasir populist hərəkatların beynəlxalq tərəfdaşlığa təsiri

Hal-hazırda böhranın ilkin mərhələsidir. Qeyri-müəyyənlik, çaşqınlıq və qütbləşmə geniş vüsət alaraq davamlı dialoqun aparılmasını çətinləşdirib. Yuxarıda qeyd olunan bütün sistemik problemlər, nativizmin baş qaldırması və davamlı qeyri-müəyyənlik mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası münasibətlərə mənfi təsir göstərir. Liberal dünya nizamı və çoxtərəflilik müxtəlif etnik qruplardan, irqlərdən olan insanlara qarşılıqlı anlayış şəraitində bir-birilə ünsiyyət saxlamaqda və səmərəli münasibətlər qurmaqda kömək etmişdi. Beynəlxalq və üst-millət təşkilatları da institusional imkanlar baxımından bu məqsədlərin reallaşmasında önəmli fürsətlər yaratmışdı. Lakin Qərbdə mövcud hökumətlərarası institutlara etimadsızlıq artdıqca mədəniyyətlərarası dialoq zəifləyir.

İçyönümlü, populist, nativist siyasi xətt başqa xalqlara və onların adət-ənənələrinə qarşı qeyri-tolerantlıq aşılayır. Təcridlik və mədəniyyətlərarası bağların zəifləməsi başqa irqi və dini mənsubiyyətdən olan xalqların yadlaşdırılmasına, özgüləşdirilməsinə səbəb olur. Məlumatlısızlıq və izolyasiya qərəzliliyin, mənfi stereotiplərin hökm sürməsinə zəmin yaradır, bu da öz növbəsində ksenofobiyanın və irqçiliyin dərəcəsini artırır.

Şübhəsiz ki, Qərbdə baş verən siyasi tendensiyaların bu cür gedişatı mədəniyyətlərarası münasibətlərə mənfi təsir göstərəcək. İnkişaf etmiş Qərb ölkələrinin dünya nizamının liberallaşmasında aparıcı qüvvə olduğunu, onların institusional güc və təsir mexanizmləri baxımından daha açıq və tolerant bir dünya yaratmaqda əsas rol oynadığını

nəzərə alsaq, Qərbin uzunmüddətli qeyri-aktivliyi mühüm suallar yaradır: “Yeni aparıcı siyasi aktyorlar kim olacaq?”, “Təkanverici qüvvə nədən ibarət olacaq?”, “Daha effektiv dialoqa nail olmaq üçün hansı yeni strategiyaları icra etmək lazımdır?”. Güc və səlahiyyət vakuumları dövlətlərarası əməkdaşlığı zədələyir, onun gələcək perspektivləri üçün əlverişsiz mühit yaradır.

Müasir populist meyillərin yaratdığı təhlükələrdən biri də onların tez bir zamanda avtoritarlaşa bilməsi ilə bağlıdır. Bunu Macarıstan, Venesuela kimi bir çox ölkələrdə görmək mümkündür (6). Populizm demokratiyanın və liberal hüquqların qorunmasına prioritet vermədiyindən, qeyzli və emosional ritorikaya əsaslandığından son nəticədə Qərbin liberal demokratik sistemi ziyan çəkə bilər. Ona görə də baş verən krizisi mövcud institutların mümkün problemlə məqamlarının aşkara çıxarılması üçün bir imkan kimi görmək, yaranmış çətinliyi bu cür interpretasiya etmək bizə düzgün yolu göstərərək kömək edə bilər.

Kənardan ümumi mənzərəni nəzərdən keçirdikdə görəcəyik ki, sadəcə xalqın üzləşdiyi iqtisadi çətinliklər səbəbindən yaranan narazılıqları anti-elitist ruhiyyəni alovlandıran ən önəmli faktorlardır. Acınacaqlı iqtisadi vəziyyətin nəticələri, əməkhaqqının azlığı və sürətli demoqrafik dəyişikliklər ən çox aşağı təbəqə tərəfindən hiss edilir. Belə şəraitdə cəmiyyətin imkanlı və imkansız kimi kateqoriyalara bölünməsinə aşağı təbəqə bəraət qazandırır. Və nəticədə cəmiyyət artıq qütbləşir. Laqeydlik və ya mövcud çatışmazlıqları görməyib əvvəlki kimi hərəkət etmək yaranmış bu arzuolunmaz vəziyyəti daha da ağırlaşdırır.

Qərbdə müasir populizmin artması azlıqların hüquqlarına, ictimai etimada və qanunun aliliyinə mənfi təsir göstərir. Bu konsepsiyaların real həyatda tətbiqi üçün böyük vaxt və enerji sərf olursa da, indi onların müvəffəqiyyətlə davam etdirilməsinə ciddi problemlər yarana bilər. İctimai diskursun səmərəsiz istiqamətdə dəyişməsi və sosial hüquqların təhlükəyə məruz qalması o dərəcədə baş verə bilər ki, meydana gələcək zərərin aradan qaldırılması üçün keşməkeşli, uzun bir zaman tələb oluna bilər.

Nəticə

Şübhəsiz ki, beynəlxalq əməkdaşlığın səviyyəsi əvvəlki illərdə daha yaxşı olsa da, mükəmməl deyildi. Lakin heç də hər böhran katastrofik olmur; o əksər hallarda müəyyən problemlərin mövcudiyətindən və onların düzəldilməyə ehtiyacı olduğundan xəbər verir. Hər siyasi aktyor nöqsanlı məqamlara reaksiya verərək yaranan çatışmazlıqların nədən ibarət olduğunu, hansı islahatların vacibliyini və gələcək perspektivdə hansı addımların atılmalı olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışmalıdır.

Cərəyan edən gərginliklər, eləcə də mövcud sosial-siyasi sistemlərə qarşı ictimai narazılıqlar hər bir mədəniyyətin özünü sorğulamasına və daxildə mümkün çatışmazlıqları axtarmağa sövq etməlidir. Öz bünövrəsindən və əsas dəyərlərdən kənara çıxmadan inkişaf edib təkmilləşmək hər zaman mümkündür.

Yuxarıda qeyd olunanları da nəzərə alsaq, görərik ki, dünyada baş verən hadisələrdən tamamilə izolyasiya olunmaq mümkün deyil. Heç bir millət digərləri ilə əlaqə saxlamadan, ticarət aparmadan, mübadilə etmədən yüksək tərəqqiyə çata bilməz. Bu həm də inkişaf etmiş ölkələrə aiddir, çünki onlar demoqrafik artım səviyyəsinin aşağı olmasından daha çox əziyyət çəkirlər. Doğum göstəricilərinin aşağı, yaşlı insanların sayının isə çox olması mühacirlərə ehtiyac yaradır. Sənayeləşmiş müasir dünyada isə bu ölkələrin təbii yolla öz lazımı dərəcədə demoqrafik artıma nail olması inandırıcı görünmür. Əlavə olaraq, bu, qarşılıqlı asılılıq və ya daxili tələbat məsələsi də deyil: qloballaşma və müasir texnologiyaların ixtirası nəticəsində dünya əvvəllər heç olmadığı qədər kiçilib. Bu o deməkdir ki, dünyanın hər hansı bir regionunda yaranan vəziyyət oradan uzaqda yaşayan millətlərə də təsir göstərə bilər. Yeni koronavirus pandemiyası bunun ən bariz

nümunəsidir: lokal xəstəlik tez bir zamanda dünyanın digər hissələrinə də yayılaraq yüzminlərlə insanın ölümünə səbəb oldu. Deməli, dünyada baş verən hadisələrdən tamamilə təcrid olunmaq qeyri-mümkündür. Qloballaşmanı tənzimləmək və hökumətlərarası tərəfdaşlıq üçün daha yaxşı zəmin yaratmaq məqsədi ilə islahatlar aparılmalıdır. Müvafiq sahələrdə icra olunan fəaliyyətə nəzarət edəcək yeni beynəlxalq və üst-milli institutların yaradılması, eləcə də pandemiya, qaçqın böhranı və iqlim dəyişikliyi kimi böyük miqyaslı dağıdıcı hadisələrin qarşısını almaq üçün daha zirək və əlverişli mexanizmlərin işlənilib hazırlanması uzun müddətdə çox səmərəli olacaq.

Hansı problemlə məqamların varlığını və irəliləyişlərə nail olmaq üçün nə kimi tədbirlərin görülməsini müəyyən etmək məqsədilə konstruktiv dialoqların aparılması üçün imkanlar yaradılmalıdır. Mövcud maneələrin tam olaraq öhdəsindən gəlmək və qlobal əməkdaşlığı genişlətmək üçün hər bir sivilizasiya öz daxilinə nəzər salmalı, dərinə kök salmış əsas çatışmazlıqları aşkara çıxarmalıdır. Bu cür təhlillər aparılmazsa, mövcud populist hərəkatlar daha geniş vüsət almış olacaq, beynəlxalq tərəfdaşlıq zəifləyəcək, gələcəkdə konfliktlərin yaranmasının və narazılıqların kəskinləşməsinin qarşısını almaq daha da çətinləşəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Bremmer I. *Us vs Them: The Failure of Globalism*. New York: Penguin, 2018, 208 s.
2. Costa P.A., Cotta M. and Tavares A.P. *Technocratic Ministers and Political Leadership in European Democracies*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018, 309 s.
3. Eatwell R. and Goodwin M. *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*. London: Penguin Books, 2018, 336 s.
4. Halmai G. Populism, authoritarianism and constitutionalism. *German Law Journal*, 20(3).
5. Newman E., Thakur R. and Tirman J. *Multilateralism Under Challenge?: Power, International Order, and Structural Change*. Tokyo: United Nations University Press, 2006, 592 s.
6. Chrisafis A. Marine Le Pen emerges from father's shadow. [online] *The Guardian*. Available at: <<https://www.theguardian.com/world/2011/mar/21/marine-lepen-defends-republic>> [Accessed 7 February 2021].
7. DW. 2021. Italy's M5S: From League allies to Democratic partners. [online] Available at: <<https://www.dw.com/en/italys-m5s-from-league-allies-to-democratic-partners/a-50212524>> [Accessed 2 March 2021].
8. Hagelund A. After the refugee crisis: public discourse and policy change in Denmark, Norway and Sweden. *CMS* 8, 13 (2020). <https://doi.org/10.1186/s40878-019-0169-8>

Summary

Nihad Yagublu

The Impact of Populist Political Movements in the West on International Institutions and Intergovernmental Partnership

This scientific article examines the impact of growing populist and nativist political tendencies in the West on international institutions and cooperation. The growing intergovernmental dialogue has contributed to the establishment of peace in the world and the strengthening of international cooperation. Recently, the modern world order that emerged after the Second World War has faced certain threats. With the emergence of new social, economic and political problems, insufficiencies of the current systems have become more salient. Populist and anti-establishment political movements have gained strong public support and demanded that the mechanisms of existing intergovernmental and supranational institutions be changed or abolished. Although such development is detrimental for sustainable international cooperation, it indicates that there are shortcomings in the existing institutions. Therefore, countries should try to understand the reasons of these populist movements and address their grievances. In order to overcome the

difficulties, other constructive options must be offered to the society. Insisting on the old approaches is pernicious during the time of crises.

Therefore, reforms are needed to increase the effectiveness of already weakened intergovernmental institutions and make them more agile. As the world changes, operating structures and institutions must also improve to cope with emerging realities. Failure to adapt and reform creates serious obstacles to the country's well-being.

One-sided approaches such as isolationism and extreme nativism can have harmful consequences for global peace in the long term. History has shown that inward-looking approaches that lean on emotions rather than reason and rationality is doomed to fail. Whereas inclusive, pluralist and more liberal strategy has stabilized the world to great extent.

It is self-evident that with the rise of current identitarian and populist movements, xenophobic rhetoric and intolerance also have increased. So, these systemic reforms which entail updating and bettering structural mechanisms of the international organizations will also serve the purpose of increasing mutual trust and preventing conflicts in the future.

Key words: *international institutions, intergovernmental dialogue, populism, multilateralism, nativism, global cooperation*

Резюме

Нихад Язублу

Воздействие популистских политических движений на западе на международные учреждения и межправительственное партнерство

В этой научной статье исследуется воздействие растущих популистских и нативистских политических тенденций на Западе на международные учреждения и сотрудничество. Межгосударственный диалог, основанный на принципе многосторонности, способствовал установлению мира и укреплению международного партнерства. В последнее время современный мировой порядок, сложившийся после Второй мировой войны, столкнулся с определенными угрозами. С появлением новых социальных, экономических и политических проблем, недостатки существующих систем стали более заметными. Популистские и антиправительственные политические движения получили сильную общественную поддержку и потребовали изменения или отмены механизмов межправительственных и наднациональных учреждений. Хотя такое развитие событий наносит ущерб устойчивому международному сотрудничеству, оно указывает на слабости нынешних структур. Поэтому государства должны приложить усилия, чтобы понять, почему возникают эти популистские движения, и устранить недостатки. Чтобы преодолеть существующие трудности, необходимо предложить обществу другие конструктивные варианты. Настаивать на старых подходах вредно во время кризисов.

Следовательно, необходимы реформы, чтобы повысить эффективность и без того ослабленных межправительственных организаций и сделать их более гибкими. По мере того как мир меняется, действующие структуры и институты также должны совершенствоваться, чтобы справляться с возникающими реалиями. Неспособность адаптироваться и реформироваться создает серьезные препятствия для благосостояния страны.

Односторонние подходы, такие как изоляционизм и крайний нативизм, могут иметь пагубные последствия для глобального мира в долгосрочной перспективе. История показала, что линия политики, исключительно ориентированная на внутренние интересы, обречена на провал. Но инклюзивная, плюралистическая и более либеральная стратегия в значительной степени стабилизировала мир.

Это очевидно, что с ростом текущих идентитарных и популистских движений ксенофобская риторика и нетерпимость также усилились. Таким образом, эти системные реформы, которые влекут за собой обновление и совершенствование структурных механизмов международных организаций, также будут служить цели повышения взаимного доверия и предотвращения конфликтов в будущем.

Ключевые слова: *международные учреждения, межправительственный диалог, популизм, многосторонность, нативизм, глобальное сотрудничество*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.ü.f.d. Qasımov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

FİLOLOGİYA

UOT 82

CEYN OSTİN ROMANLARININ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aynur MƏMMƏDOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 9 mart 2021; çapa qəbul edilmişdir: 30 mart 2021; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2021.

Received: 9 th of March, 2021; accepted: 30 th of March, 2021; published 30 th of June 2021

Açar sözlər: üslub, qeyri-müəyyənlik, nida işarəsi, nida cümləsi

Giriş

C.Ostin yaradıcılığında dilin bütün səviyyə vahidlərini üslubi məqamlarda özünə-məxsus şəkildə istifadə etməklə obrazlılıq, ifadəlilik, ahəngdarlıq, sadəlik yaratmaq və bununla əsərin ideya-estetik təsirini artırmaq aşkar hiss olunur. Onun dilində işlənən cümlələrin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri də bu baxımdan istisna təşkil etmir, müəllif üslubunun rəngarəngliyini bir daha təsdiq edir. Cümlə strukturunda müxtəlif feillərin işlədilməsindəki spesifik xüsusiyyətlər bu cür cümlə formalarını qrammatik üslubi keyfiyyət kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Belə üslubi məqamları nümunələr əsasında təhlil və tədqiqatə cəlb etmək lazım gəlir.

Struktur-qrammatik araşdırmalar

C.Ostinin ayrı-ayrı romanları üzrə struktur-qrammatik araşdırma göstərir ki, müəllif hərəkət feillərini “to be”- olmaq feilinin indiki və keçmiş zaman formaları ilə özünə xas olan şəkildə işlədir, cümlənin qurulmasında yeni texnika tətbiq edir. “It was plain that he was that moment arrived” (4, s. 52). Mürəkkəb cümlədə “to be” feilinin “was” keçmiş zaman forması həm baş, həm də budaq cümlənin xəbər formasında işlədilmişdir: was plain; was arrived. Cümlənin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də ümumi strukturda həm “to be” feilinin keçmiş zaman forması “was”, həm də köməkçi nitq hissəsi olan *that* iki dəfə istifadə edilməsidir. Cəmi 9 sözdən ibarət olan mürəkkəb cümlədə iki sözün təkrarı, ilk baxışdan belə görünür ki, cümləni ağırlaşdırmalıdır. Lakin əksinə, təkrar həm sadə cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsini möhkəmləndirmiş, həm səs ahəngi yaratmış, həm də “that moment” birləşməsinə xəbərin əsas hissəsindən əvvəl keçirməsi ilə aktuallaşmanı “that moment” üstündən götürmüş “arrived” üzərinə köçürmüşdür. Burada gəlişin zamanı deyil, gəlmənin özü aktuallaşmışdır. Bununla yanaşı, “that moment” zərfliyi də məntiqi vurğu hesabına intensivləşmiş informasiya dəyərini qazanmışdır. Nəticədə, “o an”, “həmin o an” deyil, “məhz (həmin) o an” anlamı formalaşdırılmışdır. Belə cümlə strukturu texnikası mətnin təsir effektini artırır, onu oxunaqlı edir.

Yazıçı yalnız “to be” feilinin formalarından istifadə etməklə deyil, həm də “do” feilinin müxtəlif birləşmələrini düzəldib cümləyə daxil etməklə yaddaqalan, seçilən strukturlar qurur. O, sintaktik konstruksiyalarında “do” feilini “away” ilə birləşmə şəklində tez-tez işlədir: “All Elizabeth’s anger against him had been done away” – Elizabetin ona qarşı olan bütün qəzəbi məhv edildi/dağıdıldı. İngilis dilindəki cümlədə olan “done away” birləşməsi spesifik mənə alır. Azərbaycan dilinin sözləri ilə izah etmək istəsək, bu

* dissertant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: mmedova82@mail.ru

cümlədə “qəzəbi soyudu” xəbər formasının işlənməsi qənaətinə gəlmək olar. Lakin cümlədə Elizabetin qəzəbinin soyuması xəbəri verilmir. Bu qəzəb “məhv edilir”, “yox edilir”, “yerlə yeksan edilir”, “dağıdılıb heçə çevrilir”. Aydın ki, qəzəb insanın baza emosiyasıdır, psixoloji hal olan qəzəbin təsirindən insan dərhal yaxa qurtara bilmir. Təsadüfi deyil ki, dilimizdə “qəzəbi soyumaq” ifadəsindən istifadə olunur. Bunu belə başa düşmək lazımdır ki, qəzəb pik formasından tədricən azalmağa doğru gedir, soyuyur, lakin soyuma halında da o (qəzəb) tam itmir. Yazıçının “done away” formasını seçmək məharəti ilə qəzəb sanki substansiya, maddiləşmiş predmet kimi təsəvvür olunur. Nəticədə bu substansiya məhz məhv edilir, yox edilir. Yəni var idi, bir anda yox oldu. Demək lazımdır ki, “dağıdıldı” şəklində tərcümədə C.Ostinin “done away” ilə təqdim etdiyi mənanı vermir. Çünki “dağılmaq” və “dağıdılmaq” feillərində assosiativ “yaxın ətrafa səpələmə” mənası hiss olunur, “yox olma”, “itmə” baş vermir.

Ceyn Ostin keçmişə aid hadisəni ifadə edərkən, bəzən *know* feilindən istifadə edir. Məsələn, “What he means to do, I am sure I know not” (4, s. 60). Onun əsərlərində tez-tez işlənən “must have” birləşməsi də üslubi özəllik kimi qiymətləndirilə bilər. Cümlədə istifadə olunan *must have*, əslində *may have* məqamında işlədilir. Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, *must have* keçmişdə baş vermiş hadisənin indiki zaman forması ilə ifadə olunmasıdır. Ceyn Bennet bacısına yazdığı məktubda “must have” birləşməsindən istifadə etmişdir. “If he had at all cared about me, we must have met long, long ago” (4, s.60). Əgər o, mənim qayğıma qalsaydı, biz onunla çox-çox əvvəl qarşılaşmalıydıq. Məsələ ondadır ki, Ceyn bu cümlədən əvvəl cənab Binqlinin Londona səfərindən xəbərdar olduğunu və onunla görüşəcəyi haqqında məlumat verir.

Yazıçının dilində “cerund”un işlənməsində də üslubi xüsusiyyətlər aşkara çıxır. İdman yarışlarından, yaxud idmanla bağlı tədbirlərdən bəhs edərkən C.Ostin “cerund”dan əvvəl “a” qeyri-müəyyənlik artiklini qoyur: “I had no notion but he would go a shooting or something or other” (4, s. 62). Onun əsərlərində qeyri-müəyyənlik artiklinin cəm halda olan isimdən əvvəldə gəlməsinə də rast gəlinir. Məsələn, “It must be a my uncle’s doings” (4, s.62). Sonuncu cümlədə artiklin cəm halda olan isimdən əvvəl işlədilməsi müəllifin nəzərə çatdırmaq istədiyi əsas fikirlə bağlı ola bilər. Burada qəhrəmanın əmisinin onun bacısına çoxsaylı köməyindən söhbət gedir. Ola bilsin ki, yazıçı bilərəkdən cəmliyi qabartmaq, onu göstərmək istəmişdir.

C.Ostin bəzi məqamlarda “is” formasını da üslubi effekt yaratmaq məqsədi ilə normaya uyğun gəlməyən yerdə işlədir. Məsələn, “No officer is ever to enter my house again” (4, s. 85). Burada “is” elementi insanın yüksək dərəcədə qəzəblənməsini ifadə etmək məqsədi ilə işlədilmişdir.

Yazıçının dilində sözünü, sifət və bağlayıcıların istifadə olunmasında da müəyyən cəhətlər aşkara çıxır. Romanlarda sözünülərin buraxılması hadisəsinə rast gəlinir. Müəllif bu üsuldən nəzərdə tutduğu əsas fikri daha qabarıq şəkildə vermək üçün istifadə edir. “He scarcely needed the invitation to stay supper” (4, s. 89) Müasir ingilis dilində “to stay supper” birləşməsi deyil, “to stay for supper” ifadəsi işlədilir. Göründüyü kimi, cümlədə “for” sözünü buraxılmışdır. Təsirli feillərlə olan cümlələrdə sözünün buraxılması hadisəsi baş vermişdir. “I am not romantic. I ask only a comfortable home”. Qaydaya görə ikinci cümlə belə olmalıdır: “I ask only for a comfortable home”. Əgər “to stay for supper” və “to stay supper” birləşmələrini müqayisə etmək məqsədilə Azərbaycan dilinə tərcümə etsək “şam yeməyi üçün qalmaq” və “şam yeməyinə qalmaq” ifadələri alınacaqdır. Bunlardan birincisi cümlədə işlədildikdə sanki məhz şam yeməyini yemək məqsədi aktuallaşır. Deyək ki, şəxs acdır, şam etmək istəyir. İkincidə bu məqsəd üzde deyil və bir az da qalmaq, bir qədər də çox bir yerdə olmaq anlamı yaranır. Sözüünün buraxılması təsirli feilin təsirsiz feillə əvəz olunması və bu zaman obyektin də buraxılması, cümlədən çıxarılması baş verir. “She made the most of the time by visiting

with her daughter” (4, s. 108). O, vaxtının çoxunu qızının yanına getməklə keçirirdi. Cümlədə hansı obyektə, konkret olaraq hansı məkana getmək barədə məlumat yoxdur. Bəzən sözünün buraxılmasının səbəbi aydın olmur və yazıçının nəzərdə tutduğu implicit mənanı axtarmaq lazım gəlir. Məsələn, “Let the other young ladies have time to exhibit” (4, s. 108). Göründüyü kimi, hansı bacarığı, nəyi göstərmək haqqında cümlədə məlumat verilmir. Bu informasiya konstitusiyadan aydınlaşır. Söhbət baldan və rəqs edən qızdan gedir. Cənab Bennet rəqs bacarığını nümayiş etdirməyi nəzərdə tutur.

C.Ostinin romanlarında personajların dilində feilin lazım şəkli çox işləkdir. Müəllif bəzən bunu *were* forması ilə verir. Məsələn, She actually persists in rejecting my suit, perhaps it were better not to force her” (4, s. 124). Genişləndirilmiş cümlə iki sadə cümlə şəklində də ifadəsini tapa bilərdi. Lakin yazıçı burada daha mürəkkəb konstruksiyadan istifadə etmişdir.

Personajların dilində sifətin zərf yerində işlədilməsi halları da diqqəti cəlb edir. Ceyn Bennet balda cənab Binqlinin bacısı haqqında belə bir fikir söyləyir: “She must feel that she has been acting wrong” – O yəqin ki, düzgün hərəkət etmədiyini başa düşür. Cümlədəki “wrong” sifəti hərəkətə aid edilmiş və zərf yerində işlədilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, yazıçının əsərlərində qrammatik normaların pozulması çox hallarda danışanın sosial statusu ilə bağlı seçilmiş üslubi vasitə rolunu oynayır. Əyalət kübar cəmiyyətində özlərini göstərmək istəyən qızların bir qismi bu cəmiyyətin tələblərinə cavab verən danışiq qabiliyyətinə malik deyildirlər. Müəllif bu cəhəti göstərmək üçün onların nitqindəki qüsurları üzə çıxarır. Qeyd olunan stilistik üsul yalnız C.Ostinə aid deyil, dünya ədəbiyyatında geniş tətbiq olunan bir üsuldur. Yazıçılar nitq qüsurları, ləqəblər, uydurma və gülməli adlardan istifadə etməklə bəzi personajlarının sosial statuslarını ifadə etmiş və ya onlar haqqında mənfi rəy yaratmışlar.

C.Ostinin romanlarında isimlərin artikllə işlənməsində qrammatik normalardan kənar çıxma halları vardır ki, bunu üslubi xüsusiyyət olmasını araşdırmaq lazım gəlir. Məlumdur ki, “artikl+isim” strukturunun ingilis dilində funksionallığı ismin qeyri-müəyyənliyi və konkretləşdirilməsi səviyyəsində xüsusi morfoloji qrammatik kateqoriya hesab olunur. Artikllər müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik kateqoriyası vahidi kimi də baxılır. Artikl formalarının kateqorial mənalарının açılması mücərrədləşdirmə, təsnif, eləcə də fərdiləşdirmənin qarşılaşdırılması və müqayisəsi yolu ilə aparılır.

Artikllərin qeyri-standart işlədilməsi həmişə səhv sayıla bilməz. Bədii üslubda bu hallara rast gəlinir. Lakin isimlərin müxtəlif artikl formalarının müntəzəm istifadə olunması C.Ostinin üslubunda özünü daha çox göstərir. Yazıçı bu üsuldən “Emma” və romanında geniş istifadə etmişdir.

Dil vasitələrinin normativ və qeyri-standart formalarda işlədilməsinin fərqləndirilməsinə əsaslanan linqvistik üslubi metodun tətbiqi ilə aparılmış tədqiqat artikl formalarının bir sıra üslubi markerlərinin aşkara çıxarılmasına imkan verir. Təhlildən aydın olur ki, qeyri-standart artikl formaları qrammatik mənanın gücləndirilməsinə xidmət edir (2, s. 35).

Məlumdur ki, ümumi isimlərin az olmayan bir hissəsini qeyri-müəyyən artikllə işlənən mücərrəd isimlər təşkil edir. Bu isimlərin də artikllə işlənməsinin müəyyən xüsusiyyətləri, eləcə də üslubi funksiyaları vardır.

Üslubi funksiyalar ekspressiv informasiyanı ötürmə zamanı dil vasitələrinin bədii ifadəlilik, pafos, komik effekt, hiperbola, qəhrəmanların nitq xarakteristikalarını və s. yaratmada oynadığı rolu əhatə edir (3, s. 17).

“Emma” romanında artikllərin işlənməsi

C.Ostinin “Emma” romanında artikl formalarının üslubi məqsədlə işlənməsinə dair çoxlu nümunələr vardır. Əsərdə ismin müəyyən artiklli formasının yerinə qeyri-müəyyən

formalı variantın istifadə olunması da özünü göstərir.

C.Ostin həm xüsusi, həm də ümumi adların müvafiq artikllərlə işlənməsinin üslubi komplekslərini yaratmaqdan məharətlə istifadə edir. Aşağıdakı nümunədə təkrar, müqayisə formalarının artması, “heart - a Harriet” kimi vahidlərdə alliterasiya, fonetik oxşarlıq sayəsində obrazlılıq, bir obrazın digərinə münasibətində heyranlıq yarada bilmişdir.

Beləliklə, C.Ostin yaradıcılığında, xüsusən də onun “Emma”, həmçinin “Ağıl və ehtiras” romanlarında isimlərin artikl formalarının müxtəlif cür işlənməsi fərdi müəllif üslubi vasitələr sisteminin tərkib hissəsini əmələ gətirir. Bu formalar, bir tərəfdən üslubi çalarlıq əmələ gətirərək müəllif və personaj nitqinin emosional və ekspressivliyini artırır, digər tərəfdən, xüsusi adlarla işlənən və az olmayan artikl formaları linqvopoetik məzmun kəsb edərək xarakterlərin yaradılmasında fəal iştirak edir.

İngilis yazıçısı C.Ostinin romanları nidalar və nida cümlələri ilə kifayət qədər zəngin olmaqla yanaşı, bu əsərlərdə onların üslubi funksiyaları da çoxcəhətli və rəngarəngdir. Ona görə də C.Ostinin dil və üslubunda nidaların yeri, həmçinin onun ayrı-ayrı romanlarında nidaların işlənmə xüsusiyyətləri, eləcə də personajların, qəhrəmanların nitqində nidaların istifadəsinin spesifikliyini, özünəməxsusluğunu öyrənmək böyük maraq kəsb edir.

C.Ostinin “Qürur və qərəz” romanı əsasında ingilis dilinin emosional nidalarının ümumiləşdirilmiş semantik təsnifində nidalar dörd qrupa bölünmüşdür: 1) müsbət emosiyaları bildirən nidalar; 2) mənfi emosiyaları ifadə edən nidalar; 3) kədər, dərd, qəm ifadə edən nidalar; 4) mühasibin dediklərini və ya situasiyanı ümumi qiymətləndirmə nidaları (3, s. 16).

Emosional nidalar C.Ostinin yalnız adıçəkilən əsərində deyil, bütün yaradıcılığında vacib rol oynayır, dialoqlarda personajların nitqində işlənməklə onların nitqinə ekspressivlik verir. Nidalar hesabına mətn daha da canlanır, personajların emosional dialoqları ilə diqqəti özünə cəlb edir.

C.Ostinin “Qürur və qərəz” romanının təhlili prosesində 126 nida qeydə alınır ki, onlar 16 müxtəlif emosional nidanı əhatə edir. Bu nidalardan “oh” ən çox işlənəndir və bütün nidaların 75%-ni təşkil edir. İşləkliyə görə bundan sonrakılar “well”- 6%, good God/Lord/Heavn – 5,5% və “ah” -4% nidalarıdır.

“Oh” nidası poliemosionaldır və situasiyadan asılı olaraq, demək olar ki, bütün emosiyaları ifadə edir. Onu da qeyd edək ki, bu nidanı C.Ostin təsdiq və ya inkarı gücləndirmək üçün ritorik tərkiblərdə, həmçinin söyləmin emosionallığını artırmaq üçün istifadə etmişdir. Məsələn, oh, yes! Oh, no! “Oh! how heartily did she grieve over every ungracious sensation she had ever encouraged, every saucy speech she had ever directed towards him” (4, s. 125). “ Oh! yes – I understand you perfectly (4, s. 152).

Bu romanda *well* nidası 8 dəfə işlənmişdir. Personaj bu nidadan narazı olduğu halda müsahibi ilə razılaşmaq məcburiyyəti məqamında istifadə edir. Məsələn: ‘*Well,*’ cried Elizabeth, ‘*have it as you chuse. He shall be mercenary, and she shall be foolish*’ (4, s. 154). Əsərdə well nidası sevinci və ya marağı ifadə etmək məqamlarında da işlədilir. Məsələn, Well, Jane, who is it from? what is it about? (4, s. 162). “*Well, if they can be easy with an estate that is not lawfully their own, so much the better*” (4, s. 165).

C.Ostinin “Emma” romanının nidalara görə linqvistik təhlili göstərir ki, bu əsərdə nida işarəsi “!” 1064 dəfə işlədilmişdir. Bu da əsərdə emosionallığı, ekspressivliyi, nidanı və nida cümlələrinin ümumi sayını göstərir. Müqayisə üçün göstərək ki, əsərdə olan sual cümlələrinin ümumi sayı nidalardan xeyli azdır və cəmi 621 dəfə qeydə alınır. “Emma” romanında “Oh!” nidası 167, “Ah!” 46, “Well!” 9 dəfə işlənmişdir. Bir dəfə “thank God!” nida cümləsi aşağıdakı kontekstə istifadə olunmuşdur: “And, indeed, though my mother's eyes are not so good as they were, she can see amazingly well still, thank God!” (1, s. 226).

“Emma” romanı üzrə apardığımız təhlil və tədqiqatdan aydın olur ki, yazıçı nida cümlələrinin və nidaların köməyi ilə müxtəlif üslubi effektlər yaradır. Bu zaman müəllif nidalar eyni və fərqli ətraflarda işlədir. Bəzi hallarda nida cümlələri və konstruksiyaları bir-biri ilə çox yaxın ətrafda eyni kontekst daxilində istifadə olunur. Məsələn, **“My dearest papa! You do not think I could mean you, or suppose Mr. Knightley to mean you. What a horrible idea! Oh no! I meant only myself”** (1, s. 234). Göründüyü kimi, həcmcə kiçik olan bu kontekstdə üç dəfə nida cümləsindən istifadə edilmişdir ki, bu danışanın həm özünün emosional vəziyyətinin göstəricisi, həm mövzunun emosional məzmunu haqqında fikir yaradır. Qeyd olunduğu kimi, yazıçı emosional vəziyyəti yalnız nidaların köməyi ilə deyil, bəzi hallarda intonasiya və deyilənə emosional münasibətlə də verir: **“Oh, dear,”** cried Harriet, **“now I recollect what you mean”** (1, s. 369). Təbii ki, bu məqamlarda nida işarəsindən də istifadə etmək olar.

Nəticə

Ümumiyyətlə, C.Ostinin yaradıcılığında nidalar üslubi baxımdan xüsusi yer tutur. Lakin bu onun istifadə etdiyi yeganə üslubi vasitə deyildir. Leksik və sintaktik təkrarla, epitetlər, müxtəlif üslubi fiqurlar, eyni sintaktik konstruksiyaların –məsdər, feili sifət, feili bağlama, cərənd tərkiblərinin, sadə və mürəkkəb cümlə tiplərinin üslubi məqsədlə istifadə olunması da diqqəti cəlb edən cəhətlər sırasında yer alır.

ƏDƏBİYYAT

1. Austen J. Emma. Penguin Classics, 2003, 512 p.
2. Повзун Е. Стилистические приемы в романах Джейн Остен «Гордость и предубеждение» и «Нортенгерское аббатство» // *Women in Literature: актуальные проблемы изучения англоязычной женской литературы*. Минск: РИВШ БГУ, 2005, с. 35-44.
3. Демурова Н.М. Роман Джейн Остин «Гордость и предрассудки» // *Austen J. Pride and Prejudice*. М.: Foreign Languages Publishing House, 1961, с. 5-17.
4. Austen J. Pride and Prejudice (<http://www.literaturepage.com/read/pride-and-prejudice-29.html>)

Summary

Aynur Mammadova

Grammatical Features of Jane Austen's Novels

The article analyzes the grammatical features of Jane Austen's language in the stylistic plane. The specific features of the author's use of various grammatical tools for stylistic purposes are clarified. Used in C. Austen's novels, exclamations and exclamation sentences are also productive. Different emotions with the same exclamation expressed by the writer and was able to create a special stylistic effect. To create imagery, expressiveness, harmony, simplicity in the works of C. Austen by using all levels of language in a unique way in stylistic moments and it is felt that thereby increase the ideological-aesthetic impact of the work. The structural and grammatical features of the sentences used in his language are no exception. The author confirms once again the diversity of style. Specific features in the use of different verbs in the sentence structure allow to evaluate such sentence forms as a grammatical stylistic quality. It is necessary to involve in the analysis and research such stylistic points based on examples. For example, a structural-grammatical study of Austen's individual novels shows that The author uses the verbs "to be" in the specific way with the present and past tense forms of the verb to be, applies new techniques in sentence construction. **“It was plain that he was that moment arrived”**. Used in a compound sentence, the past tense form of the verb **“to be”** in the past tense form of both the main and branch sentences: **was plain; was arrived**. One of the specific features of the sentence is that in the general structure both the past tense form of the verb **“to be”** and **“that”** are used twice, which is part of the auxiliary speech. Calls have a special place in the work

of C. Austin from the stylistic point of view. But this is not the only stylistic tool he uses. Lexical and syntactic repetition, epithets, different stylistic figures, the same syntactic constructions

- The use of masdar, verb adjective, verb conjugation, cerund components, simple and complex sentence types for stylistic purposes is also among the features that attract attention.

Keywords: *style, uncertainty, exclamation, exclamation sentence*

Резюме

Айнур Мамедова

Грамматические особенности романов Джейн Остин

В статье анализируются грамматические особенности языка Джейн Остин в стилистической плоскости. Уточнены особенности использования автором различных грамматических средств в стилистических целях. Использование в романах К. Остина восклицательных и восклицательных предложений также является продуктивным. Разные эмоции одним восклицанием выразил писатель и сумел создать особый стилистический эффект. Создавать образность, выразительность, гармонию, простоту в произведениях К. Остина, уникальным образом используя все уровни языка в стилистических моментах, и чувствуется, что таким образом усиливается идейно-эстетическое воздействие работы. Структурные и грамматические особенности предложений, используемых на его языке, не являются исключением. Автор еще раз подтверждает разнообразие стилей. Особенности использования разных глаголов в структуре предложения позволяют оценивать такие формы предложений как грамматически-стилистическое качество. Такие стилистические моменты необходимо привлекать к анализу и исследованию на примерах. Например, структурно-грамматическое исследование отдельных романов Остина показывает, что автор использует глаголы «быть» определенным образом с формами настоящего и прошедшего времени глагола быть, применяет новые техники в построении предложений. «Было ясно, что он был в тот момент, когда настал». Используемая в составном предложении форма прошедшего времени глагола «быть» в форме прошедшего времени как основного, так и отвлечения предложения: было простым; был прибыл. Одна из особенностей предложения состоит в том, что в общей структуре дважды употребляются как форма прошедшего времени глагола «быть», так и «тот», что является частью вспомогательной речи. Звонки занимают особое место в творчестве К. Остина со стилистической точки зрения. Но это не единственный стилистический инструмент, который он использует. Лексическое и синтаксическое повторение, эпитеты, разные стилистические фигуры, одни и те же синтаксические конструкции

- Использование масдара, прилагательного глагола, спряжения глаголов, компонентов церунда, простых и сложных типов предложений в стилистических целях также входит в число особенностей, привлекающих внимание.

Ключевые слова: *стиль, статья, статья о неопределенности, восклицательный знак, восклицательное предложение*

Məsul katib fil.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

**ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN “XORTDANIN CƏHƏNNƏM
MƏKTUBLARI” ƏSƏRİNDƏ CƏHƏNNƏM SAKİNLƏRİ
VƏ MİFOLOJİ SURƏTLƏR**

Fatimə HƏSƏNLİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 24 fevral 2021; çapa qəbul edilmişdir: 20 aprel 2021; online-da çap edilmişdir: iyun 2021.

Received: 24th February, 2021; accepted: 20th April, 2021; published online: 30th of June, 2021.

Açar sözlər: cəhənnəm, məktub, sakin, cəhalət, mifoloji surət

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatında öz orijinal üslubu ilə seçilən yazıçılarımızdan biri də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir. XIX yüzilliyin son illərindən ədəbiyyata gələn Haqverdiyev yüksək səviyyəli dram əsərləri, yumoristik-satirik hekayələri ilə şöhrətlənmiş, eyni zamanda bir ictimai xadim kimi realist Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında çox mühüm rol oynamışdır.

Məhz buna görə də bu dövrdə xalqın maariflənməsinə böyük ehtiyac vardı. Bir tərəfdən də bir sıra fırıldaqçılar, dələduzlar xalqın cahil olmasından istifadə edərək vətənpəşarlar kimi çıxış edirdilər. Ə.Haqverdiyev də həmin fırıldaqçıların, din pərdəsi arxasında gizlənən riyakar ruhanilərin, eyni zamanda hakim sinfin nümayəndələrinin əsil simalarını nəsr əsərlərindən əvvəl dram əsərlərində də göstərmişdir.

1. “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda “cəhənnəm sakinləri”

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev XIX əsrdən XX əsrə keçid dövründə Azərbaycanın bədii-ictimai fikrində görkəmli yer tutan sənətkarlardan biridir. Ə.Haqverdiyev istər dramaturgiya, istərsə də nəsr sahəsində çox məhsuldar işləmiş, öz yaradıcılığı ilə nümunə olmuşdur. Ədibin qələmə aldığı hadisələr, obrazlar Azərbaycan üçün səciyyəvi idi. Yazıçı yaşadığı dövrün mütərəqqi ziyalılarından biri kimi yaşadığı mühitin, cəmiyyətin aktual məsələlərinə toxunmuşdur. Onun yaşadığı dövrdə mövhumat və cəhalət Azərbaycan cəmiyyətinin dünyanın sivil xalqlarının səviyyəsinə çıxmasına mane olan əsas amillərdən idi. Buna görə də cəhalətə və mövhumata qarşı mübarizə Azərbaycan bədii-ictimai fikri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ə.Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti qaldırdığı problemlərə, üslubuna, mövzu aktuallığına görə xüsusilə seçilir. Ədib əsərdə yaşadığı dövrün bədii portretini yaratmış, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə olan eybəcərlikləri və qüsurları ustalıqla tənqid etmişdir.

Ə.Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsəri mövhumat və cəhalət əleyhinə yazılmış ən qiymətli əsərlərdən biridir. Əsərin süjeti iki xətt üzrə inkişaf edir: birincisi, Xortdanın Tiflisdən Şuşaya yollanması; ikincisi, Xortdanın cəhənnəmə yollanması.

Ədəbiyyatşünas Kamran Məmmədov yazır: “Dünya ədəbiyyatında bir çox yazıçılar öz yaşadıkları dövrün, ictimai-siyasi həyatın bir sıra məsələlərini ifşa və tənqid etmək üçün bəzən “cəhənnəm” adlanan “o biri dünyadan” bir vasitə kimi istifadə etmişlər. Haqverdiyev

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: fatimehesenli98@mail.ru

də belə etmişdir. Bu dünyanın yaramazlıqlarını təsvir etmək üçün “o dünya” yazıçının əlində bir vasitə olmuşdur. Haqverdiyev özü belə yazır: “Söz yox ki, cəhənnəm özü mövhumi bir məkandır. Amma bu əsərdə “cəhənnəm” sözünü “mənfi tiplər” cəmiyyəti mənasında düşünməlidir” [3, 94-95].

“Ə.Haqverdiyev “Xortdanın cəhənnəm məktubları” adlı satirik povestində öz mühitin demək olar ki, bütün xarakter qüsurlarına, eybəcərliklərinə amansızcasına gülmüşdür. Bu zəngin qalereyada müsəlman dünyasının bütün əsas ictimai zümrələrinin, sinif və təbəqələrinin tipik nümayəndələrini tapmaq olar. Hər bir obraz orijinal daxili dünyası, zahiri görkəmi cəmiyyətdə tutmuş olduğu mövqeyi və xarakter əməlləri ilə çox lakonik və parlaq boyalarla əks edilmişdir” [4, 3].

Cəhənnəm sakinləri kimlərdir? Camaatın arasında ədavət salan fırıldaqçı, yalançı, əliyəri məşədilər, axundlar, mollalar, hacılar, yetim malı yeyənlər, vətəni pula satan rüşvətxorlar, riyakarlar, məzlumları soyub talayanlar və s.

Ə.Haqverdiyev bu əsəri ilə eybəcərliklərə, qüsurlara gülmüşdür. Əsərdə hər bir obraz daxili dünyası, zahiri görkəmi, xarakter xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Tanınmış alim T.Mütəllibov yazır: “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda həm bu dünyanın, həm də cəhənnəmin təsvirində üç əsas mövzu diqqəti cəlb edir. Bunlardan birincisi və başlıcası mövhumatın və din xadimlərinin ifşasıdır. Bu mövzu müqəddimə hissəsindən başlayaraq bütün əsər boyu davam edir və digər mövzuları da bir növ ətrafında birləşdirir. Lakin bu mövzu heç də ardıcıl bir xətlə inkişaf etdirilmir, əsərdəki başqa mövzularla növbələnir və ya müxtəlif problem və mətləblərlə əlaqələndirilir ki, onları aşağıdakı formada xülasə etmək olar:

1. Əsərin ayrı-ayrı yerlərində verilmiş cəhənnəmin ümumi görünüşü;
2. “Müqəddəs” ocaqların və pirlərin ifşası;
3. Bu dünya və o dünyadakı hacı, məşədi və kərbəlayıların fırıldaqları;
4. Ruhənilərin ifşası...” [5, 110-111].

Xortdanın cəhənnəmlə tanışlığı Odabaşının vasitəsilə həyata keçirilir. Ə.Haqverdiyev bu əsəri ilə dövrün tam mənzərəsini yaradır. Ədib islam dinini inkar etmir, sadəcə olaraq dindən öz məqsədləri üçün istifadə edən xalqı cəhalətə, mövhumata sürükləyən fırıldaqçıları tənqid edir. Daha çox mətnaltı mənaya fikir verən, sözü açıq-aydın deməyən ədib əsərdə istehzadan gizli şəkildə istifadə edir.

Əsərdə müəllimin cəmiyyətdə yeri məsələsinə də toxunulur. Müəllimin yeri məclislərdə axundlardan, bəylərdən, tacirlərdən sonra gəlir. Əslində müəllif bununla demək istəyir ki, nə qədər ki, müəllim axundlardan, bəylərdən sonra gəlir, bu cəmiyyətdə mövhumat hökm sürəcək. Müəllif burda cəmiyyətin müəllimə baxışını verir.

Cəhənnəmdəki günahkarları cəzalandırma üsullarından biri də onları Veyl quyusuna salmaqdır. Onun dərinliyi yetmiş illik yoldur. Bu quyuya vətən və dövlət xainlərini salırlar.

Əsərdə 1828-ci ildə bağlanmış “Türkmənçay” müqaviləsindən də bəhs olunmuşdur. 1828-ci ildə Rusiya və İran arasında imzalanmış “Türkmənçay” müqaviləsinə əsasən, Azərbaycanın Araz çayından şimaldakı bütün əraziləri Rusiyanın, cənubdakı əraziləri isə İranın əlinə keçmişdir.

Ədib yazır: “Qərb vəkilləri şərqilələrin təbiətlərinə bələd olduqlarından, özləri ilə bir neçə nəfər Avropa paytaxtlarının küçələrində özlərini satan xanımlardan gətirmişdilər. Bu xanımları öz arvadları adından şərq vəkilləri ilə tanış etmişdilər.

Gündüz vəkillərlə danışırlar və gecələr də mühüm məsələləri həlli üçün xanımları göndərirdilər.

Bu tövrlə sərhəd məsələsi qərb vəkillərinin xahişincə həll olundu. Bu quyuya təpəsi üstündə salınanlar belə vəkillərdir” [1, 58].

Yazıçı günahkarları “Qıl körpüsü”ndən cəhənnəmə salır. Odabaşı söyləyir: “Bu kör-

püdəni yığılanların adlarını eşitsən, ayağının altından yer qaçar. Məsələn, burada bir şəxs uçdu ki, onun dalında tamam İran və Qafqaz müsəlmanları namaz qılırdılar. Əmirəlmöminin xalis şiələrindən, adı da gərək ki, Molla Ağa Dərbəndi idi" [1, 60].

Molla Ağa Fazili-Dərbəndi kimi fırıldaqçılara inananlar o qədər çoxdur ki, gələcək camaatı məscidə yerləşdirmək olmur, o da meydanda mərsiyə oxuyur. Fazili-Dərbəndi üzde özünü mövhumata qarşı kimi göstərsə də, əslində mövhumatın yayılmasına xidmət edir. Bu "müqəddəs" insan şəhərə yaxınlaşanda onu ən zəngin tacirin evində yerləşdirir, qulluğuna siğə üsulu ilə cavan qızlardan gətirib təbrik edirlər. Fazili-Dərbəndi o qədər azğılaşıb ki, şahın bığını kəsir ki, sənin yediyin haramdır. O öz gözündəki tiri görə bilmir, başqalarında eyib axtarır.

Yazıçı Fazili-Dərbəndi obrazı vasitəsilə həqiqətən yaşamış, müsəlman dünyasının tanınmış ruhanilərindən biri olan eyni adlı mollaının əməllərini ifşa etmişdir. Fazili-Dərbəndi islama zidd olan baş yarmağın, zəncir vurmağın binasını qoyanlardan olmuşdur. Onun kitabları uydurduğu hekayələrlə doludur. Bu şəxs o qədər "müqəddəs" olduğuna inanmışdır ki, gördüyü yuxuları belə həqiqət hesab etmiş, avam camaat da buna inanmışdır. Burada müəllif yalnız Fazili-Dərbəndi kimi fırıldaqçıları ifşa etməmiş, eyni zamanda ona inanan avam insanları da tənqid etmişdir.

İnsanların Fazili-Dərbəndi kimi mövhumatçı insanlara inanmasının səbəblərindən biri onların cahil olmasıdır. İslam dinini yaxşı bilməmələri, onları Fazili-Dərbəndi kimi-lərin toruna salmışdır.

Cəhənnəm sakinləri gördükləri bütün pis işlərdə İblisi günahlandırırırlar. Dinlərini dəyişməkdə, qardaşlarının qanlarına bais olmaqda, vətəni satmaqda günahkar həmişə İblisdir. Cəhənnəm sakinləri səhvlərini qəbul edə bilmirlər, onlar üçün həmişə başqaları günahkar olur, axı, onlar "müqəddəs" insanlardır, səhv etməzlər.

"Biri deyir:

- Sən olmasaydın, mən bu dini qoyub, o biri dinə qulluq eləməzdim.

O birisi deyir:

- Sən olmasaydın, mən öz qardaşımı öldürüb arvadını almazdım. Məni sən yoldan çıxartdın.

Birisi deyir:

- Mən yüz il yüz ilə qalaydı, rüşvət alıb vətəni pula satmaz idim, hamısını eyləyən sənsən.

Birisi deyir:

- Xudaverdi-aləmin lənəti sənə canına gəlsin. Məgər sən olmasaydın, mən bir kəllə qəndə, bir girvənkə çaya, on manat pula aldanıb Ramazanın kəbinli arvadını Şəbana, ya Rəcəbin kəbinli arvadını Səfərə verərdimmi?" [1, 64].

Cəhənnəm sakinlərindən biri də Sultan Əbdülhəmiddir. Bu obraz öz dili ilə ifşa olunur. Xalqın malını, pulunu, var-yoxunu dağıdan sultan İblisi günahkar bilir.

Əsərdə müəllif cəhənnəm sakinləri ilə İblisi üzləşdirir. Əslində müəllif bu üzləşmə ilə əsil müqəssiri ortaya çıxartmaq istəyir. İblis cəhənnəm sakinlərinə müraciətlə deyir: "-Ay camaat, məndən əl çəkin! Mənim yaxamı düşmənlərim bir dəfə sizin əlinizə veriblər. İndi hər bir dünyada törənən bəd əməli mən bədbəxtdən görürsünüz. Doğrudur, məndən yaxşı əməl baş verməz, amma yenə sizi inandırırım ki, dünyada baş verən bəd əməllərin çoxundan nə mənim xəbərim var, nə də mənim övladımın. Gedin, öz içinizdə axtarın, görün nə qədər şeytanlar taparsınız ki, mən onların əllərinə su tökməyə yaramaram. Budur ha! Birisi gəlir, baxın görün şeytan odur, yoxsa mən? [1, 70].

Ədib İblisin sözləri ilə xalqa zülm edən əsil "İblisləri" tənqid edir. O, mövhumi uydurmalara inanan xalqın gözünü açmağa çalışır.

Cəhənnəm mələikələri "müqəddəslər"i dünyada tutduqları əməllərə görə cəzalandırırlar. Mələikələr cəhənnəm sakinlərini gah odlu taziyanələrlə vurur, gah zəncir vurub

odun içinə sürüyür, gah qurğuşun içirdir, gah zəqqum ağacının meyvəsindən yedirir, gah onların saqqalını yolur, gah ətlərini didir, gah da sümüklərini sındırırlar.

Cəhənnəm sakinləri hətta onlara verilən bu cəzalara baxmayaraq, yenə də öz əməllərindən qalmırlar. Mələyin qoçun buynuzundan tutduğunu gördükdə, “qoç döyüşdürəcəklər” deyib qoça tərəf yüyürlər. Mələk qoçun ölüm qoçu olduğunu, onun boynunu vursa, insandan ölümün götürüləcəyini dedikdə cəhənnəm əhli paxıllıqdan yalvarırlar ki, qoçun boynunu vurmasın.

Ədib yazır ki, öz günahlarını şeytanın boynuna atanlarda hərdən köməyə gəlir. İran fəhlələri gəmidə əyləşib vətənlərinə qayıdanda, dərýada tufan qopur. Günlərlə dərýada qalan gəmidə ərzaq ehtiyatı tükənir, fəhlələr də səbirsizləniirlər. Onların başını qatmağa molla tapılır. Fəhlələr ac olduqlarını unudub saatlarla mollaya qulaq asırlar. Deməli, avam insanlar saatlarla onlara danışılan mövhumi uydurmalara qulaq asmağa öyrəniirlər.

Qocaqurd mahalının bəyi də öz mənfəəti üçün digər bəyləri satır. O, digər bəylərə həqarətlə baxır. Bu obrazla müəllif yaltaq bəyləri tənqid edir.

Dəsturov əsərin mənfəi obrazlarından. O digər cəhənnəm sakinlərindən fərqli olaraq, xalqın başına açdığı oyunları etiraf edir, özünə bəraət qazandırmağa çalışır. Dəsturov özünü seyid hesab edir, ona elə gəlir ki, hər bir müsəlmanın sərvətində, əkinində onun payı vardır. Müəllif onun simasında fırlıdaqçı seyidləri, onların eybəcər əməllərini ifşa hədəfinə çevirir.

Cəhənnəm sakinlərindən Hacı Mirzə Əhməd ağa ən qəddarıdır. Ona pənah gətirən qızın kəbinini özünə kəsməklə, sevən iki gənci ayıran bu “müqəddəs” onların ölümlərinə bais olur.

Ə.Haqqverdiyev həyatda gördüyü mənfilikləri yaratdığı obrazlarla tənqid etmiş, xalqın gözünü açmağa çalışmışdır.

2. “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda mifoloji obrazlar

Mifologiyadan və dindən gələn mövzulara, dini, mifoloji obrazlara ədəbiyyatın bütün dövrlərində rast gəlinir. Ə.Haqqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsərində də müxtəlif mifoloji və dini obrazlara qarşılaşıırıq.

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsərinin baş qəhrəmanı mifoloji varlıq olan Xortdandır. Ədibin əsərdə Xortdanı baş qəhrəman kimi seçməsinin səbəbi islam dininin axirət dünyasına getdikdən sonra qayıtmağın mümkün olmasını rədd etməsidir. Məhz buna görə ədibin əsərdə baş qəhrəmanı mifoloji varlıq olan Xortdandır.

İnsanları, daha çox da uşaqları qorxutmaq üçün bu varlığın adından istifadə edilirdi. Cəlil Məmmədquluzadənin “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım” məqaləsində “Bala, ağlama, xortdan gələr, səni aparar” deməklə müəllif xorxu vasitəsi kimi mifoloji varlıqdan istifadə etmişdir.

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsərində cəhənnəmə səyahət etmək istəyən Xortdana Mirzə Qoşunəli qara xoruz almağı tapşırır və o həmən xoruz birinci dəfə banladıqdan sonra o dərmanı hazırlamağa başlayır.

Dünya xalqlarının bəzilərinin mifologiyasında xoruz günəşlə əlaqəlidir. “Mifoloji nəzəriyyədə xoruz eyni zamanda yeraltı dünya ilə də əlaqələndirilir. Həm də xoruzun bir obraz kimi funksional mövqeyi onun rəng antoqonizmində reallaşır. Əgər açıq-qırmızı rəngli xoruz günəş rəmzidirsə, qara xoruz - su ilə, yer altı dünya ilə bağlanır və ölümün, digər dünyanın simvolu kimi çıxış edir. Xoruz obrazının həm günəş, həyat, həm yer altı dünya, ölümlə bağlılığı onu mifologiyada həyat-ölüm-yeni yaranış kompleksinin modelinə çevrilir” [2, s. 48-49].

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsərində Xortdan cəhənnəmdə yetmiş min fərsəng boyu, yeddi min fərsəng eni olan əjdahayla qarşılaşdığını yazır. Yetmiş min ağzı, yetmiş min burnu, yetmiş min gözü, yetmiş min qulağı olan əjdahanın ağzından, qulaq-

larından və burnundan alov püskürür. Əsərdə əjdahanın cəhənnəmi udmaq üçün yarandığı göstərilir. Əjdaha nəfəsini çölə verəndə bahar yay olur, içəri çəkəndə payız və qış olur.

Müxtəlif cəmiyyətlərdə ən geniş yayılmış inaclardan biri də ağacın müqəddəs qəbul edilməsidir. Araşdırıcılar insanlıq tarixinin ən qədim dövrlərindən bəri, ağac kultunun müxtəlif cəmiyyətlərdə dəyişik formalarda özünü göstərdiyini qeyd edirlər.

"Xortdanın cəhənnəm məktubları" əsərində "Deşikli ağac", "Cındırlı pir" kimi ocaqlara rast gəlirik. "Deşikli ağac" Ağdam dairəsinin Qasımlı kəndində, "Cındırlı pir" Qarabağ tərəkmələrinin yaylaq yolunda vəqədir.

Nəriman Nərimanov "Pir" hekayəsində qoz ağacının necə pirə çevrildiyini göstərir. Xəstələr, övladı olmayan insanlar ağacdən nicat diləyirlər.

Səhər Arslan "Türklərdə ağac kultu və "Həyat ağacı" kitabında yazır: "Anadolunun bəzi yerlərində, Şamanist yakutlarda və Altaylılarda ağac kultuna rast gəlinir. Övladı olmayan Yakut qadını bir növ şam ağacına tapınaraq dua etdiyi kimi, Beyşehir kəndlərindən birində yaşlı bir ağacın yanında dua edərək və ağacın altından keçərək uşaq istəyən kəndli qadınların olduğu görülmüşdür. Bu cür hallarla bu gün də rast gəlinməkdədir" [8, s. 62].

Şeytan, İblis bir çox dində insanları yoldan çıxaran, ədalətsizliyin qabaqcılı bir varlığın adıdır. Mifologiyada və dinlərdə şeytan, ümumiyyətlə, fəvqəltəbii gücləri sahib, insanları dindən, yaradıcının əmirlərindən uzaqlaşdırmağa çalışan bir varlıq olaraq göstərilir.

"Xortdanın cəhənnəm məktubları" əsərində İblis cəhənnəmin sədri kimi təsvir olunur və öz bəd əməllərində onu günahkar bilənlər ilə qarşılaşdırılır. Əsərdə cəhənnəm əhalisinin İblisi cana gətirdiyini yazmaqla müəllif kinayə edir.

Müxtəlif dinlərdə "xəbərçi", "elçi", "vasitəçi" mənalarını ifadə edən Mələk səmadakı varlıqlara verilən addır. Vəzifələri Allaha xidmət etmək olan mələklərə bir çox dində baxış fərqlidir.

"Xortdanın cəhənnəm məktubları" əsərində mələklərin ayrı-ayrı vəzifələri olduğu göstərilir. Belə ki, insanların çiyinlərində oturan Kiramən və Katibin mələklərinin vəzifələri insanların günahlarını və savablarını yazmaqdır. Qəllaz və Şəddad adında mələklərin vəzifələri günahkar cəhənnəmə düşən kimi, onu odlu taziyələrlə vurub, zəncir bağlayıb odun içinə sürüməkdir.

Hekayədə adı çəkilən mələklərdən biri Əzraildir. Əzrail çox qeyzli, rəngi qara, başı göydə, bir ayağı məşriqdə, bir ayağı məğribdə kimi təsvir olunur. Onun can alma səhnəsi povestdə belə təsvir olunur: "Qabaqca İsfəhtail adlı mələkə mənə bir şərbət verdi ki, o cür isti və acı şeyi mən ömrümdə görməmişdim. Sonra Əzrail şiş və çəngəl salıb ruhumu ayaqlarımdan çəkməyə başladı. O çəngəlin ər bir haçası bir damara bənd olmuşdu. Əzrailin köməkçiləri də əllərindəki taziyanələrlə başıma, qarnıma, çiyinlərimə və ayaqlarıma döydülər. Mənim ruhumu bu cür çəkdi" [1, s. 63].

Nəticə

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərlərində XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan həyatının geniş panoraması verilmişdir. Xalqını sevən yazıçı dövrünün mütərəqqi ziyalılarından biri kimi yaşadığı cəmiyyətin aktual mövzularına toxunmuşdur. Onun yaşadığı dövrdə mövhumat və cəhalət Azərbaycan cəmiyyətinin dövrünün sivil xalqlarının səviyyəsinə çıxmasına mane olan əsas amillərdən biri idi.

Onun nəsrində əsil sənət əsərlərinə xas olan tarixilik, millilik, müasirlik kimi keyfiyyətlər aydın müşahidə olunur. Ədibin bədii nəsrində başlıca mövzu köhnə həyat və münasibətlərin tənqidi, dini mövhumat və cəhalətin ifşasıdır.

Ədib istər hekayələrində, istərsə də "Xortdanın cəhənnəm məktubları" povestində məktəb, müəllim məsələlərinə də toxunmuşdur. "Dəccalabad" hekayəsində məktəblərin

vəziyyəti, "Xortdanın cəhənnəm məktubları" povestində "dərs gətirmək" adı ilə öz macərələrindən danışan, şagirdlərinin həyatlarından dəyərli illərini oğurlayan müəllimlərin öz vəzifələrindən yayınmaları real boyalarla əks olunmuşdur. Əlbəttə ki, cəhalətin hökm sürdüyü belə bir mühitdə müəllimlərin də öz vəzifələrindən istifadə etməsi, dərslərdə vətən, millət sözlərinin işlənməsinə icazə verilməməsi öz mənfi təsirini göstərmişdir. Ədib hekayələrində cahil insanlarla yanaşı Mirzə Səfər kimi elmə, maarifə yüksək qiymət verən insanları da təsvir etmişdir.

Haqverdiyev əsərlərində dini inkar etməmiş, dindən istifadə edərək insanları mövhumata, cəhalətə sürükləyən riyakarları tənqid etmişdir. O, pirlərə, ocaqlara nicat aparan, riyakar ruhanilərin toruna düşən, hakim sinfin zülmü altında əzilən insanların halına yılmışdır.

Ədib yaratdığı obrazlarla, toxunduğu mövzularla ədəbiyyat tariximizdə həmişəyaşar bir yazıçı olaraq qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II c., Bakı: Lider, 2005, 408 s.
2. Qocayeva, G. Nəgah xəyalıma cəhənnəm düşdü. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2002, 123 s.
3. Məmmədov K., Haqverdiyev Ə. Bakı: Uşaq Gəncnəşr, 1955, 193 s.
4. Mütəllibov T. Böyük ideallar çarçısı // "Azərbaycan gəncləri" qəz., 1970, 24 dekabr
5. Mütəllibov T. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı: Yazıçı, 1988, 326 s.
6. Şükürov, A., Qədim türk mifologiyası. VI kitab. Bakı: Elm, 1997, 229 s.
7. Yusifli, M., Dini tolerantlığa gedən yol. Bakı: Adiloğlu, 2012, 100 s.
8. Arslan, S., Türklərdə Ağaç Kültü və Hayat Ağacı // Uluslararası Sosial və Eğitim Bilimleri Dergisi. I c., 2014-Haziran, №1.

Summary

Fatima Hasanli

On the Residents of Hell in the Literary Work "Letters from Hell" of Abdurrahim bey Haghverdiyev and Mythological Images

In the article, residents of hell are discussed. In the literary work, residents of hell are attracted attention with their frauds, prejudice, and disgusting actions. These fraudsters saying "I am Sayyid, Prophet's son, I did not deduct my Namaz, fasting" abused from religion, uneducated people for their own profit. These characters created by writer reflected the environment and period he lived, realistically. This article was dedicated to his objection against retardation and ignorance of people and his grievance for them.

Abdurrahim bey Haghverdiyev's story "Vampire's Hell Letters" is especially distinguished for its problems, style and topicality. The story is one of the most valuable works against superstition and ignorance. In the work, the writer created an artistic portrait of the period in which he lived, and skillfully criticized the deformities and shortcomings of society in the late nineteenth and early twentieth century's. In "Vampire's Hell Letters" there are false, deceitful clergymen and hypocritical gentlemen on one side, and the people deceived by ignorance on the other. The writer exposes superstition and ignorance. He shows that no matter how much a person believes that his dreams will come true and that he will find a cure for his illnesses by turning to various shrines, he will not be able to escape the shackles of superstition and ignorance.

Despite many topics and many plans, researchers usually emphasize three topics in Hell Letters. a) Religious superstition and clergy; b) Bourgeois-landlord society; c) Criticism and exposure of cultural backwardness and ignorance. These topics are interrelated in the work. The author criticizes religious superstition and the fabrications of hypocritical clergy hiding behind the veil of religion. He did not forget about the social injustices in the society. In the story "Hell Letters of the Vampire", the evasion of their duties by teachers who talk about their adventures in the name of "teaching" and steal valuable years from the lives of their students is reflected in real colors. Of course, in such an environment dominated by

ignorance, the use of their duties by teachers and the refusal to allow the use of the words homeland and nation in the lessons had a negative effect.

Keywords: *hell, letter, resident, ignorance*

Summary

Фатима Гасанлы

О обитателях преисподней в произведении Абдулрахима бека Хагвердиева "Письма из ада" и мифологические образы

В статье говорится об обитателях преисподней. В произведении обитатели преисподней привлекают внимание своими обманами, предрассудками, отвратительными деяниями. Эти авантюристы, твердящие «Я, Сейид, потомок пророка, никогда не оставлял намаз и пост», пользовались религией и неграмотным народом в своих интересах. Все эти образы, созданные писателем, реалистично отражали среду и период, в котором он жил. Статья посвящена тому, что писатель был против невежества и отсталости людей, в то же время сочувствовал им.

Повесть Абдулрахим бека Хагвердиева «Адские письма вампира» особенно отличается проблематичностью, стилем и актуальностью. Рассказ - одно из самых ценных произведений против суеверий и невежества. В произведении писатель создал художественный портрет того периода, в котором он жил, и умело критиковал уродства и недостатки общества конца XIX - начала XX веков. В «Адских письмах вампира» с одной стороны - лживые, лживые священнослужители и лицемерные джентльмены, а с другой - обманутые невежеством люди. Писатель разоблачает суеверия и невежество. Он показывает, что как бы человек ни верил, что его мечты сбудутся и что он найдет лекарство от своих болезней, обратившись к различным святыням, он не сможет избежать оков суеверий и невежества».

Несмотря на множество тем во многих планах исследователи обычно выделяют в «Адских письмах» три темы: а) религиозные суеверия и духовенство; б) буржуазно-помещичье общество; в) критика и разоблачение культурной отсталости и невежества. Эти темы взаимосвязаны в работе. Автор критикует религиозность, суеверия и выдумки лицемерного духовенства, скрывающегося за пеленой религии. Он не забыл социальной несправедливости в обществе. История «Адские письма вампира» изображает уклонение учителей, которые рассказывают о своих приключениях под видом «обучения» и крадут ценные годы из жизни своих учеников. Конечно, в такой атмосфере невежества учителя используют на уроках слова "родина", "нация". Отказ ее мужа позволить ей работать оказал негативное влияние.

Ключевые слова: *преисподняя, письмо, обитатель, невежество*

Məsul katib fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

ZAMAN ANLAYIŞININ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məleykə İSMAYILOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21 yanvar 2021; çapa qəbul edilmişdir: 17 aprel 2021; online-da çap edilmişdir: iyun 2021.

Received: 21st January, 2021; accepted: 17th April, 2021; published online: 30th of June, 2021.

Açar sözlər: zaman, temporalıq, obyektiv zaman, dil zamanı, qrammatik zaman

Giriş

Zaman kateqoriyasının təhlili elmdə hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Zaman kompleks, çoxaspektli təbiətə malikdir və materiyanın müxtəlif struktur səviyyələrində, idrakın və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində spesifik ilə təzahür edir. Canlılar arasında yalnız insana xas olan idrak fəaliyyəti imkan verir ki, o, ətraf aləmi, eləcə də özünü dərk etsin. İdrak fəaliyyəti nəticəsində insan canlı və cansız aləmdəki cisim və obyektləri, onlar arasında münasibətləri araşdırır, onları qavrayır və dərk edir.

Hər bir elm sahəsi öz obyektinin spesifik zamanını müəyyənləşdirməyə cəhd edir. Bununla belə, ayrı-ayrı elm sahələrinin zaman problemi ilə bağlı əldə etdiyi nəticələrin ümumiləşdirilməsi məsələləri diqqət mərkəzinə keçirilir. Bunun nəticəsi olaraq 1966-cı ildə Zamanın öyrənilməsi üzrə beynəlxalq cəmiyyət yaradılmışdır (3, s. 28).

Filosofların zaman probleminə olan marağının tarixi bir neçə minilliklə ölçülsə də, linqvistlərin bu problemlə maraqlanmalarının tarixi olduqca qısaadır. Zamanın linqvistik aspekti dedikdə real zamanın müəyyən modellərinin dildə əks olunması başa düşülür. Dildə zaman elə kateqoriyalar sırasına daxildir ki, onların köməyi ilə insanın linqvistik və ekstralingvistik fəaliyyətləri arasında münasibətlər təyin olunur. Zaman elə kateqoriyalar sırasına aiddir ki, onlar nəinki dil vasitəsi ilə təsvir edilir, həm də dilin özündə, lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda təzahür edir.

1. Zaman anlayışı

Zaman kateqoriyasının müxtəlif yönərdən təhlili və araşdırılması elmdə hər zaman diqqət mərkəzində olan əsas istiqamətlərdən biridir. Zaman problemi çoxcəhətliliyi ilə daim tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Elmdə artıq ənənəyə çevrilmiş bu problem öz aktuallığını heç zaman itirməmişdir. Bu, bir tərəfdən, zamanın məkan və hərəkət anlayışları ilə bərabər, idrak nəzəriyyəsinin də ən mühüm kateqoriyalarından biri olmasından, digər tərəfdən, zamanın öyrənilməsinin insanın gerçəklik haqqındakı ən əsas təsəvvürləri ilə, varlığın həyatın mənasının, bütün insan fəaliyyətinin həm idraki, həm də praktiki cəhətdən araşdırılması ilə birbaşa bağlı olmasından irəli gəlir.

Zaman kompleks, çoxaspektli təbiətə malikdir və materiyanın müxtəlif struktur səviyyələrində, idrakın və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində spesifik ilə təzahür edir. Canlılar arasında yalnız insana xas olan idrak fəaliyyəti imkan verir ki, o, ətraf aləmi, eləcə də özünü dərk etsin. İdrak fəaliyyəti nəticəsində insan canlı və cansız aləmdəki cisim və obyektləri, onlar arasında münasibətləri araşdırır, onları qavrayır və dərk edir. Tədqiqat üçün götürdükleri obyektin spesifikasından asılı olaraq, müxtəlif elm adamlarının mütəxəssisləri xüsusi “zaman”ların mövcud olmasını israr edirlər. Məsələn,

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: melikaismayilova@gmail.com

kimyaçılar kimyəvi elementlərin əmələ gəlməsi və mənşəyi ilə bağlı “kimyəvi zaman-dan”, bioloqlar canlının təkamül prosesi, heyvan və bitki növlərinin mövcudluq müddəti, yaş dəyişmələri ilə əlaqədar “bioloji zaman”dan, geoloji proseslərin dəyişməsi qanunauyğunluqları ilə bağlı “geoloji zaman”dan bəhs edirlər. Bədii yaradıcılıqla məşğul olanlar, incəsənət mütəxəssisləri “bədi zaman”ın, tarixçilər “tarixi zaman”ın mövcudluğunu qeyd edirlər. Hər bir elm sahəsi öz obyektinin spesifik zamanını müəyyənləşdirməyə cəhd edir. Bununla belə, ayrı-ayrı elm sahələrinin zaman problemi ilə bağlı əldə etdiyi nəticələrin ümumiləşdirilməsi məsələləri diqqət mərkəzinə keçirilir. Bunun nəticəsi olaraq 1966-cı ildə Zamanın öyrənilməsi üzrə beynəlxalq cəmiyyət yaradılmışdır. Bu cəmiyyət fiziki, üzvi, intellektual aləmdə zamanın oynadığı rol ilə maraqlanan, müxtəlif sahələr üzrə alim və tədqiqatçıların peşəkar cəmiyyəti olaraq yaradılmışdır. 2000-ci ilə qədər 300-dən çox alim və tədqiqatçı bu cəmiyyətdə bir araya gələrək çoxaspektli zaman problemini araşdırmaqla məşğul olmuşlar. Cəmiyyətin üzvləri astronomiya, biologiya, tarix, dilçilik, ədəbiyyat, incəsənət, tibb, riyaziyyat, ilahiyyat, hüquq və iqtisadiyyat sahələri üzrə görkəmli mütəxəssislər olmuşlar. Bu cəmiyyət 1969-cu ildən etibarən ardıcıl şəkildə zaman probleminə həsr olunmuş beynəlxalq konfranslar keçirir. Bu təşkilat meydana gəlmiş dövrdən bəri zaman probleminin araşdırılmasına həsr etdiyi 10 cildəndən ibarət seçilmiş əsərlərini nəşr etdirmişdir. İlk olaraq zaman probleminə maraq bu kateqoriyanın insanın dünya baxışındakı mühüm rolu ilə bağlıdır. Məhz zaman anlayışı vasitəsi ilə insanın şüurunda təbii və ictimai proseslərin istiqamətinin dərk edilməsi şəkillənir, indiyə, keçmişə və gələcəyə münasibət insan varlığının mənasını müəyyənləşdirir. Elə buna görə də uzun əsrlər boyu zaman insan varlığının subyektiv – obyektiv faktı olaraq filosof, təbiətşünas, sənətşünas, kulturoloq, ədəbiyyatşünas və digər elm sahələri mütəxəssislərinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Filosofların zaman probleminə olan marağının tarixi bir neçə minilliklə ölçülsə də, linqvistlərin bu problemlə maraqlanmalarının tarixi olduqca qısaadır. Zamanın linqvistik aspekti dedikdə real zamanın müəyyən modellərinin dildə əks olunması başa düşülür. Dildə zaman elə kateqoriyalar sırasına daxildir ki, onların köməyi ilə insanın linqvistik və ekstralingvistik fəaliyyətləri arasında münasibətlər təyin olunur. Zaman elə kateqoriyalar sırasına aiddir ki, onlar nəinki dil vasitəsi ilə təsvir edilir, həm də dilin özündə, lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda təzahür edir. Bildiyimiz kimi, zamanın fəlsəfi şərhində a) real varlığın mövcudluq forması kimi başa düşdüyümüz zaman ilə b) şəxsiyyətin və cəmiyyətin mənəvi həyatının sərbəst parametri kimi mədəniyyətdə, cəmiyyətdə və fərdi şüurda inikas edən zaman arasında fərqə istinad edilir. Sonuncu forma elmə perseptual zaman kimi məlumdur. Burada dil zamanının təzahüründə perseptual zamanın rolunun nəzərə alınmasından danışılacaqdır. Perseptual zaman real gerçəkliyin qavranmasında iştirak edən koqnitiv struktur və proseslər arasında mühüm rola malikdir. Onun köməyi ilə real aləm ilə “proyeksiya olunan aləm”ə transformasiya olunur və beləliklə də, real zaman insanın şüuru üçün əlçətan olur. Bu səbəbdən də perseptual zaman özündə daha çox subyektiv elementi ehtiva edir: hiss, həyəcan, fikir və xatirələrimizin bir-birini əvəz etməsi ilə bağlı olan indini, keçmişini və gələcəyi hissetmə, yəni “zaman hissiyatı”mız onunla əlaqəlidir. O da qeyd olunmalıdır ki, dialektik-materialist inikas nəzəriyyəsinə görə, bizim duyğularımız obyektiv surətdə mövcud olan əşya və predmetlərin obrazlarıdır. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, perseptual zaman obyektiv şəkildə mövcud olan real zamanın inikasıdır. Lakin insanın perseptual zamanı zamanın real fiziki xassələri ilə sıx şəkildə bağlı olsa da, o, saat vasitəsi ilə ölçülən real zamanla heç də hər zaman üst-üstə düşmür. Perseptual zaman fiziki zamandan məhz “proyeksiya olunan” təbiəti ilə fərqlənir. Bizim tədqiqatda perseptual zaman obyektiv gerçəklik hadisələrinin ümumi zaman əlaqələrinin inikası olaraq nəzərdən keçirilir. Bununla yanaşı olaraq, perseptual zamana həm obyektiv zamanın xassələrini adekvat şəkildə əks etdirən, həm də

onların şüurda subyektiv əksi olan anlayışlar sistemi kimi baxmaq olar.

Obyektiv zamanın dərkedilməsi mahiyyətinə görə dildən ayrılmazdır. Buna görə dillərin verdiyi materialların təhlili perseptual zamanın xassələrinin öyrənilməsinə ən əsas üsullarındandır. Təbii dil perseptual zaman vasitəsi ilə şüurumuzda proyeksiyası alınan real aləm ilə əlaqələndir. Bütün bunları nəzərə alaraq belə hesab etmək olar ki, dildə zamanın interpretasiyası ontoloji cəhətdən fərqlənir. Bu səbəbdən də biz dildəki zamana məhz perseptual zamanın inikası kimi yanaşırıq. Dil zamanının özünəməxsusluğu ondadır ki, o, real və perseptual zamanın xüsusiyyətlərini dil formalarında təzahüretmə münasibətlərini nümayiş etdirir. Dil bütövlükdə, eləcə də dildəki zaman formaları obyektiv gerçəkliyin dərk edilməsindən yaranan və dil vahidlərinin semantikasında təsbit olunan mücərrəd məntiqi anlayış-terminlərdə strukturlaşmışdır. Buna görə də zamanın fiziki modellərinin qurulmasının əsasında hadisələrin kəmiyyət səciyyəsi olduğu halda, zamanın linqvistik modellərinin qurulmasının əsasında zaman münasibətlərinin keyfiyyət xarakteristikası üstünlük təşkil edir. Dil vasitələri ilə verilən zaman real zamanın perseptual zaman vasitəsilə inikasıdır və onun təşkili isə real aləmin qanunauyğunluqları ilə şərtlənir.

2. Dil zamanının xüsusiyyətləri

Dil zamanı öz formaları ilə ifadə edilən hərəkətin real icra edilmə zamanının nitq momentinə görə nisbətini ifadə edir. Bu mənada dil zamanı obyektiv zamanın ifadəsi ilə bağlıdır. Lakin zaman formalarının semantikasi hadisələri obyektiv zamanla əlaqələndirməklə bitmir, eyni zamanda onların məntiqi-linqvistik dərkini də ehtiva edir. Dil vasitələri ilə ifadə olunan zaman münasibətləri ünsiyyət prosesinin iştirakçılarından asılı olmayaraq obyektiv şəkildə mövcuddur, bununla yanaşı, o, bilavasitə ünsiyyət situasiyası və ünsiyyət iştirakçıları ilə əlaqələndir. Bu səbəbdən dil zamanının ən vacib xüsusiyyətlərindən biri onun situasiya ilə bağlılığıdır. Doğurdan da, ünsiyyət prosesinin zaman deysisi labüdə eposentrikdir, çünki həmişə subyektivin özü tərəfindən “indi”, “hazırda” deyilməklə təyin edilir, yəni temporal deyksidə hesablanma nöqtəsi olaraq subyektivin təmsil etdiyi MƏN ÇIXIŞ edir. Digər tərəfdən də, dil zamanı formalarından istifadə edilməsi obyektiv olaraq şərtlənir. Danışan üçün nitq momenti kimi ÇIXIŞ edən hesablanma nöqtəsi burada nitq aktının real zamanı kimi başa düşülmür, həmin zamanı əks edən “qrammatik idealizə etmə” kimi başa düşülür. Real zamanın qavranmasında nitq momenti subyektivin şüurunda daim mövcud olur və “indiki”, “keçmiş”, “gələcək” zaman sferasının fərqləndirilməsi meyarı kimi ÇIXIŞ edir. Dil formalarının semantikasında fiziki zamanın həm maddi xüsusiyyətləri, həm də insanın real zamana münasibəti əks olunur. Bu səbəbdən də dil zamanı zamanın inikas olunmuş forması kimi ÇIXIŞ edir.

3. Obyektiv zamanın ifadə formaları

Zaman anlayışının dildə ifadəsi ilə bağlı olaraq dilçilik ədəbiyyatında “dil zamanı”, “linqvistik zaman”, “qrammatik zaman”, “temporallıq”, “bədi zaman”, “nitq zamanı”, “nitq momenti”, “danışığ anı” və s. terminlərə rast gəlmək mümkündür. Lazım olan anlayışları ifadə etmək üçün həmin terminlərin işlədilməsində qarışıqlıq olduğu aydın görünür. Bəzən bir neçə terminin eyni mənada işlənməsi və ya bir terminin bir neçə anlayışı ifadə edilməsi halları da müşahidə edilir.

Zaman kateqoriyasının fiziki, fəlsəfi və linqvistik mahiyyətinə həsr etdiyi məqalədə T.Deşeriyeva “zaman kateqoriyasının linqvistik aspekti”, “linqvistik zaman”, “dil zaman formaları” terminlərindən istifadə edir. Müəllifin fikrinə görə, zaman kateqoriyasının linqvistik aspekti və ya linqvistik zaman dedikdə biz həmin kateqoriyanın fiziki və fəlsəfi aspektlərinin mahiyyətinin dil vasitələri ilə ifadə üsullarının bütün məcmusunu nəzərdə tuturuq. Burada mühüm olan məqam “linqvistik zaman”ın “dil vasitələri ilə ifadə

üsullarının bütün məcmusu” şəklində müəyyənləşdirilməsidir.

T.Deşeriyeva zaman kateqoriyasının fiziki, fəlsəfi və linqvistik aspektlərinin olduğunu vurğulayır. Müəllif onlardan ilk ikisini vahid bir bütövün iki tərəfi kimi qəbul edir, linqvistik aspektin fiziki və fəlsəfi aspektlərə tabe olduğunu göstərir. Tədqiqatçının bu fikirlərinin əslində ona qədər deyilmiş olan fikirlərə əsaslandığını görmək çətin deyildir. T.Deşeriyevanın “zaman kateqoriyasının linqvistik aspekti fiziki və fəlsəfi aspektlərə tabedir” mülahizəsi ilə razılaşımaq çətindir. Məsələn, müəllifin fikrincə, təfəkkürdə inikas və dildə ifadə olunmaqla zaman kateqoriyası sözlərdə, cümlələrdə, mətnlərdə maddiləşir. Dilin köməyi ilə zaman kateqoriyasının həm fiziki, həm də fəlsəfi yönlərinin məzmunu təsvir və ifadə olunur və burada hər hansı tabelilikdən söhbət gedə bilməz. Bu məqamda zaman kateqoriyasının linqvistik aspektinin onun fiziki və fəlsəfi yönlərinə tabeliliyindən yox, hər üç aspektin qarşılıqlı münasibət və əlaqəsindən danışmaq daha məqsədəuyğundur.

Dilçilik ədəbiyyatında “lingvistik zaman” anlayışının tamamilə başqa mənada işləndiyi də müşahidə edilir. “Linqvistik zaman” anlayışına xüsusi məqalə həsr edən M.Makovski onu dildəki dəyişmələrin tarixi inkişaf prosesi ilə əlaqələndirir. Bütün dilçilik tədqiqatlarında müəllifin konsepsiyasından, tədqiqatın məqsəd və nəticələrindən asılı olmayaraq iki parametrin dəyişməz şəkildə çıxış etdiyini göstərən M.Makovski bunu sinxron və diaxron planda dil sisteminin xassələri ilə əlaqələndirir. Müəllif müqayisəli-tarixi təhlil zamanı dil hadisələrinin nisbi xronologiyasını müəyyən edərkən, müxtəlif dövrlərə aid dil abidələrini, reliktlər və innovasiyaları, alınma və əsl dil realiyalarını tədqiq edərkən dil sistemi elementlərinə təsir göstərən zaman amilinə, yəni linqvistik zamana müraciət etmədən keçinə bilmir. Amma M.Makovski linqvistik zamana müraciət edərkən iki cəhəti fərqləndirməyi tövsiyə edir: 1) dilin dəyişməsi və mövcudluğunun hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi linqvistik zamanın öyrənilməsi və 2) dildə zamanın ifadəsinin tədqiq edilməsi. Bu məqalədə M.Makovski leksik attraksiya nəzəriyyəsi işığında dil strukturlarının və linqvistik zamanın sistem münasibətlərinin bəzi aspektlərini nəzərdən keçirdikdən sonra “lingvistik zamana belə bir tərif verir: “Linqvistik zaman dil strukturlarının təbii yüksələn xətlə inkişafının mövcudluq forması olub, öz-özünə dildəki dəyişmələrin bilavasitə səbəbi ola bilmir, dil kontiniumlarında onların struktur xüsusiyyətlərindən və onlara təsir göstərən dildaxili və dilxarici amillərdən asılı olaraq, həmin prosesləri sürətləndirməklə və ya ləngitməklə, yaxud da onlar tərəfdən neytrallaşdırılmaqla, qeyri-bərabər şəkildə təzahür edir. Gördüyümüz kimi, müəllif linqvistik zamana dil vahidlərinin diaxron planda öyrənilməsi baxımından yanaşır.

E.Tarasova “dil zamanı”nı “lingvistik zaman”la qarışdırmamağı tövsiyə edir. Müəllifin fikrincə, “dil zamanı”nı müxtəlif səviyyəli dil vasitələrinin, dərk edən subyektdən asılı olmayaraq dildə mövcud olan müxtəlif dil vahidlərinin və strukturlarının sistemi kimi başa düşmək lazımdır. “Linqvistik zaman”ı isə müəllif dilin metadil funksiyasını əks etdirən “ikinci dərəcəli” anlayış kimi izah edir. Tədqiqatçının fikrinə əsasən, linqvistik zaman “özü özünü dərk edən”, təsvir edən dildir, linqvistik zaman dil zamanının xarakteri haqqında elmi təsəvvürləri ifadə edir və ona müxtəlif yanaşma və interpretasiyalara imkan verən baxışlar sistemidir. Yəni tədqiqatçı dil zamanını bir-birindən ontoloji və qneseoloji anlayışlar kimi fərqləndirir. V.Karaulov dil zamanı dedikdə, dildə tarixi və aktual zaman kimi fərqləndirilən iki növ zamanı nəzərdə tutur. Müəllif zaman anlayışına dilin iki aspektinin – sintaqmatika və paradiqmatikanın fərqləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşır. Onun fikrincə, sintaqmatikada dil bölgüləri in absentia, yəni öncəgəlmə münasibəti ilə götürməyi, onları diaxron planda öyrənməyi nəzərdə tutur. Bununla kifayətlənməyən müəllif “dil zamanı” termininə qarşı “nitq zamanı” terminini qoyur. “Nitq zamanı” terminin ehtiva etdiyi məna isə nitq vahidlərinin sinxron planda öyrənilməsidir.

Qərbi Avropa dillərinə həsr olunmuş bir neçə tədqiqat əsərlərində “lingvistik zaman” anlayışı bəzən “qrammatik zaman” anlayışı ilə eyniləşdirilir.

“Qrammatik zaman” anlayışının məna yükünü ənənəvi nöqtəyi-nəzər təşkil edir. Bu terminlə obyektiv real zamanın dildəki ifadəsi nəzərdə tutulur, obyektiv zaman və qrammatik zaman qarşılaşdırılır. Bu da onunla izah olunur ki, “qrammatika” termini əvvəllər bu və ya digər dilin qrammatik quruluşunu, yəni sözlərin dəyişmə və birləşməsinin qanunauyğun şəkildə mövcud olmasını və fəaliyyət göstərməsini ifadə etmişdir. Bu anlamda qrammatika tamamilə obyektiv səciyyə daşıyır, yəni o, dilin özünəməxsus mexanizmini əks etdirir. Digər tərəfdən də, dilçiliyə aid qədim nəzəriyyələrdən yaxşı məlumdur ki, yunan dilinin qrammatikasının müəllifi olan Frakiyalı Dionisiyə görə, “qrammatika” dil haqqında biliklərin məcmusu, yəni dil haqqında elm demək idi. Başqa sözlə, qrammatika müasir anlamdakı linqvistika anlayışının sinonimi olaraq işlənirdi. Təsadüfi hal deyildir ki, iki müxtəlif elm sahəsinə aid edilən məntiqi və qrammatik kateqoriyalar fərqləndirilir. Onların qarşılıqlı əlaqələrinə aid dilçilik ədəbiyyatında çoxlu araşdırmalara rast gəlmək olar. İndi isə dilçilikdə “qrammatik zaman” dedikdə felin zaman kateqoriyası nəzərdə tutulur. “Qrammatik zaman” termininin ilkin məna tutumunda, belə desək, daralma baş vermişdir.

Qeyd olunduğu kimi, rusdilli dilçilik ədəbiyyatında “linqvistik zaman” və “dil zamanı” terminləri zaman anlayışının dildə ifadə vasitələrinin toplusu mənasında sinonim kimi işlədilir. Belə bir sual ortaya çıxır: bunlardan hansı daha məqbuldur.

“Obyekt-anlayış-söz üçbucağından çıxış etsək, “real zamanı” (dünyanın bütün maddi obyektlərinin mövcudluq forması kimi), “konseptual zamanı” (insan şüurunda zaman anlayışları şəklində inikas forması kimi) və “dil zamanı” (söz birləşməsi, cümlə və s. şəklində dildə ifadə forması kimi) bir-biri ilə əlaqəli dərk etmək lazım gəlir (3, s.35). Buna görə də “dil zamanı” terminini “linqvistik zaman” termininə görə daha münasibdir. “Dil zamanı” hissi və ya perseptual zamanın dil vasitələri ilə ifadə üsullarının toplusudur. Hissi və ya perseptual zaman isə obyektiv aləmdə bizim iradəmizdən asılı olmayaraq mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki inikasıdır. Perseptual zaman təfəkkür kateqoriyasıdır. Təfəkkürün digər kateqoriyaları kimi, perseptual zaman tarixi kateqoriyadır. Dil zamanı perseptual zamanın ifadəsi olduğundan sinxron və diaxron istiqamətlərə malikdir. Bu o deməkdir ki, dil zamanı həm sinxron, həm də diaxron planda öyrənilə bilər. Görünür, elə buna görə də müasir dilçilik ədəbiyyatında “dil zamanı” “temporallıq” adlandırılır. “Temporallıq” termini latın dilində “tempus” sözündən götürülmüşdür, mənası “zaman” deməkdir. Bu termin XX əsrin sonlarında yaranmışdır. Həmin terminin dövriyyəyə buraxılmasının əsas səbəbi dilçilik ədəbiyyatında zamanla bağlı terminlərin bolluğunda görmək lazımdır.

Əldə olan dilçilik terminləri lüğətlərinin heç birində “temporallıq” termininə rast gəlinmir. Funksional dilçiliyin metodoloji cəhətdən inkişaf etdiyi və bu sahədə nəzərəçarpan müvəffəqiyyətlərin əldə edildiyi rus dilçiliyində sözügedən problemlə əlaqədar ədəbiyyatın araşdırılmasından belə bir qənaətə gəlmək olar: temporallıq elə bir kateqoriyadır ki, onun əsasında iş, hal və hərəkətin zaman səciyyəsi dayanır. Araşdırmalardan o aydın olur ki, “temporallıq” termininin özünün ehtiva etdiyi məna yükündə də müxtəliflik nəzərə çarpır. Rus və slavyan dillərinin materialları əsasında temporallıq leksik-semantik sahəsinə həsr etdiyi tədqiqatında D.Q.İşuk “temporallığı” belə izah edir: “Temporallıq, bir tərəfdən, obyektiv zamanla, digər tərəfdən, gerçəkliyin zaman münasibətlərinin insanların şüurunda əks olunması, inikasası ilə, yəni konseptual və perseptual zamanla əlaqəli olan obyektiv-subyektiv kateqoriyadır”.

Temporallığa eyni baxış bucağından yanaşmanı, bu kateqoriyanı, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, həm sinxron, həm də diaxron planda tədqiq etməyi vacib sayan E.V.Tarasovanın araşdırmalarında müşahidə edirik. “Obyekt-anlayış-söz” söz üçbucağından irəli gələn “dil zamanı” anlayışını “temporallıq” olaraq qəbul edən E.V.Tarasova həmin terminin məna tutumunu bir qədər genişləndirir: “Dil zamanını insanın dil və ekstra-

linqvistik fəaliyyəti arasında münasibəti müəyyənləşdirən kateqoriyalara aid etmək olar. Dil zamanı real zamanın perseptual zaman vasitəsi ilə ifadəsidir. Yəni temporallıq (dil zamanı) gerçəkliyin xüsusi dərk olunma forması kimi təsəvvür oluna bilən xüsusi özünə-məxsus ikiplanlı obyektiv-subyektiv kateqoriyadır və özündə real, perseptual və individual zamanların xassələrini birləşdirir” (3, s.37).

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “temporallıq” zaman anlayışı ilə əlaqədar olan hər bir şeyin müəyyən vasitə və üsullarla dildə ifadə edilməsidir. Həmin vasitə və üsullar isə müxtəlifdir. Belə ki, zaman anlayışı dildə sözlər, söz birləşmələri, cümlələrlə ifadə oluna bilər.

Dilçilik ədəbiyyatında son zamanlar “bədi zaman” termininə də rast gəlinir. Bu terminin mənə tutumunun müəyyənləşdirilməsində Z.Y.Turayevanın tədqiqatları təqdirəlayiqdir. Müəllifin əsərlərində qrammatik və bədi zaman anlayışının məzmunu müəyyənləşdirilir. Tədqiqatçıya görə, qrammatik və bədi zamanların hər biri ayrıca zaman forması kimi obyektiv, perseptual və fərdi zamanın xassələrini özünəməxsus şəkildə əks etdirsə də, qrammatik zaman iyerarxik cəhətdən daha aşağı səviyyəli kateqoriya olduğu üçün bədi zamana tabedir. Qrammatik və bədi zamanların iyerarxiya münasibətlərini tədqiq edərək, tədqiqatçı belə bir nəticəyə gəlir ki, qrammatik zaman daxilində bir hesablanma nöqtəsi vardır və bütün digər tərz-zaman formaları birbaşa və ya dolayısı ilə ona istiqamətlənir. Bədi zaman sistemi daxilində bir neçə hesablanma nöqtəsinin olması mümkündür.

Müəllifin qrammatik və bədi zaman anlayışları ilə bağlı irəli sürdüyü mülahizələri bir çox cəhətdən mübahisə doğurur. Bu məsələnin araşdırılması digər bir tədqiqatın mövzusu ola bilər. Sadəcə bunu qeyd etmək olar ki, Z.Y.Turayevanın bədi zaman konsepsiyası ilk dəfə olaraq mətnə proyeksiya edilən funksioanal-semantik sahə anlayışına əsaslanır. Mətnə dil zamanının vəzifələri bədi zamanının lay və yarım laylarının münasibətləri vasitəsi ilə ifadə olunur. Bədi zamanın dil zamanını özünə tabe etməsi haqqındakı fikirləri də buradan qaynaqlanır. Məhz bu mülahizələrdən yararlanaraq Z.Y.Turayeva bədi zamanla dil zamanını, deməli, temporallığı eyniləşdirir. Bununla razılaşmaq mümkün deyil, çünki, məlum olduğu kimi, linqvistik planda nitqdə elə bir şey yoxdur ki, dildə olmasın. Cümlələr, sözlər və ya mətnlər hər bir konkret dilin sistemi ilə həmin sistemin səviyyə və vahidlərinin müəyyən iyerarxiyası kimi idarə olunur. Bu səbəbdən dil formalarının, o cümlədən zaman formalarının mətn funksiyası dilin müxtəlif səviyyələrinə aid olan vahidlərin potensialını reallaşdırmaqdan ibarətdir. Bu isə bədi zamanın dil zamanının özünüifadə vasitəsi kimi çıxış etməsi deməkdir.

Dilçilik ədəbiyyatında zaman anlayışının dildə ifadəsi ilə bağlı işlədilən terminlər çoxsaylı olduğu qədər də qarışıqdır. Həmin terminlərin qaydaya salınması üçün çoxlu işlər görülməlidir.

Nəticə

Bu gün zaman anlayışı ilə bağlı olan problemlər aktual olaraq qalır. Zamanın nəzəri məsələləri, zaman problemi hər zaman alimlərin diqqət mərkəzindədir.

Ayrı-ayrı elm sahələrinin zaman problemi ilə bağlı əldə etdiyi nəticələrin ümumiləşdirilməsi məsələləri diqqət mərkəzinə keçirilir. Bunun nəticəsi olaraq, 1966-cı ildə Zamanın öyrənilməsi üzrə beynəlxalq cəmiyyət yaradılmışdır. Bu cəmiyyət fiziki, üzvi, intellektual aləmdə zamanın oynadığı rol ilə maraqlanan, müxtəlif sahələr üzrə alim və tədqiqatçıların peşəkar cəmiyyəti olaraq yaradılmışdır.

Dilçilik ədəbiyyatında zaman anlayışının dildə ifadəsi ilə bağlı işlədilən terminlər çoxsaylı olduğu qədər də qarışıqdır. Həmin terminlərin qaydaya salınması üçün çoxlu işlər görülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Felin zamanları. Bakı, 1961, 137 s.
2. Əliyeva G. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2009, 146 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 279 s.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 446 s.
5. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, 324 s.

Резюме

Малейка Исмайлова

Теоретические вопросы концепции времени

Эта статья посвящена теоретическим вопросам времени, объективного времени и его реализации с помощью грамматических форм времени. Проблема времени всегда привлекала внимание исследователей своей многогранностью. Эта проблема, ставшая уже традицией в науке, никогда не теряла своей актуальности. Лингвистический аспект времени означает, что определенные модели реального времени отражены в языке. В языке время - одна из категорий, определяющих соотношение между лингвистической и экстралингвистической деятельностью человека. Время - одна из категорий, которые выражаются не только через язык, но и в самом языке, в словарном запасе и грамматической структуре. Воспринимаемое время - это отражение реального времени, которое существует объективно. В связи с выражением концепции времени в языке в лингвистической литературе можно встретить термины «языковое время», «языковое время», «грамматическое время», «темпоральность», «художественное время», «время речи», «момент речи».

«Языковое время» следует понимать как систему различных уровней языковых средств, различных языковых единиц и структур, существующих в языке, независимо от воспринимаемого предмета. Это набор способов выражения чувств или времени восприятия с помощью языка. Автор объясняет «лингвистическое время» как «вторичное» понятие, отражающее метадиальную функцию языка.

В лингвистике «грамматическое время» относится к категории глагольных времен. В первоначальном значении термина «грамматическое время», так сказать, произошло сужение.

Термин «темпоральность» происходит от латинского слова «tempus», что означает «время». Термин возник в конце XX века. Основную причину введения этого термина следует видеть в обилии терминов, относящихся ко времени, в лингвистической литературе.

Заслуживают похвалы исследования З.Ю.Тураевой по определению значения термина «художественное время». Содержание грамматических и художественных понятий времени определено в работах автора. По мнению исследователя, хотя каждое грамматическое и литературное время как отдельная форма времени по-своему отражает свойства объективного, перцептивного и индивидуального времени, грамматическое время подчиняется художественному времени, поскольку оно является иерархически более низкой категорией.

Ключевые слова: время, темпоральность, объективное время, языковое время, грамматическое время

Summary

Maleyka Ismayilova

Theoretical Issues of the Concept of Time

This article is about the theoretical issues of time, objective time and its realization with grammatical time forms. The problem of time has always attracted the attention of researchers with its versatility. This problem, which has already become a tradition in science, has never lost its relevance. The linguistic aspect of time means that certain models of real time are reflected in language. In language, time is one of the categories that determine the relationship between human linguistic and extralinguistic activities. Time is one of the categories that are expressed not only through language, but also in the language itself, in the vocabulary and grammatical structure. Perceptual time is a reflection of real time that exists objectively. It is possible to come across to the expression of the concept of time in language in linguistic literature, "language time", "linguistic time", "grammatical time", "temporality", "artistic time", "speech time",

"speech moment" terms.

"Language time" should be understood as a system of different levels of language tools, different language units and structures that exist in the language, regardless of the perceiving subject. It is a collection of ways of expressing the senses or perceptual time by means of language. The author explains "linguistic time" as a "secondary" concept that reflects the metadyl function of language.

In linguistics, "grammatical tense" refers to the category of verb tense. In the original meaning of the term "grammatical time", there was a narrowing.

The term "temporality" is derived from the Latin word "tempus", which means "time". The term originated in the late twentieth century. The main reason for the introduction of this term should be seen in the abundance of terms related to time in the linguistic literature.

Z.Y.Turayeva's researches in defining the meaning of the term artistic time are commendable. The content of the concept of grammatical and artistic time is defined in the author's works. According to the researcher, although each grammatical and literary time as a separate form of time reflects the properties of objective, perceptual and individual time in its own way, grammatical time is subject to artistic time because it is a hierarchically lower category.

Key words: *time, temporality, objective time, language time, grammatical time*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

SABİR YARADICILIĞINDA BƏHRİ-TƏVİL JANRI: TARİXİ TƏKAMÜLÜ VƏ STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vilayət MƏMMƏDOV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 28 yanvar 2021; çapa qəbul edilmişdir: 31 aprel 2021; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2021.

Received: 28st January, 2021; accepted: 31th April, 2021; published online: 30th of June, 2021.

Açar sözlər: Sabir, bəhri-təvil, səcli nəsr, ənənə, orta çağ şeiri

Giriş

Ədəbiyyat tarixində lirik və drammatik növün istifadə sferası aydın sezilməkdədir, lakin epik növün tarixi dövrdə formalaşmasını dəqiq vurğulamaq qərəzli məsələdir. Bu tendensiya bir sıra fərqli mülahizələrin ortaya çıxmasına şərait yaratmışdır.

“Nəzm və nəsr qədim zamanlardan indiyə qədər bədii və elmi yaradıcılıq növlərindən biridir. Belə ki, ədəbi əsərlər yazının meydana gəldiyi dövrlərdən indiyə kimi ya nəzmlə, ya da nəslə yazılmışdır” [11]

Bildiyimiz kimi, lirik növə daxil olan bütün janrlar nəzm üslubunda yazılır. Nəzmdə sözlər, ifadələr mətnin strukturu (qafiyə, ritm, bölgü) ilə həmahəng qurulmalıdır. Nəzmi nəsrədən fərqləndirən cəhət də elə bu qaydaların birgə istifadəsidir.

Nəzmlə yazılan istənilən janrdə əsər az və ya çox dərəcədə sənətkardan bu formaya əməl etməyi tələb edir. Klassik Şərq ədəbiyyatı bütünlükdə nəzm əsərləri ilə rəngarənglik qazanmışdır. Orta çağda yazılan divan ədəbiyyatının bütün şeir şəkilləri XX əsrin ortalarına qədər ədəbiyyatımızın öz mövcudluğunu qorumuş və ədəbiyyatın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, ən qədim dövrdən tutmuş XX əsrə qədər elə bir sənətkar tapmaq olmaz ki, nəzm üslubunda ədəbi-bədii əsər yazmamış olsun. Təəssüf ki, nəsr sahəsində yazılan əsərlərə bunu şamil edə bilmərik. Bu səbəbdən nəsrin tarixi inkişaf qanunauyğunluğu ciddi-cəhdlə tədqiqatlara cəlb edilməli və klassik bədii nəsr mətnlərinin simasında nəsrimizin tarixi ortaya çıxarılmalıdır. Bu barədə bir sıra tədqiqat işləri görülmüşdür. Bununla belə qaranlıq qalan məqamlar hələ də vardır. Fikrimizcə, nəsrin tarixi inkişaf müstəvisində araşdırılması səcli nəsrin və ümumilikdə məqaləmizin tədqiqat obyektini olan bəhri-təvil janrının struktur xüsusiyyətləri və forma elementlərinin sistemli izahında bizlərə yol göstərmiş olacaqdır.

Mirzə Ələkbər Sabirə qədər bəhri-təvil janrı tarixi formalaşma yolu qət etmişdir. Bu formalaşma təbii ki, bu janrdə yazılan ədəbi-bədii nümunələrin təmsalında mövcud olmuşdur. Sabirə qədər yazılmış bəhri-təvillərin ideya-bədii xüsusiyyətləri dövrün ab-havasına uyğun olaraq eşq, məhəbbət və bu xüsusda insanları düşündürən sualların cavabı ilə bağlı olmuşdur. Sabirin bəhri-təvilləri isə istər mövzu-müdəricə baxımından, istərsə də forma-struktur cəhətdən daha təkmil və aktual idi.

1. Nəsrin tarixi-inkişaf qanunauyğunluqları və səcli nəsrin formalaşması

Qeyd edək ki, nəsr sözü orta çağ ədəbiyyatında bədii olmayan əsərlərə aid edilmişdir. *“XIX əsrə qədər ədəbiyyatşünaslıqda çox zaman epik poeziya, dramatik poeziya, lirik poeziya anlayışlarından istifadə olunmuşdur. Qədim və orta əsərlərdə isə əsasən yazı*

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: vilayetmemmedov1995@gmail.com

bədii, tarixi-xronika səciyyəli əsərlər, fəlsəfi xarakterli dialoqlar, natiqlərin danışıqları, yol qeydləri nəsr dilində yazılırdı. Bu dövrlərdə aşağı təbəqənin "janrı" hesab olunan komik əsərlər, farslar, satiralar da nəsr dilində yazılırdı" [11].

Burada haşiyə çıxıb bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, nəsr üslubunda satiranın istifadəsi gələcəkdə Sabir tərəfindən bəhri-təvillərdə inqilabi-satirik ideyaların ifadəsinə gətirib çıxardı. Bu da özlüyündə şairin ənənəyə bağlılığı kimi dəyərləndirilə bilər.

Onu da əlavə etmək lazımdır ki, erkən əsrlərdə nəsr anlayışı da müstəqil ədəbi-nəzəri anlayış kimi ardıcıl şəkildə işlənmirdi. Nəsr dili öz formasına görə az-çox şeir dilinə yaxınlaşırdı. Nəsrə yazılan bu əsərlərin dilində, quruluşunda ritmika, pauza, bölgü əlamətləri özünü göstərirdi. Bu əsərlər sərbəst nəsr dilində yazılsa da, orada misraların sonu sanki qafiyələnir, qafiyəyə oxşar sözlərlə bitirdi [2, s. 9].

Bəzi elmi-nəzəri mülahizələr nəticəsində tədqiqatçılar milli nəsrimizin tarixini XIX əsrdən başlamaqla onu zaman baxımından "gəncəşdirir" və bununla nəsr yaradıcılığı ilə məşğul olmuş sənətkarların irsinə kölgə salırlar.

Bu mülahizələr içərisində Mir Cəlalın "Füzulinin poetikası" monoqrafiyası nəsrimizin yaranma tarixinə müsbət baxış bucağı ilə seçilir: *"Qədim ədəbiyyatımızda bədii nəsrimizin zəif və əhəmiyyətsiz bir səviyyədə olmasını təsdiq edən, demək olar ki, ümumi bir rəy vardır. Bu fikir ancaq nəsrimizi şeirimizə nisbətən götürdükdə doğru olar. Bu qeyd heç də qədim nəsrimizin tarixi əhəmiyyətini azaltmur"* [6, s. 137]

Nəsrin inkişaf tendensiyası tədriclə Şərq düşüncəsi, eləcə də Qərb formalizminin təsiri altında yeni-yeni məzmun-forma xüsusiyyətləri qazanmış və müstəqil janr kimi ədəbiyyatda layiqli yerini tapmışdır.

"S.Əsədullayev də, Q.Xəlilov da "Azərbaycan bədii nəsrinin ilk nümunəsinin XII əsrə – "nəsrin ustası" hesab edilən Xaqani Şirvaninin qələminə məxsus olduğunu" bildirirlər. Sonra nəsrin yeni inkişaf mərhələsi Füzulinin, XIX əsrin birinci yarısında A.Bakıxanovun və İ.Qutqaşının, ikinci yarısında isə M.F.Axundovun adı ilə bağlanılır" [2, s. 12].

Qədim və orta çağ nəsr əsərləri indiki nəsr anlayışından köklü surətdə fərqlənirdi. Belə ki, nəsr "sərbəst üslub" adlandırılan ədəbiyyatşünaslar nəsr əsərində fikrin ümumi ifadəsinə xidmət edən cümlələrin düzülüş qaydalarını gözləməklə hər hansı ahəng, ritm anlayışını tələb və qəbul etmirdilər. Nəsr dilini inversiyasız, ahəngiz, bölgüsüz, ritmsiz, qafiyəsiz olması məsələsinə əsaslanırdılar. *"Lakin "səcli nəsr", yazı mətnlərini və sənədləri yazıya alan katibi-münşiyə görə "münşiyənə-üslub" adlandırılmış axıcı və şairənə üslub anlayışı ortaya çıxdı. Səc anlayışı tarixən ədəbi forma olub"* [9]

Şərq ədəbiyyatının tarixi inkişafına nəzər salsaq görə bilərik ki, səc forma olaraq özünü doğruldub. *"Ərəb və ümumən Şərq şeirində istifadə olunan əruz vəzni səcdən törəmə və ya başqa cür adlandırsaq formalaşma bir vəzndir. Şirvani Ədillinin bu haqda qeydlərinə nəzər salaq:*

- Ərəb şeirinin "səc" forması;
- Ərəb şeirinin "rəcəz" forması;
- Ərəb şeirinin erkən əruz forması (VI-VIII əsrlər).

Ərəb şeirinin qədim forması sayılan "səc" şeir formasının bu günə gəlib çatmış nümunələrindən görmək olar ki, "səc" şeirində misralar nəinki vahid ritmik quruluşa malik olmamışdır, hətta heca sayı və bölgülər də misralarda biri-birindən fərqlənmişdir. Qafiyələnmə isə bu şeir formasında mövcud olmuşdur. Ona görə də "səc"-i "qafiyəli nəsr" də adlandırırlar" [1, s. 3].

Səcli nəsrdə qafiyəli və ritmik forma, lirik elementlər çoxluq təşkil edirdi. Nəzmin ruhunu formalaşdıran ritm və qafiyə səcli nəsr nümunəsini rəvan və axıcı hala salırdı. Beləliklə, nəsrdə qafiyə və ritmin cümlədə verilməsi lirik-epik ünsürlərin əlaqələnməsini təşkil etmişdir. Həmçinin bu, yazılan mətn nümunəsinə bədilik qataraq onu elmi-

publisistik əsərdən köklü surətdə fərqləndirirdi.

“Nəsrdə intonasiya ilə ritmi bir-birinə qarışdırmaq olmaz, onlar fərqli anlayışlardır. Müəllifin və personajların nitqi ritmik baxımdan deyil, intonasiya etibarilə fərqlənirlər. Nəsrli poeziyaya yaxınlaşdıran təkcə ritm deyil, həm də metaforadır. Bu metafora zaman və məkanda yerdəyişmələri bir kontekstdə birləşdirib inteqrallaşdırır” [10] beləliklə, bu elementlər səcli nəsr nümunəsini quruluq və statik intonasiyadan qurtarmış olur.

Səcli nəsrin yazıya gətirilməsi islami hadisə kimi xarakterizə edilməlidir. İslamın müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərimin mətn strukturu səcli nəsr formasında qələmə alınmışdır. Bu dini mətnləri, ayələri, qissələri daha oxunaqlı edirdi. *“Klassik ədəbiyyatda səc adlandırılan ədəbi-bədii ifadə tərzini Qurandan götürülmüş və olduqca geniş miqyasda istifadə edilmişdir. Şairlər və nasirlər, hətta tarixçilər öz əsərlərində səc sənəti vasitəsilə zəngin fəsaht və bəlağət yaratmışdılar. Nəsrə və şeirə səc sənəti böyük ustalıq hesab edilmiş, öz qələmini qüdrətini göstərmək istəyən şairlər bu sənətdən istifadə etmişdilər. Ümumilikdə səc ritmik şeir qurumudur”* [5, s. 165]

Təsədüfi deyildir ki, İslamın ilk dövrlərində formalaşdığı güman edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında verilən şeir parçaları da səcli nəsrin gözəl nümunəsi kimi dəyərləndirilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda şeirlərin olması, bu abidənin poetikasından və ondan irəli gələn ideyalardan danışmaq zərurəti yaradır. Bəzi qorqudşünaslar hətta belə güman edirlər ki, epos ilkin variantda, ümumiyyətlə, şeirlə yazılmışdır. Sadəcə olaraq sonra söyləyənlər və yazıya alanlar şeir variantını tam yadda saxlaya bilməmiş və nəticədə gah şeirlə, gah da nəslə üzünü köçürmüşlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik duyumu öz bədii ifadə vasitələri, söz seçimləri, zərbi-məsəlləri, atalar sözləri, leksik-semanatik ahəngi, fikir ardıcılığı, cinasları, bənzətmələri ilə klassik poeziyamıza keçmiş və klassiklərimiz zəngin ədəbi irs kimi ondan lazımınca bəhrələnmişlər. *“Gəlimli, gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya” kimi deyimlər həm də qədim dövr mənsur şeirimizin ilkin nümunəsidir. Bu deyimlərdə həm ideya, həm məzmun, həm də poetik düşüncə öz əksini tapmışdır. Məhz həmin poetik-fəlsəfi düşüncə sonra əksər klassiklərimizə ideya istiqaməti vermişdir”* [3, s. 19]

Orta çağ Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr ilk olaraq Əfzələddin Xaqaninin məktublarında və “Töhfətül-İraqeyn” əsərində fraqmentlər şəklində nəzərə çarpır. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında nəsr əsərləri yazmaq ənənəyə çevrilməsə də, bir sıra dəyərli örnəkləri mövcuddur. Məsələn, XIV əsrdə həm də nəsr əsərləri yazmış Mustafa Zərir “Fütuhati-Şam” adlı mənsur əsəri ilə tanınmışdır.

Orta çağ nəsrimizin zənginləşməsində Məhəmməd Füzulinin böyük xidmətləri olmuşdur. Şairin ana dilində “Şikayətnamə”, fars dilində “Səhhət və Mərəz”, “Rindü Zahid” kimi əsərləri klassik bədii nəsrimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Məhəmməd Füzulinin Kərbəla hadisələrindən bəhs edən “Hədiqətüs-süeda” adlı əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında ilk iri həcmə malik olan bədii nəsr nümunələrindən sayılmağa layiqdir. Ustad şairin özünəməxsus bədii xüsusiyyətə malik olan məktubları da nəslə qələmə alınmışdır. Nəhayət, Füzulinin “Şikayətnamə” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk orijinal bədii nəsr nümunəsi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Füzulinin məşhur “Şikayətnamə” əsərində romantik üslubla bədii-realist elementlərin bir yerdə ifadə olunması həm də orta çağ Azərbaycan ədəbiyyatında üslub dəyişmələrinin bir örnəyidir. *“Füzulinin “Şikayətnamə”si Azərbaycan ədəbiyyatında dövrəyə, ictimai mühitə müdaxilə etməkdə romantik üslubun şikayəti, realist meylin ədaləti idi”* [10]

XIX əsrdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında romantik bədii nəsr və realist hekayəçilikdə Füzulinin bədii nəsr təhkiyəsindən istifadə olunmuşdur. *“Cəlil Məmməd-quluzadənin sözləri ilə desək, şeirdə olduğu kimi, nəsrə də yazıçılarımızın “Füzuli gəlib durur gözünün qabağında”. Bu mənada “Şikayətnamə” Azərbaycan ədəbiyyatında bədii*

nəsrin mükəmməl bir başlanğıcıdır” [10]

Füzulinin “Şikayətnamə” əsəri bədii olmaqdan əlavə, bioqrafik bir əsər sayılmaqdadır. Belə ki, qəlb şairi Füzuli bu əsəri real olaraq öz başına gələn bir hadisənin təəssüratı üzərində qələmə almışdır. “Şikayətnamə” əsəri məktub şəklində ünvanlandığı üçün “Nişançı paşaya məktub” adı ilə tanınmaqdadır. Tarixi məlumatlara əsasən, Osmanlı hökmdarı Sultan Süleyman şairlə görüşündən sonra ona 9 axça gümüş pul ayırmış, lakin şair idarələrdə yaranan süründürməçilik və özbaşnalıq nəticəsində bu miqdar pulu ala bilməmiş, nəticədə qarşılaşdığı bu vəziyyəti Nişançı Paşaya bildirmişdir.

Əsərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şair başına gələn real hadisəni məktub formasında ünvanlamaqla bərabər, həm də şikayətinin yüksək bədii dil, gizli satirik üsulla ifadəsinə nail olmuşdur. Nəsrin qafiyə quruluşu, məzmunun konkretliyi, fikir sərrastlığı bu əsərin bədii məziyyətlərindəndir. Mətnin daxilində məzmun konkretliyi, süjet müəyyənliyi, dil işarəviliyi bütöv bir sistem yaradır və nəsrin tamlığına yardım edir. Füzulinin nəsr yaradıcılığı epoxal səciyyə daşımaqla bərabər professional bədii nəsr nümunələrinin yaranmasında qaynaq rolunu oynamışdır.

XX əsrə qədər səcli nəsr üslubu müəyyən əsərlərin timasında mövcudluğunu davam etdirmişdir. XVIII ərdə yaşamış Möhsün Nəsrinin “Lisanüt-teyr” (Quşların dili) əsəri səcli nəsrin ən dəyərli nümunələri sırasında yer almaqdadır.

XX əsr ədəbiyyatında forma, məzmun, üslub, dil, ideya-estetik dəyər baxımından zəngin və rəngarəng olan Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı sanki klassik Şərq ədəbi ənənələləri və yeni dövr ədəbiyyatını sintez etmişdir. Buna görə də bəzi tədqiqatçılar Sabir yaradıcılığını iki mərhələyə ayırırlar. Birinci klassik dövr ədəbiyyatının təsiri ilə yazıb-yaratdığı dövr, ikinci mərhələ isə yeni inqilabi düşüncə yüklü ədəbi nümunələrin yarandığı dövr. Əslində Sabir yaradıcılığının belə bölgüsü natamam təsəvvür yaradır. Sabirin istər qəzəllərində, istərsə də satira tipli şeirlərində klassik ənənənin davam və inkişafını görür, bu təsirlənməni sezə bilir.

2. Nəzm və nəsr elementlərinin sintezi səciyyəli bəhri-təvil janrının Sabir yaradıcılığına qədər keçdiyi yol

Gördüyümüz kimi, orta çağ ədəbiyyatında bədii-nəsr formasında yazılmış nümunələrdə səcli nəsrə geniş yer verilmişdir, demək olar ki, bütün nəsr əsərləri səc formasında yazılmışdır. Tədqiqatçı alim Mahirə Quliyevanın sözlərinə görə, bu ədəbi-bədii forma poeziyada “daxili qafiyəlilik” adı altında istifadə edilmişdir. *“Azərbaycan klassik ədəbiyyatında ilk dəfə Nəsimi bu sənətdən istifadə etmişdir” [5, s. 166]*

“Bəhri-təvil müəyyən vəzlərdə, lakin qəlibsiz deyilən və sonları qafiyəli olan cümlələr şəklində nəsr formasıdır, həcmcə bir-iki səhifədən artıq olmur, axıcı üslubda yaradılır; cümlələri, hətta çox ifadələri həm qafiyə olduğuna görə birnəfəsə oxunur” [10] Sabirə qədər bu üslubda bir sıra sənətkarlar qələmini sınımış və poetik dəyəri yüksək, ideya-məzmun cəhətdən kamil bədii nümunələr ərsəyə gətirmişlər. Bu görkəmli sənətkarlardan bir də Seyid Əbülqasım Nəbati olmuşdur.

XX əsrin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Nəbati klassik Şərq ədəbiyyatının layiqli davamçılarından biri idi. Nəbati əsərlərini həm klassik poeziya, həm də aşıq şeir üslubunda yazmışdır.

Nəbati XIX əsr ədəbiyyatımızın tarixinə sufi-panteist düşüncələri ictimai həyatla, maddi aləmlə bağlayan, klassik Şərq ənənələrini şifahi xalq ədəbiyyatı ilə sintez edən görkəmli sənətkar kimi tanınmışdır. Şairin ədəbi külliyatı həm ideya məzmun, estetik ideyal, həm də forma-struktur və sənətkarlıq keyfiyyətləri baxımından xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır. Nəbati yaradıcılığı həmçinin xəlqiliyi ilə seçilir. Xalq ruhlu, heca vəznli şeirlərin çoxluğu, sadə dil-üslub xüsusiyyətləri Nəbati yaradıcılığının özəlliklərindəndir. Bununla belə, şair klassik üslubda qəzəl, qəsidə, müxəmməs və s. janrlarda əsərlərlə

yaradıcılığını zənginləşdirmişdir.

XIX əsrdə bəhri-təvil yazmaq ənənəsini Nəbati yaşatmışdır və onun bəhri-təvili struktur-forma baxımından Sabirin bənzər quruluşlu əsəri ilə əsləşir. Ritm, söz sonu şəkilçiləri, qafiyə quruluşu fərqli xüsusiyyətləri ilə öz dövrü üçün yenilik xarakterli idi. XX əsrdə Sabir bəhri-təvili birdən yarana bilməzdi, sözsüz ki, Nəbatinin bəhri-təvil yaradıcılığı Sabir üçün bir mənbə, qaynaq rolunu oynamışdı. Əsərin nümunələrə nəzər salmaq:

“Mənbəyi-çəşməyi-hər kəlmə ki, cari ola bir nitq-bəyan ya ki, lisandan adıdır o bizim Allahi-əzimin ki, onun mərhəməti, lütfü üzündən yaranıb növi-bəşər, əqlü-hünər, qüvvətü idrak, üzündə iki göz, həm iki qaş, üz necə üz, misli-qəmər, qaməti bir sərv, beli tük kimi bir incə kəmər, baş kasası əql, bəsirət yeri, huş mərkəzi, onda eşidib duymağa bir cüt də qulaq, sonra dodaq, ləb necə ləb, ləli-Bədəxşan, xəti də ənbəri-reyhan, çəkilibdir iki səf kirpiyi bir güclü qoşuntək gözün ətrafını hişz etməyə, bir püstə kimi qönçeyi-xəndan bir ağız ki, nə deyim vəsfini, gövhər kimi dişlər düzülüb hər biri bir ləl ilə mərcan, hələ o gərdənə bir bax, ola bilməz ona tay, heç də sürəhi, nə də mina, o boyu, qaməti rəna, tökülüb çiyinə geysuləri zəncir kimi, sünbül kimi, bəh-bəh, belə bir ətr, tərəvət və nəzakətlə qəra rəngi o yəlda gecəsindən də gözəldir, deyək əhsən elə bir xaliqə ki, xəlf eləyibdir onu, həm də nə görürsən bu cahanda tək onu sənətinin, qüdrətinin hasilidir...” [8, s. 205].

Bir qismi ilə tanış olduğumuz Nəbati bəhri-təvili ideya-məzmun cəhətdən Sabirin əsərindən köklü surətdə fərqlənir. Sabir satirik idi, inqilabi ruhlu idi, barışmaz idi, onun diqqətini cəmiyyətin gözəllikləri deyil, eybəcərlikləri çəkirdi. Sabir bunları satira atəsinə tuturdu, elmsizliyi, sxolastikanı, fanatizmi bəhri-təvilin yüksək ritmi altında əzib keçirdi. Müqayisəyə cəlb etdiyimiz əsərlərin ortaq cəhətləri, təbii ki, forma, ritmik konstruktiv elementlərin eyniyyəti olur. Nəbati Allahın yaratdıqlarını vəsf edir, ən kamil və gözəl varlıq olan insanı təsvir edirdi, insanla bərabər dünya nemətlərinə heyranlığını bildirirdi.

XIX əsrdə digər bəhri-təvil nümunəsinə Qarabağ ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələrindən biri, Xan ailəsinə mənsub olan Abdulla bəy Asi yaradıcılığında rast gəlirik. Abdulla bəy dərin biliyə, geniş poetik düşüncə tərzinə sahib və ərəb, fars, cığatay dillərini bilməsi baxımından çoxçeşidli yaradıcılıq imkanlarına malik sənətkar olmuşdur. Abdulla bəy Asi XIX əsrdə klassik Şərq ədəbi ənənələrini davam və inkişaf etdirməsi baxımından çox dəyərli ədəbi-bədii əsərlərə öz imzasını atmışdır. Dil-üslub baxımından sadəliyi ilə seçilən bu poetik parçalar həmçinin ənənəvi qəliblərin üzərində inşa edilmişdir. Bununla bərabər bəhri-təvil janrında şeir yazmaq Abdulla bəy üçün də yeni bir hadisə sayılmalıdır. Şair öz bəhri təvilini daxili qafiyəlilik prinsipi üzərində qurmuşdur:

*“Saqiya, ey büti-zərrinkəməri sərvə səmənbər,
Sənəmi-qönçədəhən, simbədən, mahi-münəvvər
Üzü lələ, gözü alə, dodağı qəndi-mükərrər,*

Dolanım başına, bəsdir bu təğafül, bu təkahül, yetişib bəhar, açdı bu gün lələvu sünbül, ucalıb cəh-cəhi-bülbül, yetişib göylərə qülqül, açılıb nəstəranü gül, səmənü mövrədi-qərənfil...” [4, s. 105] Əsər gözəlin zahiri gözəlliyinin təsviri ilə başlayır. Öz axıcı, ritmik tərzi, sözsonu şəkilçilərin istifadəsi baxımından Sabirin bəhri-təvili ilə oxşarlıq təşkil edir. Lakin, mövzu baxımından Sabir öz qələm üslubuna sadıq qalaraq tənqidi üslubi fikirlərini bəhri-təvillərində oxucularına çatdırmışdır.

3. Sabir yaradıcılığında bəhri-təvil: ideya-struktur xüsusiyyətləri

Bəhri-təvil janrında yazılan bədii mətnlərin müqayisəli təhlili onu göstərir ki, satirik üslubun bu şeir şəklinə istifadəsi Sabir yaradıcılığına xas bir xüsusiyyət olmuşdur.

Sabirin yaradıcılığında üç səc ədəbi-bədii formasında olan “bəhri-təvil”ə rast gəlirik. Sırayla hər bir ədəbi nümunənin ideya-estetik məramını aydınlaşdırmağa çalışaq:

“Ey fələk, zülmün əyandır, bu necə dövri-zamandır ki, işim ahü fəğandır, məni yan-

dırma amandır, gözümlün aşqi rəvandır, ürəyim dopdolu qandır, hamı qəmdən bu yamandır ki, neçə əhli-qələmlər, buraxıb canıma qəmlər, qarışıb dərd-bəhəmlər, ürəyim indi vərəmlər, qəzetə, jurnala bu küfri-şiyəmlər necə cürətlə rəqəmlər yazıb islamə sitəmlər eləyirlər ki, gərək aləmi-islamda, hər ölkədə, hər şəhərdə, dinarüdirəmlər saçılıb, məktəbi-nisvan açılıb, qız balalar məktəbə hazır olalar, elmdə mahir olalar, fəzldə bahir olalar, başdan-ayağa geyələr don, gedələr məktəbə on-on, dutalar şiveyi-bidət, oxuyub nəhvlə hikmət, alalar dərsi-təbabət, bilələr cümlə kitabət, edələr yazmağa adət, itə ismət, bata iffət, aman, ey vah!...

*Budur aləmi-nisvan
Budur hali müsəlman
Gərəkdir edə məhbud
Öz övladını insan!
Sən əmma, hələ qanma!
İnanmırsan, inanma!
Fərəhlən əmələndən,
Utanmırsan, utanma!” [7, s. 82]*

Məcəzi mənada fələyə xitabən deyilmiş misralarda Sabirin fərqi üslubu qabarıq şəkildə görünür. Bəhri-təvil nümunəsində şair XX əsr cəmiyyətindəki nöqsanlı təzahürləri tənqid edir və bu durumdan şikayət notları aşkar sezilir. Sabirin bütün yaradıcılığı boyu toxunduğu məsələlərdən biri də qadın hüquqsuzluğu olmuşdur. Bu səbəbdən bəhri-təvildə bir qəhrəman surəti yaradılır və olanları o nəql edir. Sabir yaradıcılığında hadisələri qəhrəmanın öz dilindən vermək üslubu və elə öldürücü gülüşü də özünə ünvanlamaq tərzini hər zaman ön planda olmuşdur. XX əsr insanına: “*fələyin zülmü ayan-dır. Bu necə dövrü-zamandır?*”-deyə şair bu suallara cavab tapmağa çalışır. Şair dövr insanına, böyükdən kiçiyə hər kəsə “*elmdə mahir*” olmağını arzu edir, lakin bu yolda duranların maneəsi çox böyükdür. “*Salıb aləmə pərşax, bunlar lal ola, ey kaş, düşə baş-larına daş!*” deyən qəhrəman mənəvi rahatlıq tapmaq istəyir.

Sabir yaradıcılığında yer alan ikinci bəhri-təvil nümunəsi də öz ideya-estetik məra-mına görə birinci nümunədə qaldırılan məsələlərin yeni biçimdə inkişafı kimi xarakterizə edilə bilər. Məsələn: “*Ey əzizim, xələfim, mayeyi-izzü şərəfim, ruhi-rəvan, munisi-can, tabü təvan, tazə cəvanım ki, on ildən bəridir ömri-giranmayəmi, yalnız demirəm, dinimi, imanımı, insafımı, vicdanımı, irfanımı, həm canımı da, cümlə qonum-qonşu deyil, el də bilir ki, sənə vəqf eyləyib, şamü səhər, hər nə qədər, rəncü kədər, xeyrü zərər, fitnəvü şər səndən ötər dövrü-qədərdən yetişibdirsə mənə, canıma minnətlə qəbul etmişəm, ancaq atalıq həqqimin ifası üçün, mehrü məhəbbətlə, nə izzətlə, nə halətlə sənə tərbiyə təlim edərək, sərvə qəddin bəsləmişəm, canü dilimdən səni çox istəmişəm...*” [7, s. 84]

Burada tam fərqli bir xarakter görürük. Satirik tipin bu danışq tərzini məzmununa və ideyasına görə tamamilə yeni və orijinaldır. Nadan ata oğlu üçün çəkdiyi əziyyətləri mübaliğəli biçimdə dilə gətirir və bu əmələndən razılığını ifadə edir: “*...bir para surf axmaq olub öz gözünün nuru olan sevgili övladını tədrislə təzyiq eləyən cahilü gümrah atalar tək səni zindani-mədarisdə müqəyyəd eləyib, vicdanını məhdud qılıb ruhunu incitməmişəm, zəhmətinə bitməmişəm, küçədə, bazarda öz qəsdinə iqdəm edərək, hər günü bayram edərək, günləri axşam edərək, xoşladığın tək dolanıb, gəzməyinə razı olub, mən səni bir sənətə də qoymamışam, hər gecə hər yerdə qonaq qalmağımı, zövqü səfa almağımı, zurna, qaval çalmağımı xoşlamışam, öz başına boşlamışam...*” [7, s. 84]

Özündən bixəbər bu atanın dilindən söylənilən bu etiraflar əslində satirik dillə özünü ifşadır. Bu tipdə qəhrəmanlar Sabir yaradıcılığında bizə yad deyildir. “*Vay bu imiş dərsi-üsuli cədid?*” deyə hayqıran, “*Oxutmuram, əl çəkin!*” deyə etiraz edən tipik qəh-

rəomanlar nəinki XX əsr cəmiyyətinin həmçinin indiki dövrün dırnaqarası qəhrəmanlarıdır. Sabir belə mənəviyyat sahiblərinə qarşı barışmaz mövqe sahibi idi: “...*həmd xudaya ki, olubsan belə qüvvətli, məlahətli, şücaətli cəvan, şiri-jəyan, bəbri-bəyan; vəqt o zamandır dəxi bundan belə bir ad çıxarıb, iş bacarıb, ilxi qovub, mal aparıb, dəhrə qiyamət qoparıb, yolları məsdud eləyib, aləmi məhdud eləyib, hasili-məqsud eləyib, sən məni xoşnud eləyib adəti-quldur olasan, yol vurasan, el qırasan...*” [7, s. 84]

Əsərin qəhrəmanı ömrünü, gününü sərf edib böyütdüyü oğlundan ancaq çapqıncılıq, oğurluq və quldurluq umur. Bu hünər qoçuluq ənənəsinin cəmiyyətin psixologiyasına müsbət bir hal kimi daxil olmasından qaynaqlanır. Cəmiyyətdə bu məşğuliyyət hünər etalonu kimi idrak edilirdi. Ümumilikdə Sabir bəhri-təvillərində ifadə olunmuş ideyalar taleyüklü məsələlərin həllinə yönəlik məqsədlər güdmüşdür. Sabir hər zaman xalqın ağır vəziyyətinə yanan olmuş, bu vəziyyəti yaradanları öz öldürücü tənqil silahı ilə zərərsizləşdirmək istəmişdir. Bu mübarizə üsulu bəhri-təvillərinin də ideya-bədii xüsusiyyətlərinin bir məqsədə və amala xidmət etməsi ilə nəticələnmişdir.

Bəhri-təvil janrında satirik üslubun istifadəsi XX əsrdə Baba Pünhan yaradıcılığında çoxçeşidli ideya-estetik dəyərlər prizmasında öz əksini tapmışdır. Baba Pünhan da öz növbəsində bu axıcı janrdan istifadə edərək cəmiyyətin qaragurçü nöqtələrini vurmağa çalışmışdır. Bu bir növ Sabir məktəbinin şəfəqləri altında boy atan ideyaların inkişaf etməsi idi. “*Yazıram mən həyacannan, danışım mən bu zamannan, danışım mən qocamannan və yamannan və yalannan, neçə istilni cavannan. Dəyişibdir bu cəmiyyət, bu təbiyyət, bəşəriyyət, mədəniyyət, azalıb burda hərərət, edirəm mən belə söhbət. Dəyişib indi bu dövrən, həmi oğlan, həmi canan, bilirəm ki neçə insan beləcə həddin aşıbdi, çoxu çoxdandı çaşıbdı, alışıbdı, tutuşubdu, çoxu qalmaqdadı lağda, mədəniyyətdən uzağda, siqaretlərdə damağda, guya bunlar da ağıl var, qudurublar açıq aşkar, geyinib gör necə şalvar, pozulub indiki qızlar, elə oğlanlarımızda, bu müsəlmanlarımızda pozulubdu...*” [12]

Bu bəhri-təvil nümunəsində cəmiyyətin hər təbəqəsinin məhvə sürüklənməsinin acı etirazı hiss olunur. Şair bu detalları həyəcan dolu notalarla qələmə alır və bu notalar bizə Sabirin simfoniyasını xatırladır.

Son olaraq qeyd edə bilərik ki, XX əsrin böyük şairi, yüksək ideallar sahibi Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığının hər cümləsində qədim ədəbi ənənələr, qədim dəyərlər və xalq ruhu yatırdı.

Nəticə

Son olaraq bunu qeyd edə bilərik ki, Sabirə qədər bəhri-təvil janrı tarixi formalaşma yolu keçmişdir. Bu formalaşma, təbii ki, həmin janrdan yazılan ədəbi-bədii nümunələrin timsalında mövcud olmuşdur. Sabirə qədər yazılmış bəhri-təvillərin ideya-bədii xüsusiyyətləri dövrün ab-havasına uyğun olaraq, daha çox məhəbbət mövzusunda və onunla əlaqəli insanları düşündürən sualların cavabı şəklində olmuşdur. Sabirin bəhri-təvilləri isə istər mövzu-müdəricə baxımından, istərsə də forma-struktur cəhətdən daha təkmil və aktual idi. Sabir bu janrın tarixi inkişafının izləmiş və XX əsrdə bədii dəyəri yüksək üç bəhri-təvil nümunəsi ərsəyə gətirmişdir. Hər biri cəmiyyətin müəyyən bir probleminə köklənməklə yanaşı, bir amala – elmin və maarifin təbliğinə xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ədilli Ş. Əruz vəzninin sadələşdirilmiş qəlibləri. Bakı: Adiloğlu, 2011, 50 s.
2. Ənvəroğlu H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
3. Həbibbəyli İ., İbrahimov, S. Orta əsrlər Vahid Şərq ədəbi prosesi. I c., Bakı: Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya, 2018, 474 s.
4. Kərimov R. Abdulla bəy Asinin həyat və yaradıcılığı. Abdulla bəy Asi şeirləri. Bakı: Nurlan, 2009, 210 s.

5. Quliyeva M. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 2010, 400 s.
6. Mir Cəlil. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Maarif, 1994, 170 s.
7. Sabir M.Ə. Nəpəhnəmə. 2 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 480 s.
8. Şirvani, S, Ə., Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 400 s.
9. <http://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/7117-nesrde-ritm>
10. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2017/dekabr/567050.htm>
11. <https://azkurs.org/baba-babazade.html?page=2>
12. <https://www.dispute.az/topic/643223-b%C9%99hri-t%C9%99hvil/>

Резюме

Виляят Мамедов

***Жанр бəхри-тəвил (проза в стихах) в творчестве Сабир:
Историческая эволюция и особенности структуры***

В статье представлена характеристика жанра «бəхри-тəвил», рассматриваются закономерности исторического развития, формирование, формы применения, проводится сравнительный анализ произведений, написанных в этом жанре, уделяется особое внимание жанру, содержащему особенности поэзии и прозы.

Как известно, Сабир, испробовав перо во многих жанрах литературы средних веков, наряду с новаторской позицией в азербайджанской литературе XX века остается верным восточной литературной традиции. Его широкие знания творчества мастеров классики способствовали глубокому пониманию старых форм стихосложения и появлению новых художественных произведений в этой форме. Одним из жанров, связывающих его с классической поэтической традицией, является бəхри-тəвил. Если даже в литературе XX века Азербайджана эта форма стиха была связана с именем Сабир и стала известна благодаря ему, первые образцы этого жанра встречаются также в ранние века в творчестве целого ряда мастеров слова. Однако образцы бəхри-тəвил, написанные в ранние века, с точки зрения формы и содержания до Сабир пережили эпоху развития.

В результате сравнительного анализа примеров «бəхри-тəвил», задействованных в исследовании, становится ясно, что Сабир представил сатирический метод и в этой форме. Чтобы искоренить недостатки общества, социальные болезни и религиозное схоластическое мышление, Сабир нужна была форма поэзии, основанная на беглости, удобочитаемости, ритме и внутренней рифме. Хотя Саджли имеет древние корни в выражении сатирического стиля в прозе, Сабир использовал эту идею более профессионально. Поэтому в статье этим вопросам уделяется особое внимание. Таким образом, Сабир, известный в азербайджанской литературе XX века как достойный продолжатель восточной поэзии, доказывает свои научные и теоретические взгляды своим богатым и многогранным творчеством.

Ключевые слова: Сабир, бəхри-тəвил, саджлинская проза, традиция, средневековая поэзия

Summary

Vilayat Mamedov

***Behri-tevil (prose in verse) genre in Sabir's work:
Historical evolution and structural features***

The article presents the characteristics of the genre "behri-tevil", examines the patterns of historical development, formation, forms of application, conducts a comparative analysis of works written in this genre, pays special attention to the genre containing the features of poetry and prose.

As you know, Sabir, having tried his pen in many genres of literature of the Middle Ages, along with an innovative position in Azerbaijani literature of the 20th century, remains faithful to the eastern literary tradition. His broad knowledge of the work of classical masters contributed to a deep understanding of old forms of versification and the emergence of new works of art in this form. One of the genres connecting it with the classical poetic tradition is behri-tevil. Even if in the literature of the 20th century of Azerbaijan this form of verse was associated with the name of Sabir and became known thanks to him, the first examples of this genre are also found in the early centuries in the work of a number of masters of the word. However, the samples of behri-tevil, written in the early centuries, from the point of view of form and content, before Sabir survived an era of development.

As a result of a comparative analysis of the examples of "behri-tevil" involved in the study, it becomes clear that Sabir presented the satirical method in this form as well. To eradicate the flaws of society, social diseases and religious scholastic thinking, Sabira needed a form of poetry based on fluency, readability, rhythm and inner rhyme. Although Sajli has ancient roots in expressing the satirical style in prose, Sabir used this idea more professionally.

Key words: *Sabir, bakhri-tavil, sadjlin prose, tradition, medieval poetry*

Məsul katib fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ TƏZKİRƏSİNDƏ FÜZULİYƏ MÜNASİBƏT

Aynur MƏMMƏDOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 5 yanvar 2021; çapa qəbul edilmişdir: 8 aprel 2021; online-da çap edilmişdir: iyun 2021.

Received: 5th January, 2021; accepted: 8th April, 2021; published online: 30th of June, 2021.

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, lirik əsərlər, Füzuli, təzkirə

Giriş

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri, qüdrətli sənətkar Seyid Əzim Şirvani klassik poeziya ənənələrini yaradıcılıqla davam etdirib, ədəbiyyat tariximizdə realist şair kimi şöhrət qazanmışdır. O, cəmiyyətin sosial problemlərini qorxmada tənqid edən satirik, tərbiyəvi və əxlaqi mənzum hekayələr və təmsillər müəllifi, nəhayət, ədəbiyyatşünas-təzkirəçi kimi məşhurdur.

Seyid Əzim Şirvaninin Füzulinin bədii irsinə dərinlikdən bağlı olmuş və öz təzkirəsində də ona münasibət bildirmişdir.

1. Seyid Əzim Şirvani və onun təzkirəsi

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində önəmli bir mərhələdir. Bu mərhələdə ənənə və novatorluq bir-biri ilə əlaqəli idi. Həmin dövrün poeziyası yeni formalarda əks olunurdu. Bununla bərabər yazılan şeirlər tarixi köklərinə bağlı idi. Bu dövrdə yazıb-yaradan şairlərin yaradıcılığında həm xalq şeiri üslubunda olan bayatı, qoşma, gəraylı, həm də klassik janrlar olan qəzəl, qəsidə, qitə, müxəmməs var idi. XIX əsr şairlərinin yaradıcılığında yeni ədəbiyyat formalaşdırmaq istəyi nə qədər güclü olsa da, divan ədəbiyyatının təsiri də az deyildi. Bu dövrdə şairlər Nizami, Hafiz, Cami, Füzuli kimi klassiklərin sənətkarlığından bəhrələnidilər, onların əsərlərini oxuyub, analiz edərək onların əsərlərinə nəzirə yazmaqla öz istedadlarını ortaya çıxarırdılar. Klassik şairlərin yaradıcılığına istinad etsələr də, yaşadıkları dövrün tələbinə uyğun əsərlər yazırdılar.

XIX əsrin görkəmli nümayəndələrindən biri də Seyid Əzim Şirvanidir. Onun haqqında oxuyuruq: “Zəngin ədəbi yaradıcılığa malik olan Seyid Əzim Şirvaninin (1835-1888) bədii irsi bir azərbaycanca, digəri isə farsca iki böyük külliyyatdan ibarətdir. Azərbaycanca bədii irsinin əsasını qəzəl janrı təşkil edir. Şairin əsərləri içərisində müxtəlif Şərq mənbələrindən etdiyi tərcümələr, Sədi, Hafiz və Məhəmməd Füzuli şeirlərinə yazdığı nəzirələr də vardır. Lakin bunlar şairin zəngin bədii irsi içərisində az yer tutur. Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığının çox hissəsi lirik janrda yazılmış orijinal əsərlərdən ibarətdir ki, bunların da çoxu qəzəllərdir. Şairin qəzəllərində həyat sevgisi, nikbin əhval-ruhiyyə, dini etiqad xüsusi yer tutur. Onun aşiqanə qəzəlləri daha çoxdur. Müəllifin şeirə hərarət və can verən dərin lirikasını məhz bu qəzəllərdə görmək olur” [2, s.10].

Göründüyü kimi, Seyid Əzim Şirvaninin zəngin və rəngarəng yaradıcılığı olmuşdur. Bundan əlavə o, peşəkar pedaqoq olmuş və Şamaxıda məktəb binası tikdirmişdir.

Firudun Köçərli bu barədə yazır: “Axirül-əmir Hacı Seyid Əzim öz vətəni Şamaxı şəhərinə müraciət edib burada bir məktəb binası qoymuşdur ki, onda türk, fars və rus dilləri təlim olunurdu. Və lakin o vaxtlarda təlim-tərbiyə məsələsi çox çətin əmrlərdən

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: memmedova952009@gmail.com

birisi hesab olunurdu. Çünki üsuli-cədid üzrə uşaqlara oxumaq və yazmaq, öyrətmək layiqincə müntəzir olmamışdı və təlim işlərinə mübaşir olan əşxasın üsuli-cədid nədən ibarət olduğundan xəbəri yoxdu və köhnə qaydadan bir müəllim dışqarı çıxsaydı və təlim üçün təzə və yüngül bir cığır açsaydı, camaat ona rəğbət göstərməyib, nifrətlərini çox namərbut və kobud əda və hərəkətlər ilə izhar qıldılar” [5, s.33]. Həqiqətən də, o dövrlərdə təlim-tərbiyə və tədris işləri ilə məşğul olmaq, insanların savadlanmasına çalışmaq mürəkkəb məsələ idi.

Seyid Əzimin yaradıcılığı çoxşaxəli idi. Bunun da bir neçə səbəbləri var idi. Sənətkarla bağlı qarşılaşdığımız bu fikirlər həmin səbəblərin göstəricisidir: “Şairin fitri istedad və qabiliyyəti ilə yanaşı, dünyagörüşü, təcrübəsi, həyat faktlarını müşahidə etmək bacarığı da əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan Seyid Əzim Şirvani böyük istedad sahibi, geniş həyat təcrübəsi və dünyagörüşünə malik şəxsiyyət, Şərq ədəbiyyatı və dillərini yaxşı bilən, qabaqcıl mədəniyyətin təbliğatçısı olan maarifpərvər pedaqoq olmuşdur. Elə buna görə də, onun əsərlərinin böyük bir qismi dövrün ictimai-siyasi və mədəni həyatı ilə səsleşir” [9].

Sənətkarın bədii irsi olduqca zəngin olmuşdur. Bununla əlaqəli yazılardan birini qeyd edək: “Seyid Əzimin bədii irsi iki böyük külliyyatdan ibarətdir. Onlardan biri Azərbaycanca, digəri isə farsca yazılmışdır. Üç hissədən ibarət olan Azərbaycan külliyyatını Şamaxılı cərrah Mirzə Həbib Məşədi Sadıq oğlu toplamış və 1892-ci ildə Təbrizdə çap etdirmişdir. Bu külliyyatın üçüncü hissəsini şairin oğlu Seyid Cəfər məşhur milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti hesabına 1896-cı ildə Təbrizdə yenidən çap etdirmişdir. Təxminən 10 min beyt olan fars külliyyatı isə 4 hissəyə bölünür. Bu külliyyatı da Mirzə Həbib toplamış və tərtib etmişdir” [8].

Seyid Əzim Şirvani klassik rus dilinin yüksək əhəmiyyətli olacağını fikirləşirdi. “Seyid Əzim Azərbaycan təzkirəçiləri arasında ilk dəfə olaraq rus ədəbiyyatına da müəyyən yer ayırmışdır. O, xüsusilə Puşkinin zəngin irsindən rəğbətlə bəhs etmiş, onu kamala çatmış ən yüksək bir şair, faydalı əsərlər müəllifi və yeni rus ədəbi dilinin mahir bilicisi, ustası kimi tərifləmişdir. Şair şeirlərinin birində oğluna xitabən öz dövrünün gənclərinə rus dilini öyrənməyi məsləhət görür:

*Ey oğul, hər lisanə ol rağib,
Xassə ol rusi elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil, əlacımız yoxdur”.* [2, s. 38]

XIX əsrin II yarısında da şeir məclisləri təşkil edilirdi. Bu məclislərdə yaradıcı sənətkarlar toplaşır. “Həmin dövrdə şeir məclislərində toplaşan şairlərin, demək olar ki, heç birisi Füzuli sənətinin seyrindən, duhasının dərin təsir dairəsindən kənar qala bilməmişlər. Bu da təbiidir, çünki Füzuli qəzəli “lirikanın ən yüksək zirvəsi”dir. Nəinki XIX əsrdə, hətta öz dövründə belə, yetişməkdə olan şairlər nəslinin formalaşmasında onun yaradıcılığının təsiri böyük olmuşdur. Bir sözlə, özündən sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatının əsas ideya-bədii istiqamətini Füzulinin sənəti yönləndirmişdir. Onun şeirinin məşhurlaşmasında və ardıcılıklarının sayının artmasında, şübhəsiz ki, XIX əsrin ortalarından başlayaraq tərtib edilən dərslər və müntəxabatlar da müəyyən rola malik olmuşdur” [9].

Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərinin nəşr edilməsinə də xüsusi diqqət ayrılmışdır. “XIX əsrin görkəmli Azərbaycan şairi və təzkirəçisi Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərini üç cildə 1967-1974-cü illərdə Süleyman Rüstəmov nəşr etdirmişdir. Tədqiqatçı şairin irsini diqqət və səylə toplamış, onları elmi prinsiplər üzrə tərtib etmişdir. Seyid Əzim Şirvaninin təzkirəsi bu əsərlərin üçüncü cildi kimi geniş şərhərlə 1974-cü ildə çap olunmuşdur” [7].

XIX əsr təzkirələri arasında S.Ə.Şirvaninin təzkirəsi özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Müəllif öz yaradıcılığında klassik ənənələrdən bəhrələnərək ədəbi irsində bu ənənəyə sadıq qalmışdır. Coğrafi prinsip əsasında tərtib olunan bu əsər müqəddimə və dörd fəsildən ibarətdir. Şairin 1885-ci ildə bitirdiyi təzkiyəsində Qafqaz, Azərbaycan, Rum və Türkünstanın şairləri haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Seyid Əzim Şirvaninin iki cilddə yazdığı təzkiyəsinin müqəddiməsində və ya sonrakı fəsillərində təzkiyənin adı ilə bağlı heç bir məlumat verməmişdir. Orijinal nüsxənin birinci cildi “Rüzü şəb özümü...” sözləri ilə başlayır. Buna görə də biz deyə bilərik ki, birinci cildin əvvəlindən bir neçə vərəq əksikdir. İkinci cild isə “Təzkiyətüş-Şüəra. Seyid Əzim Şirvani” sözləri ilə başlayır. Bu yazının isə müəllifə yoxsa başqa birinə aid olması ilə bağlı təəddüdlər yaranır. XIX əsrdə Azərbaycanın bölgələrindən biri olan Şamaxı şəhərində yazılan bu təzkiyə bu əsrdə istifadə olunan Azərbaycan türkcəsində yazılmışdır. Lakin bəzi nümunələrdə Türkiyə türkcəsinin təsirini də görmək mümkündür. Təzkiyədə tam formalaşmış və qaydalara uyğun ədəbi dildən istifadə olunmamışdır. Təzkiyə dil, üslub, imla baxımından Türkiyə türkcəsinə yaxınlığına, mətnlərin ərəb hərfləri ilə yazılmasına görə özünəməxsus bir xüsusiyyətə malikdir. Nəstəliq xətti ilə yazılan bu əsər ərəb-fars ifadələrinin çox olması kimi səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Seyid Əzim Şirvani əsərin dibaçə hissəsində şeirə və sənətkarlığa öz mülahizələrini bildirmişdir, şeir və təzkiyənin yaranması, üslubu haqqında bir çox faydalı məlumatlar qeyd etmişdir.

“Qeyd edək ki, Seyid Əzim Şirvaninin təzkiyəsi AMEA Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunmaqdadır. Təzkiyə Əlyazmalar İnstitutunun fonduna daxil olarkən son dərəcə pərakəndə şəkildə olmuşdur. Təzkiyəni nəşrə hazırlayan mərhum S.Rüstəmov qeyd edir ki, təzkiyənin pərakəndə vərəqləri f.e.d. S.Hüseynov tərəfindən tutuşdurularaq nömrələnmiş, bəzi vərəqlər tapılmadığı üçün əlyazmanı olduğu kimi bərpa etmək mümkün olmamışdır. Yəni təzkiyəni şairin müqəddimədə göstərdiyi quruluşda bərpa etmək üçün əsəri yenidən tərtibə salmaq lazım gəlmişdir” [7].

2. Seyid Əzim Şirvani təzkiyəsində Füzuliyə münasibət

Ümumilikdə XIX əsr şairlərinin yaradıcılığında Füzulinin şair psixologiyasını, ideyasını, fəlsəfi düşüncələrini görmək mümkündür. Füzulidən təsirlənərək yazan sənətkarlar təqlidçilərdən fərqli olaraq öz əsərlərinə yaradıcı münasibət bəsləyirlər və öz fikirlərini, dünyagörüşlərini də əlavə edirlər.

Füzuli ədəbi məktəbi Azərbaycan ədəbiyyatı üçün əvəzolunmaz bir ərməğandır. Bu ədəbi məktəbin görkəmli nümayəndələrindən biri də Seyid Əzim Şirvanidir.

“Qəzəl, qəsidə, rübai, qitə, müxəmməs, müstəzad və s. janrlarda yazılmış həmin əsərlərdə Seyid Əzim Şirvani Füzuli ədəbi məktəbini inkişaf etdirmişdir. Onun lirikası mövzu, bədii estetik məzmun baxımından çox zəngindir. Bu lirikanın əsasını məhəbbət mövzusu təşkil edir. Hər şeydən öncə S.Əzim lirik şairdir. Böyük Füzulidən sonra ədəbiyyatımızda ən böyük qəzəl ustasıdır. Aşıqanə qəzəllərində şair həqiqi aşıqın simasında yüksək insani məhəbbət, nəcib insani duyğular, mətanət və sədaqət, vəfa, əhdinə sadıqlıq, çətinliklərə dözümlü kimi sifətləri tərənnüm edirdi. Lirik qəzəllərində iki obraz var. Bunlardan biri, eşq şərabı içib məhəbbətə giriftar olan aşıq, digəri isə romantik bir xəyalla sevən məşuqədir. Yüz sərv-i xuraman ola, könlüm səni istər, Yüz bağı-gülüstan ola, könlüm səni istər” [2, s. 13].

Qeyd etdiyimiz kimi, S.Ə.Şirvani Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli davamçılarından biri olmuşdur. “Bununla bərabər o, özündən əvvəlki klassik ədəbiyyat ilə yanaşı rus və avropa ədəbiyyatı ilə də ətraflı tanış olmuşdu. Və özündən əvvəlki romantik poeziya məktəbini davam etdirməklə eyni zamanda özü də bir ədəbi məktəbin, romantik-realist bir poeziya məktəbinin yaradıcısıdır. O, rus ədəbiyyatından A.S.Puşkin, Şərq ədəbiyyatından Nizami, Firdovsi, Fizuli, Sədi, Hafiz və digər şairlərin haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. Şairin böyük rus şairi Puşkin haqqında yazdığı və EA-nın əlyazmaları fon-

dunda saxlanılan əsəri Əli Fəhmi tərəfindən araşdırılıb, tədqiq edilmişdir. Məlum olduğu kimi A.S.Puşkin Rusiya tarixində qanlı çar kimi tanınan I Nikolayın əmri ilə öldürülmüşdü. Məqalədən məlum olur ki, Nikolayın yerinə keçən II Aleksandrın fərmanı ilə onun qəbri təmizlənmişdir. Öz kiçik həcmli əsərində şair Puşkini oxuculara ətraflı tanıda bilir:

*Neçə nafe kitab etmişdi ol şirin süxən bərpa,
Məcəlislər tapıb zinət o pakın nəsrü nəzmindən.* [2, s. 11]

“S.Ə.Şirvaninin bir ədəbiyyatçı alim olmaq etibarını ilə Füzulinin istər azərbaycanca, istərsə farsca yazdığı, demək olar ki, bütün şerlərini öyrənib onların haqqında tədqiqat aparmışdır. Şairin məhz bu cəhəti Əli Fəhmi tərəfindən sözün əsil mənasında alqışlanır. Aşağıda şairin Füzulinin farsca yazdığı bir beytini Əli Fəhminin şərhini ilə təqdim edirik:

*Şere-mən darəd təşəbbəh gər Fuzuli ra çe ğəm,
Dər məzaqe-əhle-del manənde şiro şəkkərəst.*

(Əgər mənəm şeirim Fizulinin şerinə bənzəyirsə nə qəmim vardır, əhli-hal yanında südlə şəkər kimidir) [2, s. 11].

Və yaxud:

*Arifi Bağdadra Seyyid nəzire qofti?
To kocavo u koca şərmikon əz əşare xod.*

*(Ey seyid Bağdad arifinə, Fizuliyə nəzirə yazmısan?
Sən hara, o hara, öz şeirlərindən bir utan).* [2, s. 11]

Lakin Seyid Əzimin dərinədən bələd olduğu, yaradıcılığına dönə-dönə müraciət etdiyi təkə Nizami deyildir. O, Nizamidən sonrakı və özünəqədərki bütün şair və alimlərin əsərlərinə vaqif olmuşdu. Şair farsca divanında Xaqanini dəfələrlə xatırlayır, ona öz ehtiramını bildirir:

*Naibi Xaqaniyəm əndər diyare u bəli.
Zərreye Xurşidra başəd be xorşid entesab.* [2, s. 11]

Şerin Əli Fəhmi tərəfindən edilən tərcüməsi belədir:

(Mən Xaqaninin yurdunda onun naibiyəm, çünki, günəş zərrəsinin nisbəti günəşə çatar) [2, s. 11].

Nizamini isə şair həm farsca, həm də azərbaycanca divanında bir neçə dəfə xatırlayır.

Seyid Əzim qəzəllərində romantik xəyalların təsirindən qopub ayrıla bilmirdi. “Onun qəzəl yaradıcılığı sırf Füzuli təsiri altında olsa da, onun lirik qəhrəmanı olan aşiq nisbətən nikbindir, gələcəyə ümüdlidir” [2, s. 11].

Füzulinin bədii yaradıcılığının Seyid Əzim irsinə təsirinin necə olması barədə bəzi fikirlər olmuşdur. Bu məsələyə ədəbiyyatşünaslığımızda həmişə birmənalı münasibət olmayıb. Hər kəsin fərqli fikirləri olub. Ortaq fikirləri olanlar da olub. “S.Ə.Şirvaninin Füzuli ədəbi məktəbi ilə əlaqəsinin geniş ictimai-bədii məzmun daşması şəksizdir, bununla belə, Füzulinin onun yaradıcılığına təsiri məhəbbət lirikasında daha çox nəzərə çarpır. Belə şeirlərdə, adətən, Seyid Əzim dahi sələfini təkrarlayır və təqlid edir. Lakin bir çox hallarda şair irəli sürülən ideya istiqamətini daha da inkişaf etdirərək, orijinal əsər yaratmağı bacarır. Seyid Əzimin “*Gərçi məndən etdi sərəkəşlik o sərvi-sərbülənd*” misrası

ilə başlayan qəzəli Füzulinin:

*Nalədəndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd,
Nalə tərkin qılmazam, neytək kəsilsəm bənd-bənd, [10].*

- beyti ilə başlayan qəzəlinin təsiri ilə qələmə alınmışdır. Seyid Əzim:

*Olmuşam öylə nəhif ol nuşləb eşqində kim,
Zəfdən çıxmaz nəfəs, neytək kəsilsəm bənd-bənd, [10].*

- beytində hazır ifadələrdən istifadə edərək, fərqli, yeni fikir irəli sürmüşdür. I nümunədə əgər aşiq neytək bənd-bənd kəsilsə də, ah-naləni tərki etməyəcəyini dilə gətirirsə, II nümunədə çox zəif olduğunu, neytək bənd-bənd kəsilib-doğransa da, səsi çıxmıyacağını bildirir. Başqa bir qəzəldə isə Seyid Əzimin qəhrəmanı eynilə Füzuli qəzəlindəki fikri ifadə edərək deyir:

*Bənd-bəndim kəsələr, eyləmənam tərki-fəğan,
Qoy nəvə neytək edim ta nəfəsim var mənim". [10]*

Məlum olduğu kimi, Seyid Əzim Şirvani "Təzkirə"sində dahi Füzulinin şeir sənətinə münasibət bildirmişdir. Təzkirədə şairlərin şeirlərinin kəmiyyəti onların divanlarının, məsnəvilərinin olması ilə əlaqələndirilir. Şairlərdən bəzilərinin şeirinin nizamsız olması, bəzilərinin müəllif tərəfindən nəzərdən keçirilməsi şeirlərin kəmiyyəti ilə bağlıdır. Müəllif bu baxımdan Füzuliyə digər şairlərdən daha çox yer ayırmış və altı əsərini də mövzuları ilə birlikdə qeyd etmişdir.

Seyid Əzim Şirvanın təzkiyəsində "Füzuli" bölməsindən bir hissəni nəzərdən keçirək.

Bəlağət bostanının gülü və söz, şeir gözəlliyinin yeni bahar meyvəsi, gözəl, aydın danışan şairlərin ustası, yəni Füzuli təxəllüslü cənab Molla Məhəmməd Bağdadi, həqiqətən də, ürək çəkən (istəyən) nəzm şivəsi ixtira edən və saf, xalis şeirin, sözün önündə gələn əsrin bir yeganəsi və dövrün misilsizidir ki, o tayı-bərabəri olmayan həkimin (yəni filosofun) meydana çıxdığı vaxtdan bu ana kimi Rum məmləkətində və türk tayfalarında bir şair və bir nazim (yəni nəzm ustası) meydana gəlməyibdir ki, onun şeir gövhərinin qarşılığını və nəzminin şahlara layiq dürrünün nəzirəsini yazı sapına düzsün (yəni yazsın) (Gövhər və dürrə görə sapa düzmək deyir). Və ürək açan vəzninin təbinin gözəlliyi qəlbi əyləndirən bakirə bir gözəldir ki, üzünün zinatına bəzək vuranın (yəni makyaj edən qadının) təsvirinə (yəni üzündə nəşə bir bəzək işi görməyə) və tərif savaşına etiyacı yoxdur və könül alan, valeh edən şəhla (yəni ala) nərgizi (yəni gözü) sürmənin keyfiyyətinə (vəsfinə də olar) möhtac deyildir. Qabiliyyət cövhərinin nurları olan əsərləri və nəzm şivəsinin istedadı və nəsr fənlərində ürəyə yatan şeirlərinin gözəlliyi və unudulmayan bəlağətinin lütfündən günün ortasında Günəş yuvasıtək; kiçiklərin və böyüklərin yanında bəlli və aşkardır. İndiyə qədər bəlağət rədiflərinin təsnifində məşhur olan "Saqi-namə"sindən əlavə altı cild kitabı var ki, onların hər biri misilsiz, tayı-bərabəri olmayan əsərlərdir.

Birinci, "Hədiqətüs-süəda" Peyğəmbərlərin və övliyaların başlarına gələn müsibətləri və onların dustaq olmaları haqqında türkçə yazılmış nəsrdir.

İkinci, "Səhhət və Mərz" əsəri farsca yazılmış nəsrdir ki, bu əsər həkimanə (hikmətli) ifadələrdən ibarətdir və onu mütalif etdikcə ruhsuzlar cana gəlir.

Üçüncü, farsca olan "Qəzəl və qəsidələr divanı" gözəl sözlərdən ibarət olan fars dilinin fəhəhət və bəlağətli olması haqqındadır.

Dördüncü, türkcə yazılmış “Qəzəllər divanı” yüksək mərtəbə şairlərinin məclisi və bədii söz ustalarının (həddi-bülüğa çatanların) məclisi üçün bəzəyi, zinətidir.

Beşinci, “Leyli və Məcnun” türkcə yazılmış nəsr əsəri “Leyli və Məcnun” dastanı kimi dünyada şöhrətlidir.

Altıncı, “Bəngü Badə” türkcə yazılmış əsər rəmzlərdə (şərlərdə) və sirlərdə dünyaaləmdə yüksəkdir.

O cənabın cəfəri məzhəbindən olduğu göz qabağındandır” (1, s. 349).

Təzkiyədə təsəvvüfə meyilli şairlər dərviş təbiətli olaraq qeyd edilmiş, xüsusilə də Füzuli və Şah İsmayılın cəfəri məzhəbindən olduğu bildirilmişdir.

“Seyid Əzim “Təzkiyə”də dahi Füzulini şeir sənətində “bir yeganeyi-əsr və vəhididəhr” adlandıraraq qeyd edir ki, bu ana kimi Rum məmləkətində elə bir şair peyda olmayıb ki, onun şeirinin dəyərində çata biləcək əsərlər yazsın. Baxmayaraq ki, o özü sələfinin bir çox əsərlərinə bənzətmələr, nəzirələr yazırdı, amma belə hesab edirdi ki, bunların heç biri Füzuli zirvəsinə ucala biləcək qədər dəyərli şeirlər deyil” [10].

“Əksər hallarda S.Ə.Şirvani sələfindən aldığı fikri və formanı, hətta qafiyələri, rədifləri saxlayaraq, həmin ideyanı bir başqa şəkildə çatdıraraq müstəqil əsər yaratmağı bacarır. Təbii ki, bu şeirlərdə də təsirlənmə, bənzətmə dərhal nəzərə çarpır, lakin bu, Seyid Əzimin sənətkarlığının zəifliyini deyil, əksinə, qüdrətini üzə çıxarır.

*Kuhkən Şirinə öz nəqşin çəkib vermiş firib,
Gör nə cahildir, yonar daşdan öziçün bir rəqib.*

Füzuli deyir ki, dağ çapan, yəni Fərhad daşdan öz surətini yonub sevgilisinə verib, cahilliyə bax ki, öz əlilə özünə rəqib yaradıb. Həmin fikri analogi olaraq, Seyid Əzim belə ifadə edir:

*Tutdu bir ayinə kim, gör surətim, ol da firib,
Yar ilə ayinədə öz əksimi sandım rəqib.*

Seyid Əzimin aşiqi isə aynada yarla birgə gördüyü əksini özünə rəqib sanır. Eyni fikir olmaqla yanaşı, qəzəldə sona kimi forma da qorunur. Seyid Əzim Füzuli qəzəlinin bütün qafiyələrini olduğu kimi saxlayır və hər beytdəki fikri oxşar, amma həm də yeni, özünəməxsus şəkildə ifadə edə bilir” [10].

Nəticə

Ədəbi-mədəni tariximiz boyunca bir çox şairimiz yetişmiş və divan ədəbiyyatı, xalq ədəbiyyatı kimi müxtəlif sahələrə daxil olan bu şairlər bir çox mənzum əsərlər yaratmışlar. Ədəbi tarixi materiallarımızın böyük bir hissəsini təşkil edən bu əsərlər ən dəyərli mənbələrimizdir. Bunlar arasında, xüsusilə də divan ədəbiyyatının özünəməxsus yeri var. Belə əsərlər yazıldıqları dövrlərin həyat tərzini və düşüncənin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu ədəbi əsərlər, istər-istəməz həm də müəllifini yada salır. Çünki dövrünün hər yazarı bir şəxsiyyətdir. Mədəniyyət tariximizin bu vacib şəxsiyyətlərini tanımağımıza kömək edən dəyərli mənbələrdən biri də təzkiyələrdir. Təzkiyələr şairlərin şeirlərini və həyatlarını subyektiv baxımdan qiymətləndirən, çox zaman “təzkireyi-şüəra” kimi adlar alan və bugünkü ədəbi antologiyaları, bioqrafiyaları əvəz edən əsərlərdir. Təzkiyələrin Azərbaycanda inkişafı İran və Osmanlı torpaqlarında olduğu qədər güclü olmasa da, ədəbi şəxsiyyətlərin sənət irsinin toplanması və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm əsərlər olmuşdur.

XIX əsrdə yazılmış təzkiyələrdən biri də Seyid Əzim Şirvaninin təzkiyəsidir. Həqiqətən də, Seyid Əzim Şirvani lirikasında klassik ənənələri davam etdirməklə bərabər,

ədəbiyyata özünəməxsus keyfiyyətlərini də gətirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayram Ö. Azərbaycan Sahası Tezkireleri ve Seyid Azim Şirvaninin Tezkiresi. Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara, 2005, 98 s.
2. Cəfərli Y. Füzulinin romantizmi, M.F.Axundzadənin realist davamçısı S.Ə.Şirvani Əli Fəhmi yaradıcılığında. Olaylar, 2014, 17-19 may, 24 s.
3. Əliyeva A., Əhmədova S. Şamaxıdan doğan günəş // Seyid Əzim Şirvani: -Bakı: F. Köçərli ad.Respublika Uşaq Kitabxanası, 2020, 62 s.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). 2 cildə. II c., - Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 472 s.
5. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə. II c., - Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 416 s.
6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II c., Bakı: Elm, 1985, 460 s.
7. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri. 3 cildə, II c., Bakı: Azərb. EA Nəşriyyatı, 1969, 652 s.
8. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri. 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1974, 499 s.
9. http://anl.az/down/meqale/kitabxanashunasliq-biblioqrafiya/2_2008/ka.pdf
10. <https://edebiyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/5921-seyid-ezim-ve-fuzuli-enene-ve-davamciliq-meselelerine-edebiyyatsunasligimizin-munasibeti>

Резюме

Айнур Мамедова

Отношение к Физули в тезкире Сейид Азима Ширвани

В связи с тем, что С.А.Ширвани жил и творил в XIX веке, в начале статьи даётся краткие сведения о литературных произведениях и мемуарах написанных в тот период. В этой статье идёт речь о творчестве С.А.Ширвани и затрагиваются моменты где он упоминает Физули.

С.А.Ширвани был привязан к творчеству Физули. Это чувствуется в его произведениях. Однако С.А. Ширвани имел свой стиль, и создавал оригинальные произведения в соответствии со своим художественной вкусом и мировоззрением.

Не смотря на то что в литературном пространстве не было второго такого великого поэта кто бы возвести силу слова как Физули, но и С.А.Ширвани был близок к своему кумиру.

Произведения великого Физули на протяжении веков читаются с большой любовью. Он творил безупречные произведения.Физули является одним из великих литературных творцов произведения которого неоднократно опубликовывались не только в Азербайджане но и во всем Востоке. Благодаря своему глубокому интеллекту и знаниям Физули создавал неповторимые литературные жемчужины. Его творчество было в центре внимания всех, начиная с обычных читателей до знаменитых критиков.

С.А.Ширвани был одним из влиятельных представителей Азербайджанской литературы. Многие учёные изучали его жизнь и творчество, и высоко оценили его творения. В статье упоминается мнения некоторых учёных.Сейид Азим Ширвани всегда заботился о просвещении людей и хотел видеть свой родной народ на высочайших вершинах. В своих произведениях поэт призывает к науке. Действительно, Сейид Азим Ширвани - великий литературные деятель, который, продолжая классические традиции в своих текстах, сумел принести уникальные качества поэзии. В результате создания школ поэзии, основанных на классических традициях, особенно школы Сейид Азима Ширвани, тезкире Сейид Азима Ширвани стали неотъемлемой частью этой школы.Выдающийся поэт и просветитель своего времени Сеид Азим делал все возможное, чтобы просвещать людей, и использовал для этого все средства. К сожалению, поэт не смог завершить свои мемуары, который начал писать в 1883 году Сейид Азим был поклонником искусства Физули, перевел многие его произведения, написал к ним комментарии, а также написал газель.

Ключевые слова: Сейид Азим Ширвани, лирические произведения, Физули, тезкире

Summary

Aynur Mammadova

Attitude of Fuzuli in the review of Seyid Azim Shirvani

In the article, S.A. Information was given about Shirvani's commentary and its features. Since Seyid Azim Shirvani lived and wrote in the 19th century, at the beginning of the article he gave brief information about the literature of that period and the commentaries written at that time.

This article discusses the work of Seyid Azim Shirvani, and in his commentary, some points about the attitude to Fuzuli are brought to attention.

It was connected with Seyid Azim's Fuzuli creativity. This connection is also felt in his works. However, Seyid Azim Shirvani created original works of art in accordance with his artistic taste and worldview. Although there was no other ghazal master in Azerbaijani literature who could raise his word to the peak raised by Fuzuli, Seyid Azim is much closer to his genius predecessor in this regard.

The works of the great poet Mohammed Fuzuli have been read with love for centuries. He created wonderful works. Fuzuli is one of the most famous artists, whose works were repeatedly published, loved and read not only in Azerbaijani literature, but also in all oriental literature. Deep intelligence and knowledge of Fuzuli. He painted pearls of art through light and innate talent. His work has been the focus of everyone, from ordinary readers to commentators

Seyid Azim Shirvani was one of the most powerful representatives of Azerbaijani literature. Many scholars have studied his life and work, had high opinions about him, and highly valued his works. The opinions of some scientists are mentioned in the article.

Seyid Azim Shirvani has always taken care of people's enlightenment and wanted to see his native people at the highest peaks. The poet promoted science and school in his works.

Indeed, Seyid Azim Shirvani is a great artist who, in addition to continuing the classical traditions in his lyrics, was able to bring unique qualities to poetry. As a result of the establishment of poetry schools based on classical traditions, especially the school of Seyid Azim Shirvani, Seyid Azim Shirvani's commentary has become an integral feature of this school. Seyid Azim, a prominent poet and educator of his time, did his best to enlighten the people and used all means to do so. Unfortunately, the poet could not complete his commentary, which he began to write in 1883. Seyid Azim was an admirer of Fuzuli's art, translated many of his works, wrote commentaries on him, and also composed a ghazal.

Keywords: *Seyid Azim Shirvani, lyrical works, Fuzuli, tezkire*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 37.01

**TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI
PARADİQMASININ ƏSAS FUNKSİYALARI**

Günay NƏZƏROVA

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 5 yanvar 2021; çapa qəbul edilmişdir: 8 aprel 2021; online-da çap edilmişdir: iyun 2021.

Received: 5th January, 2021; accepted: 8th April, 2021; published online: 30th of June, 2021.

Açar sözlər: təhsil, paradiqma, informasiya, cəmiyyət, bilik, mədəniyyət, strategiya, şəxsiyyət

Giriş

Bu gün insan inkişafı tamamilə yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. XX əsrin sonunda dünyanın “Postindustrial cəmiyyət” və ya “informasiya cəmiyyəti” kimi sosial, elmi anlayışları yalnız informasiya üçün deyil, həm də təhsil sahəsində çalışan mütəxəssislərin və elm adamlarının elmi, praktik fəaliyyətində əsas oldu. Yeni informasiya texnologiyaları və kommunikasiya prosesləri hər bir insanın, bütövlükdə cəmiyyətin həyatını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirməyə başladı. Bəşəriyyət informasiya cəmiyyətinə daxil olduqda bilik statusu dəyişməyə başlayır və insan həyatının sosial-texnoloji aspektlərindəki kəskin dəyişiklik bütün təhsil sisteminin dəyişdirilməsinə ehtiyac yaratdı. Bu gün, insanın sosiallaşmasının ən vacib elementi olan təhsil, yeni informasiya texnologiyalarının və cəmiyyətdəki struktur dəyişikliklərinin təsiri altında getdikcə daha çox islah olunur. İndi əlçatanlıq, açıqlıq və davamlılıq prinsiplərinə əsaslanan bütün təhsil paradiqması dəyişir.

Bu kontekstdə şəxsiyyətin informasiya bacarıq və qabiliyyətlərinin formalaşmasının rolu, informasiya ilə məqsədyönlü iş mədəniyyəti və keyfiyyətcə yeni sosial əhəmiyyətli səviyyəsi artmağa başladı.

İnformasiya mədəniyyəti kompüter əsrinin məhsulu deyil, o, sivilizasiyaların formalaşmasından başlayaraq, həmişə insanı müşayiət edib. Bəşəriyyət tarixinin ilk dövrlərində informasiya vasitələri çox sadə olduğu kimi, şəxsiyyətin informasiya mədəniyyətinin strukturu da çox sadə olub.

İnformasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə informasiya mədəniyyətinə olan tələblər də dəyişməyə başladı. İnformasiyaya tələbat artdıqca keçmişdə toplanmış informasiyanı strukturlaşdırmaq, sistemləşdirmək, ümumiləşdirmək və emal edərək, yeni informasiya yaratmaq bacarığı formalaşır.

1. Təhsildə informasiya texnologiyası paradiqmasınının mədəni əsasları

Təhsil paradiqması pedaqoji elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmiş və müəyyən bir dövrdə təhsil sisteminin əsasını təşkil edən əsas anlayışlar, kateqoriyalar, prinsiplər və fikirlər kompleksidir. Paradiqma təhsil prosesi və pedaqoji fəaliyyətin təşkili üçün əsas, müəllimlərin və təhsil fəaliyyətinin digər iştirakçılarının işinin əsas götürdüyü təməl rolunu oynayır. Təhsil paradiqması cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının müəyyən bir mərhələsində cəmiyyətin ehtiyaclarına və onun tələblərinə cavab verən təhsil fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün bir modeldir. Paradiqma, müəyyən bir müddətdə

təhsil prosesinin qurulmasına əsaslanan elmi bir konsepsiyadır [6]. Sosial mühitin müəyyən bir sosial inkişaf mərhələsində təhsil sisteminə olan tələblərini əks etdirir. T.Kuna görə, “paradiqma qəbul edilmiş bir model, standart, nümunə”dir [1, s. 17]. Beləliklə, cəmiyyətin spesifik baxışlarının və təhsil siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətlərinin əksidir.

Müasir cəmiyyət təhsil sistemi üçün genişləndirilmiş tələblər irəli sürür. Əvvəllər təhsil prosesini qurmağın əsas modeli ənənəvi model idisə, bu günlərdə şəxsiyyəti təhsil fəaliyyətinin lider mövqeyinə qoymağa və onun hərtərəfli inkişafına yönəlməyə əsaslanan digər paradigmlar üstünlük təşkil edir.

Müasir dövrdə əldə edilən informasiyadan insanlar öz fəaliyyətində məqsədyönlü şəkildə işləmək üçün müasir informasiya texnologiyalarının imkanları barədə geniş biliklərə malik olmalı və ondan istifadə etməyi bacarmalıdır.

Hazırda “insanın informasiya mədəniyyəti” anlayışı şaxələnmiş bilik və kompüterlə işləmək bacarıqları ilə məhdudlaşmışdır. Yeni informasiyaların istifadəsi və mənimsənilməsi üçün motivasiya edilmiş vahid şəxsiyyətin informasiyaverici istiqamətini qəbul edir.

Beləliklə, informasiya mədəniyyəti – informasiya tələbatını müəyyənləşdirərək lazımı informasiyanın axtarılıb tapılması, qəbulu, saxlanması, emal olunması, təhlili, təqdim olunması üçün müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından yüksək səviyyədə istifadə etmək bacarığı, eyni zamanda informasiya ilə işləyərkən onun bütövlüyünün təmin edilməsi, hüquqi və etik normalara əməl olunmasıdır. İnformasiya mədəniyyəti ölkənin inkişafı, rəqabət qabiliyyəti və dünya ictimaiyyətindəki yerini, milli və ümumdünya informasiya resurslarından istifadə sahəsində cəmiyyətin imkanlarını müəyyən edir [2, s. 101].

Bu keyfiyyətləri təhlil edərək deyə bilərik ki, müasir cəmiyyətin transformasiyasının əsas makroamili informasiya və bilikdir, informasiya ehtiyatlarının potensialı cəmiyyətin strateji inkişafı üçün fürsətdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təhsilə innovativ yanaşmalar birbaşa informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafına əsaslanan yeni iqtisadi dünya siyasətinin əsasları ilə birbaşa bağlıdır.

Dünya praktikasının göstərdiyi kimi, bu cür transformasiya proseslərinin nəticəsi yenilikdir, insan varlığının ən xarakterik xüsusiyyəti həyat axınının sürətləndirilməsidir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, cəmiyyətin və biliklərin informasiyalaşdırılmasının sürətli inkişafının davamlı olduğu qənaətinə gəlmək olar: davamlı özünütəbiiyə və özünüdərk etmə ehtiyacını, vaxtında müvafiq informasiya əldə etmək bacarığının formalaşmasını, sistemləşdirilməsini və adekvat qiymətləndirilməsini təmin edən sabit sosial statusun qorunması üçün motivasiya sonrakı fəaliyyətlərdə istifadə edilməlidir. Müasir praktik insan fəaliyyətində insanın sosial statusunun qorunub saxlanılmasının amillərindən biri güclü fəaliyyət, davamlı təhsil və yenidən hazırlıq kimi təhsil fəaliyyətinin formalarında əks olunur.

İnformasiyalı cəmiyyət və təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması, ünsiyyətin informasiya və kommunikasiya tərəqqisi kontekstində daima dəyişən həyat şərtlərinə uyğunlaşma və sosiallaşma problemini gündəmə gətirir. Bu problemin həlli informasiya bazası ilə sistemləşdirilmiş bilik əldə etməyə yönəldiləcək ömürlük təhsil sistemi yaratmaqdır. Təhsilin informasiya sistemi gözlənilən əks mexanizmi, gələcəyin informasiya ssenarilərini modelləşdirməyi həyata keçirməlidir.

Son onilliklərdə sosial təhsil təcrübəsi göstərir ki, gənclərin pedaqoji peşə təhsili tədqiqat nailiyyətləri sahəsində ciddi dəyişikliklərə məruz qalır, cəmiyyətin inkişafı ilə

bağlı pedaqogikanın və digər fundamental elmlərin integrativ proseslərindən istifadəsi güclənir: fəlsəfə, psixologiya, kibernetika, sosiologiya, məntiq və s. Bu açıqlama sosi-allaşma və gənclərin öyrənməsi sahəsində tanınmış alimlərin son araşdırmalarına əsaslanır. Beləliklə, cəmiyyətin müasir sosial çevrilmələri mərkəzində tələbənin şəxsiyyət kimi inkişafına təsir edən ümumi mədəni və peşə sərişələrini mənimsəməsi prosesində yeni təhsil paradigmasının inkişafını tələb edir.

Fikrimizcə, yeni təhsil paradigması aşağıdakıların formalaşmasına əsaslanır:

- davamlı öyrənmə və özünütəhsil yolu ilə informasiya toplayıcı əsas biliklər;
- informasiyaları, onların təhlili və sistemləşdirilməsi ilə universal iş bacarıqları;
- fərdin reproduktiv düşüncədən üstün olan tənqidi və yaradıcı düşüncəsi.

Nəticə etibarilə, təhsil prosesinin informasiyalaşdırılmasının pedaqoji paradigması, tədris proqramı ilə təmin edilmiş bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşdırılmasına yönəlmiş peşə təhsili konsepsiyasının genişləndirilməsini təmin edir.

İntellektual və yaradıcı, məzmunu dəyişdirən, sosial cəhətdən inkişaf etdirən bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşması ilə müşayiət olunan yeni bir professional sərişənin formalaşması konsepsiyası yaranır.

Buradan belə çıxır ki, müasir pedaqoji təcrübədə yeni təhsil paradigmasının metodologiyası formalaşır. Bundan əlavə, metodoloji məsələlərə uyğun olaraq, insanın şəxsi informasiya savadlılığı standartları nəzərdən keçirilir, bunun əsası üç komponentdən ibarətdir:

- insanın informasiya alma qabiliyyəti;
- informasiyaları təhlil etmək və qiymətləndirmək bacarığı;
- informasiyadan istifadə və tətbiq etmə bacarığı.

Dünya təhsil məkanının inkişafı üzrə yeni strategiyanın informasiya komponentinin uyğunluğu ilə əlaqədar olaraq, son onilliklərdə dünya elmi-pedaqoji tədqiqatları şəxsiyyətin informasiya inkişafını təmin edən metodologiyaların axtarışına yönəlmişdir.

Beləliklə, A.İ.Rakitov hesab edir ki, “informasiya mədəniyyəti, yəni, bütün mədəni proseslərin müasir informasiya texnologiyaları ilə təchiz edilməsi artıq istək deyil, obyektiv tarixi zərurətdir” [4, s. 28]. Göründüyü kimi, elmi və pedaqoji düşüncə fərdin informasiya savadlılığı konsepsiyasına yönəldilmişdir.

Gənclərin peşə təhsilində informasiya yanaşmasının rolunu daha dəqiq başa düşmək üçün pedaqoji prosesin informasiyalaşdırılmasına funksional yanaşma fərdin sosial-mədəni, peşə və texnoloji inkişafına yönəldilmiş, ümumi elmi, ənənəvi konseptual yanaşmalarla integrasiya olunmuş fəaliyyətə əsaslanan, sistemli təhsil və funksional yanaşmanı təmin edir.

Pedaqoji prosesin təşkilinə informasiya yanaşması səciyyəvidir:

- fundamental elmi tədqiqatlara diqqət yetirmək,
- metodoloji oriyentasiya,
- tədqiqat strategiyasının ümumi xətti prinsipi və s.

Bununla birlikdə, pedaqoji məkanın təşkili üçün informasiyalaşdırılma yanaşması, fəaliyyət şərtlərinin fərqli olması (əsas konsepsiya qeyri-müəyyənliyin məqbulluğudur), sistemli, funksional və informasiya yanaşmalarının integrasiyası tendensiyasında özünü göstərən spesifik xüsusiyyətlərə malik olmaqla, həm elmi, həm də praktik şüura xasdır.

2. İnformasiya təhsil texnologiyaları paradigmasının əsas funksiyaları

İnformasiya texnologiyalarının təhsilə tətbiqi bütün təhsil sisteminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, yeni bir təhsil paradigmasının formalaşmasına kömək edir. İnformasiya

təhsil paradıqması didaktik münasibətlərin informasiyalaşdırılması kontekstində müasir pedaqogikanın əsas konseptual qavrayışı, təhsil prosesində iştirak edən şəxslərin qarşılıqlı əlaqəsi və əməkdaşlığı, tələbənin intellektual potensialının inkişafını və həyata keçirilməsini təmin edir. Bu paradıqma təlimin məzmunu və məqsədləri biliklərin genişləndirilməsi, fərqləndirilməsi və birləşdirilməsi, fərdi inkişaf və təlimin fərdiləşdirilməsi, fərdi yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşması prosesinin aktivləşdirilməsi məqsədi ilə yenilənir. Bu proseslərdə informasiya texnologiyası mühüm rol oynayır,

Tədqiqatlar göstərir ki, informasiya təhsil paradıqması dörd əsas funksional sahəyə bölünə bilər: prakseoloji, konstruktiv, izahlı və modelləşdirmə funksiyaları.

Prakseoloji funksiya, tədris prosesinin optimallaşdırılmasına yönəldilmişdir, ənənəvi (kitabxanalar, arxivlər, muzeylər) və innovativ (kütləvi informasiya vasitələri, informasiya idarəetmə sistemləri və s.) dünya biliklərinin ötürülməsi və saxlanması formalarına əsaslanan təşkilati qərarların qəbulunda əks olunur.

Konstruktiv funksiya, gənclərin təhsili üçün peşə təhsili istiqamətlərinə uyğun olaraq informasiya texnologiyaları vasitələrinin inkişafı və formalaşdırılmasına yönəldilmişdir. Qeyd etmək ki, konstruktiv funksiya birbaşa prakseoloji funksiya ilə əlaqəlidir.

İzahedici funksiya mücərrəd faktları konkret faktlar vasitəsi ilə təsvir və izah etməklə təkrarlana bilən, təşkilati proseslərin informasiya təqdimatını təmin edir, yəni mücərrəd faktlar ixtiyari, intuitiv şəkildə başa düşülən aspektdə şərh olunur.

Modelləşdirmə funksiyası, tələbə tərəfindən modelləşdirilən informasiya konstruksiyalarının fiziki, sosial, zehni müstəvidən və digər obyektiv hadisələrdən fərqləndirilməsini nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, modelləşdirmə funksiyası qismən izahedici elementdir, lakin bu iki funksiya arasındakı fərq izahı tətbiq etmək yoludur, mahiyyəti verilən informasiyaların ontoloji anlaşılmasıdır.

Gənclərin peşə təhsilində pedaqoji prosesinin təşkilinə informasiya yanaşmasının funksionallığının elmi və analitik qiymətləndirilməsi göstərdi ki, bu yanaşmanın həyata keçirilməsi iki cəhətdə özünü göstərir: informasiyaların metodoloji təqdimatına əsaslanma (modelləşdirmə) və ibtidai informasiya ontologizasiyasının (informasiya texnologiyaları, konstruksiyalar) tez-tez istifadəsinin mahiyyəti.

Ümumi mədəni və pedaqoji məkanın informasiyalaşdırılması, təcrübədən də göründüyü kimi, tədris prosesinə ənənəvi yanaşmalarla müqayisədə daha yüksək səviyyədə təhsil prosesini optimallaşdırır. Beləliklə, pedaqoqun informasiya təhsil paradıqmasına yanaşmasının və təhsil prosesinin inkişafına aşağıdakıları əlavə etmək olar:

– informasiyaların təqdimatı və işlənməsi üçün innovativ metodologiyadan istifadə etmək;

– peşəkar fəaliyyət prosesində genişləndirilmiş metodiki və tədris ədəbiyyatı, materiallar ilə fəaliyyət göstərmək;

– kompüter texnologiyası əsasında proqnozlaşdırma, təlim və monitorinqlər, metodiki materiallar, proqramlar hazırlamaq;

– məsafədən təhsil sistemləri vasitəsilə peşəkarlıq səviyyəsini və yenidən profiləşdirmə imkanını artırmaq;

– özünütərbiyə, peşəkar inkişaf, özünü həyata keçirmək üçün informasiya ehtiyatlarından (İnternet, axtarış saytları, təhsil portalları və s.) istifadə etmək.

Müəllimin innovativ informasiya texnologiyaları ilə işləmək üçün psixoloji və peşə motivasiyası pedaqoqun fəaliyyətində informasiya texnologiyalarından istifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Pedaqoqun informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından yüksək estetik və intellektual səviyyədə faydalı istifadə etməsi tələbələrin bilik və

bacarıqlarının keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, onların informasiya mədəniyyətinin formalaşmasınının səmərəliyini də artırır.

Post-sənaye cəmiyyəti və informasiya əsrinə keçid konsepsiyasınının müəllifi olan E.Toflerə görə, bu gün “ön plana çıxarılan informasiyaların toplanması deyil, bütün informasiyaların düzgün şəkildə təhlil edilməsi, lazım olanların vaxtında tapılması və çatdırılması bacarığıdır” [5, s. 358].

Gənclər üçün peşə təhsilinin müasir tələbləri təhsilin davamlılığını, öz növbəsində pedaqoji prosesin bütün aspektlərində informasiya mədəniyyətinin formalaşmasını təmin edir. İnformasiya cəmiyyətinin şərtlərinə və tələblərinə uyğun yeni cəmiyyətin və şəxsiyyətin informasiya mədəniyyətinin formalaşması dövrümüzün aktual və global problemi olaraq qalır.

Bu baxımdan, gənclər üçün təhsilin inkişaf etdirilməsinin ən vacib vəzifəsi, müvafiq proqramlar ilə təchiz edilmiş, müasir kompüter və telekommunikasiya vasitələri əsasında təhsilin davamlılığı pedaqoqlar üçün qabaqcıl təhsil sisteminin inkişafı, proqnozlaşdırıcı təlim nəticələri üçün hazırlanmış elmi material və metodiki dəstəyi təmin edir. Beləliklə, kompüter texnologiyalarından (proqram təminatından) təhsil prosesində istifadə edən yaşlılar üçün informasiya dəstəyinin və innovativ texnologiyalardan istifadənin (metodiki dəstək) kifayət qədər inkişaf etdirilməməsi, informasiya mədəniyyətini bilən pedaqoqların və şagirdlərin tədqiqatlarının inkişaf etdirilməsini aktuallaşdırır.

Buna əsaslanaraq, bütün peşə təhsili səviyyələrinin təhsildə tam informasiya dəstəyi üçün təlimin düzgün idarə olunmasını və informasiyaların toplanması prosesini tələb etdiyini unutmamalıyıq. Yığılmış informasiyaların işlənməsi və sistemləşdirilməsi materialın mənimsənilməsinin effektivliyini yoxlamaq üçün mövcudluğa, istifadədəki uyğunluğa və əks əlaqə sistemini nəzərə almalıdır. Bu vəziyyətdə, öyrənməyə innovativ yanaşma, informasiya və ünsiyyət fəaliyyətinin kollektiv mövzusu kimi şərh olunur. İnformasiya və kommunikasiya fəaliyyətinə subyektiv yanaşma, alınan yeni informasiyaların işlənməsi və yaradılması üçün optimal pedaqoji şərtlər sistemidir.

Nəticə

İnformasiya cəmiyyəti qurmaq indi bəşəriyyətin prioritet vəzifələrindən biridir. İnsan hər zaman cəmiyyətin inkişafında mühüm amil olmuşdur, lakin informasiya cəmiyyətində bu amil həlledici olur. Bu amillərin həllində bu gün quruluş və məzmunu ilə XXI əsrin yeni çağırışlarına cavab verən və informasiya cəmiyyətinin spesifik problemləri və xüsusiyyətlərini nəzərə alan təhsil sistemi son dərəcə əhəmiyyətli rol oynamalıdır.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, gənclərin təhsili sahəsində informasiya fəaliyyətinin sistemli-pedaqoji təşkili informasiya cəmiyyətinin inkişafında aparıcı istiqamətlərdən biridir.

Beləliklə, gənclərin peşə təhsili müasir pedaqoji prosesinin təşkilinə informasiya yanaşması, tələbələrin innovativ informasiyalar ilə təmin edilməsinə, informasiya dəstəyi funksiyalarının yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir. Bundan əlavə, gənclər üçün təhsil məkanınının informasiyalaşdırılması təhsil prosesinin köməkçi bir fənn-sintez komponenti olmaqla peşə biliklərinin bazası və ötürücüsü rolunu oynayır.

Buradan belə çıxır ki, köhnə “dəstəkləyici təhsil” modeli tədris yerini yeni təhsil modelinə verməlidir. Təhsilin məqsədi bilik və bacarıqların toplanması deyil, mövcud və əldə edilmiş yeni biliklərin toplanması metodlarına yiyələnərək fərdin inkişafıdır.

Beləliklə, ahəngdar şəxsiyyətin cəmiyyətdə formalaşması birbaşa cəmiyyətin inkişafı üçün müəyyənedici rolu olan gənclər peşə təhsili ilə təmin olunur. Gənclər üçün

peşə və təhsil məkanı sistemi qlobal makrotexnolojiləşdirmə dövründə fərdin tam sosiallaşması, insan həyatının humanist yönümlü olması üçün imkanlar yaradan müasir cəmiyyətin davamlı və sabit inkişafına innovativ konseptual yanaşmadır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Mehrabov A. Müasir və ənənəvi dərslin paradigmaları (Aztəhsil. 31 İyul 2013 aztehsil.com.kurikulum.dərsin-paradiqmalar)
2. Nəzərov M.H. Təhsilin sosiomədəni əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 256 s.

Rus dilində:

3. Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 2008, 288 с.
4. Ракитов А.И. Философия компьютерной революции. М.: Директ-Медиа, 2013. 291 с.
5. Тофлер Э. Шок будущего. М.: АСТ, 2001, 560с.
6. <https://az.wikipedia.org/wiki/Paradiqma>

Резюме

Гюнай Назарова

Основные функции парадигмы информационных технологий в образовании

В статье показана стратегическая роль информационного подхода в системе образования, анализ взаимосвязи «информации» и «общества знаний», возможность выявления и описания их основных характеристик. Информация, полученная в наше время, отражает формирование людей с широким знанием возможностей современных информационных технологий и умением использовать их для целенаправленной работы с информацией в своей деятельности. Показано, что инновационные подходы к образованию в рыночной экономике напрямую связаны с основами новой экономической мировой политики, основанной на развитии информационных и коммуникационных технологий.

Анализируются формирование глобального информационного пространства, изменение статуса знания, которое определяется как важный элемент поступательного развития общества. Показаны исследования, анализ и систематизация концептуально значимых образовательных стратегий, при этом информационный подход занимает фундаментальное место в системе образования взрослых. Один из факторов поддержания социального статуса человека в современной практической деятельности человека находит свое отражение в таких формах образовательной деятельности, как активная деятельность, непрерывное образование и переподготовка. Поднимается проблема информатизации информационного общества и системы образования, адаптации к постоянно меняющимся условиям жизни и социализации в контексте информационно-коммуникационного прогресса коммуникации.

В статье также уделяется особое внимание распределению функций информационного подхода в образовательном процессе, некоторым аспектам роли информационной культуры в формировании личности молодежи. Подробно проанализированы некоторые принципы эффективной организации информационного образования студентов. Одним из основных факторов новой образовательной парадигмы является формирование качес-

твенно нового уровня информационной культуры личности. Четыре основных функциональных области информационного подхода: праксиологическая, конструктивная, объяснительная и моделирующая функции анализируются отдельно. В рамках общей педагогической культуры показаны возможности формирования информационной культуры. Новаторский подход к обучению интерпретируется как коллективная тема информационно-коммуникационной деятельности с учетом доступности, целесообразности использования и системы обратной связи для систематизации информации и проверки эффективности усвоения материала. Анализируется педагогическая парадигма информатизации образовательного процесса, расширение понятия принципа профессионального образования, направленного на формирование знаний, умений и навыков, предусмотренных учебной программой. Показан субъективный подход к информационно-коммуникационной деятельности, система оптимальных педагогических условий для освоения и создания новой информации.

Ключевые слова: образование, парадигма, информация, общество, знания, культура, стратегия, личность

Summary

Gunay Nazarova

The Main Functions of the Information Technology Paradigm in Education

The article shows the strategic role of the information approach in the education system, the analysis of the relationship between "Information" and "knowledge society", the ability to identify and describe their main features. The information obtained in modern times reflects the formation of people with a broad knowledge of the possibilities of modern information technology and the ability to use it to work purposefully with information in their activities. Innovative approaches to education in a market economy are directly linked to the foundations of a new economic world policy based on the advancement of information and communication technologies.

The formation of the global information space, changes in the status of knowledge, which is defined as an important element of the progressive development of society, are analyzed. The study, analysis and systematization of conceptually important educational strategies are shown, and the information approach has a fundamental place in the education system for adults. One of the factors in the preservation of a person's social status in modern practical human activity is reflected as forms of educational activity such as active activity, continuing education and retraining. The problem of informatization of the information society and education system, adaptation to constantly changing living conditions and socialization in the context of information and communication progress of communication is brought up.

The article also pays special attention to the distribution of information approach functions in the educational process, some aspects of the role of information culture in the formation of the personality of young people. Certain principles of effective organization of information education for students are analyzed in detail. One of the main factors of the new educational paradigm is the formation of a qualitatively new level of information culture of the individual. The four main functional areas of the information approach: praxeological, constructive, explanatory, and modeling functions are analyzed separately. Opportunities for the formation of a culture of information are shown as part of the general pedagogical culture. Innovative approaches to training are interpreted as a collective theme of information and communication activities, taking into account the availability, usability and feedback system to systematize information and test the effectiveness of material mastery. The pedagogical paradigm of informatization of the educational process, the expansion of the concept of the principle of vocational education aimed at the formation of knowledge, skills and abilities provided by the curriculum are analyzed. A subjective approach to information and communication activities, a system of optimal pedagogical conditions for the development and creation of new information is shown.

Keywords: education, paradigm, information, society, knowledge, culture, strategy, personality

Redaksiya heyətinin üzvü p.e.d., prof. Hüseyinzadə Rüfət Lətif oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

DÜZƏLIŞLƏR

BİZİM MÜƏLLİFLƏR

AŞUROVA Günay

doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: elgun041@gmail.com

BEHBUDOV Sabir

doktorant, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
e-mail: sevinc.n@mail.ru

CƏFƏROVA Məhsəti

dissertant, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
e-mail: mehseti.ceferova@inbox.ru

CƏFƏROVA Rəqsanə

doktorant, Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail: dilruba.eliyeva.17@mail.ru

ƏLİYEV Mayis

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Universiteti
e-mail: aliyev.mayis@mail.ru

ƏLİYEV Ülvi

doktorant, Bakı Dövlət Universiteti; Azərbaycan Universiteti
e-mail: aliyev_ulvi_89@mail.ru

HACIYEV Surxay

doktorant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: surkhay.hajinsky@gmail.com

HASANOĞLU Murteza

Doç. Dr., Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Başkanlığı'na Bağlı Devlet İdarəcilik Akademisi
e-mail: m_hasanoglu@yahoo.com.tr

HƏSƏNLİ Fatimə

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: fatimehesenli98@mail.ru

İSMAYILOVA Məleykə

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: melikaismayilova@gmail.com

QƏHRƏMANOV Elgün

doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: elgun041@gmail.com

GENÇ Fatma Neval

Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

e-mail: fatmanevalgenc@gmail.com

MƏMMƏDOVA Aynur

dissertant, Naxçıvan Dövlət Universiteti; Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

e-mail: mmedova82@mail.ru

MƏMMƏDOV Vilayət

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: vilayetmemmedov1995@gmail.com

MƏMMƏDOVA Aynur

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: memmedova952009@gmail.com

NƏZƏROV Müslüm

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

e-mail: muslimnazarov@mail.ru

NƏZƏROVA Günay

doktorant, Bakı Slavyan Universiteti

e-mail: gunaynazarova93@gmail.com

OSMANOVA Aybəniz

AMEA Elm Tarixi İnstitutu

e-mail: skazka-alin@mail.ru

SALMANZADƏ Toğrul

Bakı Dövlət Universiteti

e-mail: togrusalmanzada@gmail.com

SƏFƏRİ Həsən

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

e-mail: seferihesen@gmail.com

YAQUBLU Nihad

doktorant, Bakı Dövlət Universiteti

e-mail: nihad.yaqublu@gmail.com

ВЕЗИРОВ ХИКМЕТ Н.

доктор физико-математических наук, Институт физики НАНА

e-mail: vezirov55@mail.ru

ВЕЗИРОВ-КЕНГЕРЛИ ФИКРЕТ Х.,

Азербайджанская государственная морская академия

e-mail: vezirovfikret@yahoo.com

YAZI QAYDALARI

1. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriflə yazılmalıdır.

2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2

Yuxarı – 2

Sağ – 3

Sol – 1

3. Abzas 1 sm. olmalıdır.

Başlıq:

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

DİDAKTİK VÜCUDNAMƏLƏR

Elmira MƏMMƏDOVA

4. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriflə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, vücutnamə, yaşnamə, əlifnamə

5. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

6. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: **Giriş, I, II... və Nəticə**. Paraqraflar adlandırılmalıdır, məsələn,

Giriş

1. Türk ədəbiyyatında vücutnamələr

2. “Öyüdnamə” məsnəvisinin arxitekonikası və məzmun özəllikləri

Nəticə

Bu adlandırmalar qara şriflə fərqləndirilməli və adlardan öncə 1 sətir ara verilməlidir.

8. Ədəbiyyat kod sistemi ilə verilməlidir: ya istifadə ardıcılığı və ya əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (3, s. 15)

Birinci rəqəm istinad edilən ədəbiyyatın kod nömrəsi olmalıdır. Vergül və nöqtədən sonra ara verilməlidir.

“Ədəbiyyat” sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

Ədəbiyyat:

Ədəbiyyat siyahısı əllə deyil, avtomatik olaraq, nömrələnməlidir. Ədəbiyyatın sırası 1 sm. sağa doğru çəkilməli və sol sıra çıxıntısız olmalıdır, məsələn,

Kitab adı:

1. Araslı H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərnəşr, 1972, 200 s.

Məqalə adı:

1. Əliyərli S. Milli hərəkətimizin ilkin dövənləri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s.138-148.

Konfrans materialları üçün:

1. Gender: Demokratiya, Sülh Mədəniyyəti, Təhsil / II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.23-25

9. Xülasələr üç dildə yazılmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirdə məqalənin adı qara şrifflərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic Personality

Müəllif adından öncə 1 sətir ara verilməlidir.

10. Mətnə şeirlərdən istifadə olunmuşsa, şeirlər 1 sətir öncə və bir sətir sonra olmaqla mətnədən ayrılmalıdır. Şeirlər kursiv və qara ilə verilməli, 2 sm. sağa doğru çəkilməlidir. Məsələn,

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.*

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.
- Elmi dərəcəsi olmayanların məqalələrini elmi rəhbərlərinin oxuyub imzalaması vacibdir.
- Bütün məqalələr bir rəy və şəbə müzakirəsinin protokolundan çıxarış ilə kağızda və elektron variantda təqdim edilməlidir.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ

1. Статьи должны быть написаны в Times New Roman, с интервалом 1,5 шрифтом 14

2. Параметры должны быть в следующем порядке:

Внизу – 2

Наверху – 2

Справа – 3

Слева – 1

3. Абзац – 1 см

4. Название:

Вначале печатается название статьи, с интервалом через одну строчку – имя автора. Название статьи целиком пишется заглавными буквами, выделяется жирным шрифтом (bold). Название статьи размещается посередине, имя автора справа жирным шрифтом. Фамилия целиком пишется заглавными буквами жирным шрифтом, например:

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВЮДЖУТНАМЕ

Эльмира МАМЕДОВА

5. С интервалом в одну строчку до и после имени автора на языке написания статьи представляются ключевые слова шрифтом 10 в нижеследующем порядке:

Ключевые слова: тюркская литература, вюджутнаме, летопись, алифнаме

6. Научная степень автора, место работы и e-mail адрес пишутся в конце страницы *курсивом*, со звездочкой (*) перед фамилией, например:

доктор философии по филологии, Бакинский Евразийский Университет

e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

7. Статья внутри делится на разделы (части): Вступление, **I, II...** и **Заключение**. Параграфы должны быть названы, например,

Вступление

1. Вюджутнаме в тюркской литературе

2. Особенности архитектоники месневи «Оюднаме» и содержания

Заключение

Эти названия должны быть выделены жирным шрифтом и с интервалом в 1 строчку после названия

8. Литература должна быть представлена по кодовой системе: за основу берется или порядок использования, или алфавитный порядок. Другие правила не принимаются.

Ссылки внутри статьи даются в следующем порядке: (3, с. 15)

Первая цифра обозначает кодовый номер литературы, на которую делается ссылка. После точки с запятой – пробел.

Слово «Литература» должно быть написано курсивом и жирным шрифтом, перед ним и после должен быть пробел в одну строчку, например,

Литература:

Список литературы должен быть пронумерован автоматически. Список литературы располагается со сдвигом 1 см вправо и левый ряд должен быть без отступа,

например,

Название книги:

1. Араслы Г.Имадеддин Насими: жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1972, 200 с.

Название статьи:

1. Алиярлы С. Первые повороты в национальном движении // Азербайджан, 1992, №9-10, с. 138-148.

Для материалов конференции:

1. Гендер: Демократия, Культура Мира. Образование / материалы II научно-практической конференции. Баку: Седа, 2005, с.23-25

9. Резюме должно быть написано на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Вначале имя автора, на следующей строчке название статьи жирным шрифтом. Имя автора пишется справа, жирным шрифтом и курсивом. Например,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's Hagiographic Personality

Перед именем автора пробел 1 строчка.

10. В случае использования в статье стихов, они должны до и после выделяться интервалом в 1 строчку. Стихи должны быть напечатаны курсивом и жирным шрифтом, со сдвигом вправо на 2 см. например,

*Məndə siğar iki cahan, mən bu cahanə siğmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə siğmazam.*

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с этими требованиями, имеющие орфографические и стилистические погрешности, приняты не будут.

- Статьи, написанные авторами без научной степени, должны быть прочитаны и подписаны научным руководителем.

Ко всем статьям должны быть представлены один отзыв и выписка из протокола обсуждения в напечатанном и электронном варианте.

RULES OF WRITING

1. The text must appear in Times New Roman, 1.5 spaced, size 14.

2. Settings should be as following:

Down – 2

Up – 2

Right – 3

Left – 1

3. Paragraph should be 1 cm.

4. Title

Title must be written first, after 1 line space author's name. It may appear in bold and all letters uppercase. It must be in the middle, the author's name in bold in the right.

All the letters of the last name must be given capitalized and bold, for example:

DIDACTIC VUJUDNAMES

Elmira MAMMEDOVA

5. The keywords written as the same language with the article must follow author's name: size 10, space 1 line before and 1 line after.

Keywords: Turkish literature, vujudname, age, elifname

6. The author's academic degree, place of work and e-mail address may appear at the end of the page in italic with an asterisk sign (*) in front of the surname, for example,

PhD, Baku Eurasian University

e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

7. Articles must be given with internal divisions: **Introduction, I, II... and Summary**. Paragraphs must be given names, for example,

Introduction

3. Vujudnames in Turkish literature

4. The architectonics and content aspects of "Oyudname" masnavi

Summary

Those nomenclatures must be differentiated by using bold shrift and before the names must appear a line space.

8. The literature must contain code system: it should be based on either the usage of sequelize or alphabetical order. The other rules will not be accepted.

In-text citations should be as following: (3, p. 15)

The first number should be the code number of the referred literature. It is important to put an interval after the comma and dot.

"Sources" must be written in bold, italic fonts in the middle, there must be an interval before it, for example,

Sources:

The reference list must be numbered automatically, not by hand. It has to be moved 1 cm to the right and left line should not be protrusion, for example, **The name of the book:**

9. Araslı H. İmadeddin Nesimi: life and creativity. Bakı: Azerneshr, 1972, 200 p.

The name of the article:

1. Aliyarlı S. The initial periods of our national movement // Azerbaijan, 1992, №910, p.138-148.

For conference materials:

1. Gender: Democracy, Culture of Peace, Education / II Republican scientificpractical conference. Baku: Sada, 2005, p. 23-25

9. Resumes must be written in three languages: Azerbaijani, Russian and English. First, the author's name, and in the next line title of the article may appear bold. The author's name should be written in the right, in bold, the title of the article in the middle, in bold and italic. For example,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

One line interval before the author's name.

10. If the text includes poetries, there must be one line interval before and after them. They may appear in bold and italic, and must be moved 2 cm to the right. For example,

*Məndə siğar iki cahan, mən bu cahanə siğmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə siğmazam.*

IMPORTANT NOTES:

- **The articles which don't match those criterias, with orthographic, writing or stylistic errors, won't be accepted.**
- **The supervisors of the authors without academic degrees have to read and sign the article.**

All articles should be submitted as paper and electronic version with one reference and an extract from the department.

YAZI KURALLARI:

1. Makaleler Times New Roman, 1.5 aralık ve 14 punto ile yazılmalıdır.

2. Ayarlar aşağıdaki gibi olmalıdır:

Aşağı – 2

Yukarı – 2

Sağ – 3

Sol – 1

3. Paragraflar 1 cm girintiyle başlamalıdır.

4. Başlık:

İlk olarak makalenin başlığı 1 satır boşluktan sonra siyah ve koyu renkte olmalıdır. Makalenin başlığı ortada, yazarın ismi sağa dayalı ve siyah olmalıdır. Soyadı tamamı büyük harflerle ve siyah yazılmalıdır, örneğin:

AHLAKİ VÜCUTNAMELER

Elmira MAMMEDOVA

5. Makalenin anahtar kelimeleri aşağıdaki gibi 1 satır boşluktan sonra italik yazılmalıdır:

Anahtar kelimeler: Türk edebiyatı, vücut, ihtiyar olma, alfabe

6. Yazarın akademik unvanı, çalışma yeri ve e-posta adresi, soyadından sonra bir yıldız işareti (*) koyulmakla ilk sayfanın sonunda italik olarak yazılmalıdır, örneğin,

Dr. Doç., Bakü Avrasya Üniversitesi
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

7. Makaleler ana metnin bölümleriyle verilmelidir: Giriş, I, II Paragraflar... ve Sonuç, örneğin;

Giriş

1. Türk edebiyatında vücutname

2. "Öğütname" mesnevisinin strüktürü ve içerik özellikleri

Sonuç

Bu başlıklar siyah fontla, metinden önce tek satır aralıklı olmakla yazılmalıdır.

8. Edebiyat kod sistemiyle verilmelidir: kullanım sırası veya alfabetik sıraya göre. Diğer kurallar kabullenmeyecektir.

Metindeki referanslar bu biçimde olmalıdır: (3, s. 15)

İlk rakam, başvuru literatürün kod numarası olmalıdır. Virgül veya noktadan sonra ara verilmelidir.

"Kaynakça" kelimesi siyah, ortada, tamamı büyük harflerle ve önceden tek satır aralıklı olmakla yazılmalıdır, örneğin,

Kaynakça:

Literatür listesi manuel olarak değil, otomatik olarak numaralandırılmalıdır. Edebiyat sırası 1 cm. sağa doğru çekilmeli ve çıkıntısız olmalıdır, örneğin,

Kitap başlığı:

1. Araslı H. İmadeddin Nesimi: hayat ve yaratıcılığı. Bakü: Azərneşr, 1972, 200 s.

Makale Başlığı:

1. Aliyarlı S. Ulusal Hareketin erken dönemleri // Azerbaycan, 1992, №9-10, s. 138-148.

Sempozyum metinleri için:

1. Gender: Demokrasi, Barış Kültürü, Eğitim / II Cumhuriyet Bilimsel-Pratik Konferansından Materyaller. Bakü: Sada, 2005, s. 23-25.

9. Özetler üç dilde yazılmalıdır: Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce. Önce yazarın ismi, sonra makalenin başlığı siyah renkte verilmelidir. Yazarın adı siyah renkte ve sağda, makalenin başlığı ortada siyah ve italik olmalıdır. Örneğin,

Özet

Saadat Shikhiyeva

Nasimi'nin menkıbevi kişiliği

Yazar adı önceden bir satır aralıklı verilmelidir.

10. Metinde şiirler kullanılıyorsa, şiirler metinden önce ve sonra bir satır aralıklı yazılmalıdır. Şiirler italik, siyah, 2 cm. sağa doğru çekilmekle yazılmalıdır. Örneğin,

*Mende sığar iki cahan, men bu cahane sığmazam,
Gövheri lamekan menem, kövnü mekane sığmazam.*

ÖNEMLİ NOTLAR:

- Bu kurallara uygun olarak yazılmayan, yazım ya da üslup hataları olan makaleler kabul edilmeyecektir.

- Akademik unvanı olmayanların makalelerinin danışmanları tarafından okunup imzalanması gerekmektedir.

Tüm yazılar, bir hakem önerisi ve bölüm toplantısının protokolünden alıntıyla birlikte basılı ve elektronik versiyonlarda sunulmalıdır.

Texniki redaktor: Təranə İbadova
Web-redaktor: Əmiraslan Vəlizadə
Korrektor: Fəxriyyə Həsənoğlu

Ünvan: Bakı şəh., Akad. H.Əliyev küç., 135 A
E-mail: sivilizasiyabaau@mail.ru
WhatsApp: +9940506328388

“Müəllim” nəşriyyatı

Kağız formatı: 6084 1/8. 25 ç.v.
Sayı: 100
Çapa imzalandı: 30 iyun 2021